

Анатолій Корунджий

МІСТО
НА Д
НАМИ

Анатолій Горунжний

МІСТО
НА
НАМИ

ПОВІСТЬ

Р

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК

Київ 1962

*Раздвинем горы, под водой
Пророем дерзостные своды...*

А. С. Пушкин, „Евгений Онегин“

*Велич всякого ремесла, можливо,
насамперед в тому, що воно об'єд-
нує людей. Є лише одна справжня
цінність — це зв'язок людини з лю-
диною.*

Антуан Екзюпері, „Земля людей“

Летючий, сяючий поїзд метрополітену, ти щоразу тепер привозиш мене в минуле,— на береги незбагненно давнього Київського моря, над яким мільйони років тому росли незнані краси пальми й секвої, в глибоке розрите підземелля, між людей, які принесли в царство голубої глини і зеленого піску залізо, рух і світло.

Друзі, прохідники тунелів, ви продовжили вулиці й проспекти мого древнього міста, дали йому міцне молоде коріння. Коли тепер я проїжджаю ті підземні перегони, де вам було особливо важко в роботі, мені здається, що ви, сильні і мужні, і зараз тримаєте на своїх могутніх плечах залізобетонне склепіння.

Летючий, сяючий поїзд, ти знову привіз мене до друзів-прохідників.

Але спершу — про дівчину.

1

Це не був час мріяння і побачень, але якби не та хвртка, до якої їй треба було повернути, Поліна простувала б і простувала хтозна-куди.

Таким раннім, незаймано тихим вона свого міста, здається, не бачила ще ніколи.

Сніжок, що випав уночі і ліг на тротуари, на підвіконня й карнизи будинків, зробив вулицю ширшою, а споруди — прозорими. Поміж обпушеним гіллям дерев золотилося тепле світло жител. Навколо ліхтарів, зблискуючи, грали міриади скалок молодого морозцю.

Поліні було так легко йти, так солодко линути у світ думками, як скалкам кружляти в повітрі.

Ішла б і йшла...

Але ось уже й хвіртка.

Подвір'я будівництва, де працювала Поліна, містилося в низькодолі Ботанічного саду, — немов ховалося там з якоюсь своєю таємницею. На подвір'ї купи арматурного пруття, дощок, піску і щебеню, заготовлених для подачі до підземелля, здавалися сніговими заметами. Вагонетки, лебідка, сталева ливна підйомної машини, які Поліна бачила щодня тільки в русі, зараз, припалі і неєм, спали холодним сном.

Світилося тільки в душовій-роздягальні.

— О, чого це тебе... так рано?

Гардеробниця тітка Настя, підкасана вище колін, у мокрих гумових чоботях з розтятими халявами, стояла над відром з величезним віхтем.

— Ой, тітонько, скільки там?.. Доброго ранку!

Поліна, підбравши поли легенького пальта, боязко обминула відро й тітку Настю.

— Скільки... — не без іронії протягла гардеробниця і, стріпнувши віхтем, неохоче почовгала за дощану переборку.

Ходики чомусь стояли. Жінка штовхнула маятник і відслонила вікно, через яке видавала і приймала одяг.

— Скільки, — ще повторила вона. — Хіба воно так не видно: либонь, і не світає. Внизу душі живої немає.

Пальці Поліни захололи на «блискавці» барвної блузи.

— Немає? — Вона була вражена почутим. — Сьогодні ж кесон пускають.

Тітка Настя хотіла відразу щось сказати, але їй перешкодило голосне позіхання.

Поліна знову прихопилась роздягатись. Вже боса, в одній сорочці, стояла на лаві, клала руки долонею на круглі груди і сторожко позирала на темні, забілені знизу вікна.

Коли у душовій, співаючи і жартуючи, викупувались та переодягались дівчата, тітка Настя, злігши грудьми на вікно, милувалась найбільше Поліною. Поліна подобалась гардеробниці і за лагідне постійне «тітонько», і своїм одягом — простенький він у неї, приємних кольорів і завжди якийсь пахучий, і своєю зачіскою без густих завитих баранців.

Зітхнувши, гардеробниця відійшла од вікна і повернулась з підігрітою на батареї спецівкою.

Оберемок, кинутий до ніг Поліни, розніс по кімнаті дух підземелля — запах глини.

— Кесон, це те, що ото вже надимали? Лопається воно в них чи що, — продовжила розмову тітка Настя.

— Ой, не кажіть так, тітонько. То ж пускали для проби.

— Не кажіть так... А як же мені казати? Одежу он не встигаємо висушувати, вогку щодня подаємо... Люди застуджуються, і «не кажіть».

У ватяних штанах, парусиновій куртці, гумових чоботях і твердій касці, надітій поверх теплої хустки, дівчина стала зовсім іншою. Тільки її вродливе невеличке обличчя, з тихими очима, свіжими рожевими устами і прямим, гарним носиком, яким рідко відзначаються сільські дівчата, нічого не втратило у своїй принадності.

Щоб спуститися до підземелля, треба було знову пройти подвір'ям. Поліна відчула морозець і тишу, в якій снував свою павутину білий іній, і їй знову стало легко і світло на душі.

На поручнях драбини, що вела на естакаду, лежав сніг. Поліна торопко спинилась, озирнулась, чи когось не побачить. Поправивши на голові каску, рішуче подерлась нагору.

Кліть смикнулася з тяжким грюком, на якусь мить зависла і, немов падаючи, шугнула донизу. Поліні були знайомі і підсвічена з глибин темрява, і плюскотіння води, що крапала і розбивалась об залізне плетиво, і тепла підземна вогкість.

Від шахтного ствола хід плавким поворотом виводив до готового тунелю. Десь там, метрів за двісті, за німотною порожнечою, була кесонна перегородка, а біля неї — столик, табуретка, телефон. Поліні треба було поспішати до них.

Вона йшла по дощаному настилу, покладеному між рейок вузької колійки. Луна її кроків озивалась попереду набухлими, спотвореними звуками. Під дошками чвакала вода.

Готовий тунель був схожий на суцільно відлиту металеву трубу, а рядок запилених лампочок, підвішених вгорі, робив його безконечним. Низьке склепіння над головою, дріт ролеї, хиткий настил, важке залізо й темні дошки творили цей підземний світ, який існував незалежно від дня і ночі. Поліна ще не звикла до нього, але не лякалась його. Над усе вона помічала тишу. Дівчина відчувала її крізь звуки своєї ходи і йшла, не озираючись.

Уже стало видно перегородку. Двері шлюзів стояли навстіж розчинені. Поліна подумала, що тут уже господарює

технік, їй уявилося, як він ось зараз промайне на площадці, і зраділа. Та в цю мить вчувся дзвінок.

— Дзі-інь.

Невже дзвонить телефон? Стати, прислухатись? Ні, треба бігти. Але вона мимохіть спинилась. Тиша, бездонна й глибока тиша підземелля поглинула її, мов холодна вода. Поліна озирнулась. Їй здалось, що в темному проваллі бічної виробки щось заворушилось, що за нею ніби хтось ішов і зник.

«Утікати?.. Кричати!..»

Поліна хотіла відступити, але ноги їй відібрало. На неї звідусіль дивились чийсь страшні очі, простягались потворні кощаві руки. Зробила крок назад,— щось ніби тягло її туди, і завмерла: там теж було щось страшне, невідоме. Ще пам'ятала, заради чого так поспішала сюди. І раптом почула дзвінок.

— Др-р-р-р! — лунко, оглушливо-деренчливо, як калатало, затеркотів на площадці телефон.

Живий, знайомий звук заповнив, здалось, увесь тунель.

— Др-р-р-р! — Телефон уже ясно когось кликав.

Поліна відчула на своєму обличчі холодний піт.

Площадка, табуретка, столик були рідні їй, наче живі істоти.

Щодоуху побігла вперед. Обминала довгий ряд вагонеток, шугала чобітьми повз наміст. З-під дощок чвиркала вода на одяг, на обличчя. Спотикалась, губила каску, піднімала й бігла, бігла знову.

Зірвала з гачка важку металеву слухавку.

— Слух... слухаю!

— А-а, Полечка-Поля!

— Ой... не передихну.

— Ясно. Красуні завжди спізнюються, — молодий басок бринів докором.

— Слухайте!..

— Потім будеш виправдовуватись, кралечко. Скажи технікові: даю повітря!

У товстих трубах, прокладених сюди з поверхні, зненацька зашуміло, загуло.

Шум незабаром став потужно рівним — так дужо й ритмічно шумить навесні повінь, так гуде осінньої ночі сосновий бір.

Поліна стояла, спершись на огорожу, — віддихувалась і слухала, і знову немов напивалась тиші.

В обличчя Поліні пахнуло хвилею вітру. Це був справді свіжий вітер: нагнічене з надзем'я повітря уже виповнювало тупик тунелю і з відкритих шлюзів дихало ранковою свіжістю.

Поліна кинулась причиняти двері. Вони були залізні, грубі й повільно піддавались під її плечем. Але тиск повітря зсередини наглухо припечатував їх.

Дівчина метнулась донизу — там треба було проробити те саме.

Повітря шуміло, сичало, і Поліні здавалось, що воно проривається з кранів і щілин, виповнює увесь тунель і ось-ось розірве його. Дівчина спробувала відкрити кран, що тримав вивід з кесона, і повітря вдарило з нього страшним натиском. Це заспокоїло Поліну. За перегородкою уже народжувалась інша, незвичайна атмосфера, творився недоступний їй світ.

Ось тепер починалися властиво її, сигналістки, обов'язки: вона має стояти на варті того іншого світу, оберігати тиск за перегородкою, а з ним і безпеку людей, які незабаром прийдуть сюди. Поліна відчула себе сильнішою, ніж досі, і нагадала собі про все, що належало їй опікувати. Оглянула манометри, збігла по драбинці вниз і увімкнула кип'ятильник, завела годинник, стерла з стола й табуретки.

Поліна любила домашнє порання. Її нова і перша в житті самостійна робота саме їй подобалась тим, що все було перед очима, під руками. Дівчина ще раз все оглянула і присіла на табуретці.

Нарешті почалося те, про що так багато говорили на дільниці, про що мріяла Поліна. Вона чергує на площадці, кесон наповнюється повітрям, і віднині ці крани, шлюзові камери, ці важкі залізні двері на цілу зміну стають підвладними їй одній. Там, за перегородкою, в тупику тунелю, прохідники колупатимуть стіну голубої глини, вивозитимуть її через шлюзи. Нагальна, безперервна праця прохідників, що має початись сьогодні, ось зараз, як тільки сюди прийдуть люди, тепер на довгий час стане і її, Поліни, працею, її життям.

Дівчина з вдовolenням подумала про все це під нестихаючий шум повітря, як про щось своє, близьке, і так глибоко, як тільки дозволяли їй думати про це її дев'ятнадцять літ.

Вже чекала-сподівалася, як у тунелі ось-ось загомонять люди. Вони, звичайно, прийдуть цілим гуртом, виберуться

на площадку, будуть вітатись, ловитимуть її за руку, жартуватимуть.

Поліна не могла сказати, яка з чотирьох бригад кесонників з'явиться сьогодні на першу урочисту зміну, але добре знала, кого б їй хотілося побачити сьогодні і чий голос почути.

Коротко дзенькнув телефон. Молодий басок цікавився, чи наростає тиск, брався оповідати про зимовий ранок на горі. Поліна слухала його і, затуляючись долонею від лампочки, вдивлялась у глибочінь тунелю: там уже бубоніли лункі чоловічі голоси.

Вона впізнала здаля, що йшла бригада Павла Ріпака, і в її грудях швидко й нечутно забилося серце.

2

А хлопці з'явилися на ту першу урочисту зміну мовчазні й похмурі, наче щойно пересварились. До сигналістки привітались хто як і примощувалися на крутих залізних узбіччях тунелю. Клади біля себе відбійні молотки, лопати, важкі довгі ключі і, мов по команді, виймали з кишень цигарки.

На площадку піднявся один Павло Ріпак. Поліна поступилась йому місцем біля столу. Павло обіперся брудним чоботом на табуретку і поривними, сердитими рухами почав гортати забабрані пальцями аркуші гірничого журналу робочих записів бригад.

Поліна не знала, де їй стати. Вона обіймала поглядом все підвладне їй господарство і дивилась на Ріпака. Її проймала неясна тривога й непевність.

— Нікого ще не було?

— Ні.

Ріпак спитав її, як чужу незнайому людину, і дівчина знову занепокоєно оббігла очима площадку.

Павло пошпурив журналом прямо в стіну і вихопив з кишені куртки цигарку. В міцних, вузлуватих пальцях сірники пирскали іскрами й ламались, сичлива сірка стрибала аж до Поліни, і їй хотілось взяти коробку і засвітити самій.

Затягнувшись димом, Павло опустився на табуретку і заходився робити якісь підрахунки просто на столі. Олівець загрузав у дошку, і Павло по кілька разів наводив цифри. Золотисті, дрібні, як у маляти, кучерики, вибившись з-під каски, з кожним рухом руки задерикувато і смішно стряса-

лися на Павловім лобі. Щоб не розсміятись, Поліна одвернулася до хлопців.

Майже всіх знала в обличчя, а декого й на ім'я — щодня стрічала їх тут, коли проходили в тупик тунелю, а вона з іншими мурувала цю стіну. Хлопці й досі сиділи так само понуро й тихо. Тільки невгамовний Борис знічев'я розхитував купу дощок, на яких примостився Петро Мазур.

Петро, найдебеліший у бригаді силань, був сьогодні в новій, жовтій, як соняшниковий цвіт, брезентовій куртці і лискучій, наче змащеній олією, касці. Мабуть, через це і всівся він на сухому, сам, окремо. Борис натискував ногою на найдовшу дошку і розхитував увесь штабель. Петро байдуже курив. Потім він почав балансувати, посміхаючись до Бориса. Та ось простягнув руку, намагаючись потягти Бориса до себе, і купа дощок повалилась. Петро скочив і потрапив прямо в калюжу. Хлопці зареготали, Поліна теж, та спохватившись, озирнулася на Павла.

Бригадир брязнув об стіл олівцем і випростався.

— Мазур! — Вигук розітнув шум, Петро, обтрушуючись, під регіт хлопців подався на площадку.

Бригадир нітрохи не вдавав з себе такого заклопотаного: йому, справді, було не до розваг, які затіяли хлопці. Скажіть йому, люди добрі, що твориться довкола нього? Ріпак, як і кожна людина, сприймав дії інших, близьких до себе, по тому, яке вони мають спрямування відносно нього. А це спрямування було сьогодні до болю неприємним. Неприємностями починався день, власне, самий ранок, той ранок, що мав принести йому і його бригаді тільки радість.

Петро, одним стрибком подолавши перші щаблі драбинки, опинився на площадці, біля бригадира.

Ріпак засміявся, побачивши плями на Петровій куртці, та враз і насупився.

— Ти вчора в лотку підчищав породу?

— Я. — Петро насторожено перебігав великими зеленкуватими очима з сухого обличчя бригадира на личко Поліни, яке ось-ось мало вибухнути сміхом. — Я. А що таке?

— Багато покинув, от що!

— Багато? — Петро підступив ближче до Ріпака і на мить забув про Поліну. — Три грабарки, не більше.

— Хи! Три грабарки. А Єжовкіну вони здалися трьома вагонетками.

— Та ну?

— Нукай тепер скільки хочеш. Списав он і за твої три грабарки, і за чийсь три гайки, і будь здоров!

Петро захопив журнал, почав гортати важкі, замащені сторінки. Дивився на стовпці чисел, хмурих густі, прямо прокреслені над очима брови, навіть зосереджено мружився, але не розумів, що там було написано, бо зовсім поруч стояла Поліна. На краєчку стола, ледь-ледь не дотикаючись до його долоні, біліла її ніжна з рожевими від природи маленькими нігтями спокійна рука.

— Ну, кумекаєш, нащо Єжовкіну наші десять сантиметрів? — спитав Ріпак і поважно простягнув ноги, наче сидів у кріслі. На його обличчі відбилась почуття переваги: він уже все підрахував, все зважив і розгадав.

— Макінтош нещасний! — випалив Петро, аби щось сказати на догоду Ріпакові. Усім еством своїм і тепер відчував лише близькість Поліни.

Не вистачило духу поглянути на неї, голова здавалась йому металеву важкою від крові, що раптом нахлинула. В скронях дзвеніло.

— І Тобиш уже підмахнув. Прощай, наше перше місце! — сумно і щиро сказав Ріпак, немов сам до себе.

— Та невже? — Петро знову потягся до журналу.

Ріпак виштовхнув журнал з-під його рук і, дивлячись Мазурові прямо в очі, підвівся, мабуть, щоб надати своїм словам більшої ваги.

— Ти скажи чесно, багато не вибрав породи?

— Не віриш мені? — Обличчя Петра вкрилось гнівним рум'янцем. — Зачистили, кажу ж, як підмели. Хіба що під ножем трохи сховалось. — Цей різкий тон допоміг Петрові зчутися на силі, і він хотів уже був розрядитися прокльонами на адресу Єжовкіна й Тобиша, та раптом обізвалась Поліна.

— Ідуть! — сказала вона.

В тунелі ще на чималій відстані бовваніли три постаті. Начальника будівництва Чаброва відразу впізнали по сутулуватій повній статурі, Артура Тобиша, молодого начальника дільниці, — по високому зросту і темних вусиках, а голову будкому, відомого всьому Метробуду красномовця Івана Івановича Птуху, — по тому, як він щось гаряче доводив своїм супутникам, жестикулюючи руками.

— Зараз усе чисто викладу Чаброву! — з притиском проказав Ріпак, немов залякуючи цим когось із присутніх, і швидко перебрав шаблі драбинки.

Петро, наче прикутий, стояв біля столика. Він бачив, як до хлопців наблизилось начальство, як воно віталось з кожним за руку. Однак не міг, не мав права рушити з цього місця.

Складалось усе так, як того хотілося, як тисячу разів уявлялось.

Вона сьогодні зміниться на дві години пізніше за нього, він встигне переодягтися, пообідати й повернутися на будівництво.

Сьогодні, тільки сьогодні!

Він зараз скаже їй про свій намір, аби, нарешті, позбутися гніту невідомості, нестерпного тягара заготованих слів.

«Найзручніше буде перестріти її на тихій, малолюдній вулиці Ветрова»,— гарячково розмірковував Петро.

Робітники вже наближались до драбинки.

— Поля!

Вона скинула на нього сполоханий погляд гарних сяючих очей і завмерла.

— Чекатиму після зміни... на Ветрова.

Чого ж вона лише ковзнула поглядом? Невже не розчула цих слів? Невже не здійснить його єдиного бажання?

Чабров і Ріпак наближались до столика. Петро ступив крок назад, і йому здалося, що він кудись падає. Артур Тобиш, невдоволений усім тим, що застав тут, попхнув Петра в плече:

— Чого б я тут товпився? Нар-род!

Робітники, нагинаючись, проходили до шлюзової камери.

3

Чабров виждав, поки на площадці залишились Ріпак і начальник дільниці. Птуха щось «розпояснював», за його власним висловом, Поліні біля щита, де вивішувались оголошення й «блискавки».

— Тобишу, чули ви що-небудь про чоботи Мейєра?

По насмішкуватому прищурю очей Чаброва Артур збагнув, що начальник будівництва зараз дасть собі волю — буде глузувати з нього. Зберігаючи повний спокій, Артур гарячково думав, що це за «чоботи Мейєра», і не знав, що відповісти.

— Ти, Павле, теж не чув? — Чабров ходив по площадці і пробував крани, брав у руки будильник, обмацував

манометра, наче сам питав відповіді на своє запитання у цих приладів.

Ріпак якраз було лагодився розгорнути гірничий журнал і перед Тобишем повести мову про десять сантиметрів, щоб про це почув Чабров, а тепер стояв і тільки лупав очима. Чабров завше вмів ошелешувати людей такими несподіванками.

— Не знаєш? — Чабров спинився перед Ріпаком і по дружньому смикнув його за козирок каски. — Ми, здається, дали тобі сьомий розряд, одному на всьому будівництві. Треба було мені спитати тебе про це на комісії.— І він засміявся.

— Чоботи якогось Мейєра... І ото через них могли б не дати розряду? — Ріпак теж розгублено усміхався, поправляючи на собі каску.

— Ви, товаришу начальник дільниці, сьогодні, здається, задуваєте кесон? Урочистий пуск нібито призначено на сім тридцять, а тих, кому б слід було зараз тут бути, я не бачу.

Тобиш вже перехилився через огорожу, щоб покликати Поліну, але Чабров попередив його:

— Залиште дівчину в спокої. Я, здається, просив вас, товаришу Тобиш, забезпечити явку. Вас!

Він вимовив це зовсім хрипко,— всі розуміли, що начальник нервує.

— Я передав усім, Олександрє Михайловичу. Передав через Єжовкіна. Сам не розумію, що трапилось.— Тобиш розм'як і знітився. «Ось до чого ці чоботи, і цей тон»,— думав він. Поглянув в порожнечу тунелю, і все його єство сповнилось ненавистю до Єжовкіна.

— Що ж, ходімте до бригади. Пора! — Чабров ступив до камери.

Сутулячись, він проліз між чобітьми і коліньми до тісного залізного циліндра, схожого на невеличку цистерну. Хлопці, розсунувшись, дали йому на лаві місце.

Присівши, Чабров озирнув два ряди робітників, затримався на тих, що стояли в дверях — Тобиш, Поліна, люди транспортної бригади, і посміхнувся. Чаброву доводилось не вперше проводити новачків до кесона. Він розумів хвилювання й гордість тих, що сиділи зараз у камері, і сам переживав нині цей приємний час, як спогад про свою молодість. Шум повітря в трубах, широко відкриті очі робітників, які ждали чогось незвіданого, дух тунелю — все це нагадувало Чаброву давнє, і він почував у душі піднесення.

— Я запитував ваше начальство, — Чабров зневажливо кивнув в бік Тобиша, — чи чуло воно щось про чоботи Мейера. Виявляється, не чуло. Так от, я розповім усім. Московські метробудівці, до речі, написали про цей епізод у своїй книзі, і про нього бригадирам, а тим більше технікам, треба знати. Сталося це у нашій бригаді, десь під площею Дзержинського. Працював у нас один робітник-бельгієць, бо двадцять років тому, коли починали будівництво московського метро, наш уряд наймав і спеціалістів, і робітників за кордоном. Так от, і в нашій бригаді був такий кесонник-гросмейстер Мейер. Одного разу, коли він замощував вибій, на нього хлинув пливун. Ми всі стояли по другий бік щита, внизу, а він затулював марчеванки в секції. Чуємо крик, і тут же згори, як мавпа, чіпляючись руками й ногами за що прийдеться, скочується до нас чоловік. Пополотнілий, губи тіпаються і — диво-дивне! — босий. Ми всі, звісно, подалися вгору. Муляка текла крізь дошки, які Мейер не встиг закріпити. Пливун! Замостили, забили прорив, полізли вниз очищати намул. І аж тут натрапляємо на чоботи Мейера. Як вони спали з ніг, ніхто не знає. Нам тоді було ясно лише те, що це могло статися з людиною, яка зовсім розгубилась.

— Сидів, мабуть, звисивши ноги.

— І розвісивши вуха.

— Ото жохнуло!

Чабров виждав хвилинку і, відкашлявшись, вів далі:

— Сподіваюсь, що серед наших кесонників не знайдеться жодного Мейера. Один такий боягуз у бригаді може завдати багато лиха, товариші... Губити чоботи, а тим більше розсудливість, в кесоні не рекомендується. Просто не дозволено, друзі! Тут людям потрібні насамперед дисципліна, порядок і, безумовно, мужність.

Чабров поглянув чомусь на Тобиша, мабуть, йому хотілося знову повернути цей приклад проти начальника дільниці, відчитати його при всіх за те, що урочистий пуск кесона організовано погано, та він окинув поглядом звеселілі обличчя хлопців і подобрішав.

Начальника будівництва робітники називали «батею», «підземним вовком», дехто — «хрипуном». Йому було за п'ятдесят, і половину свого віку він провів у тунелях, десь у них і застудився, майже втративши голос. До тунелю

тепер опускається рідко, його частіше бачать нагорі, на подвір'ї, ніж внизу, та ще в своєму невеличкому кабінеті, до якого прохідники заходять вільно, байдуже обминаючи секретарку. Його огрядна постать в брезентовій куртці і таких же штанях, повне обличчя під козирком каски і зараз нагадують всім іншого Чаброва — у витертому, як старий гаманець, шкіряному реглані, в сірому з чорною стьожкою капелюсі. Уявиш того Чаброва, порівняєш з цим, у спецівці, і чомусь хочеться посміхнутися.

Але він говорив серйозно. З присутніх тільки Чабров та Іван Іванович знають, що чекає робітників за стіною, де шумить повітря. Тільки вони знають, як крутить у всіх суглобах одразу тяжка кесонна хвороба — «заламай».

— Глибоке річище Либеді ось тут, майже над нами навісає такими пливунами, болотами... — Чабров не знаходить, з чим їх порівняти, і запинається на якусь мить. — Наче там чорти собі кубло звили!

Хлопці це вже знають. Либідь була колись широкою повноводою рікою, через неї не наважувались переправлятися навіть печеніги і обсипали Київ своїми вбивчими стрілами з того берега. «Либідь, Либідь», — пишуть останнім часом газети, виголошують оратори на зборах і виробничих нарадах. При згадці про Либідь кожному хочеться всістися зручніше, прихилитися до стіни.

— Куди ж вона поділася? — шепоче Борис над вухом.

— Хто?

— Та Либідь же.

— І досі не знаєш? А воли ж, воли чумацькі випили. Їх сила була тоді..

Борис просовує до зухвальця кулака, хлопці завовтузилися.

— Ану, діти! — Ріпак повертає в їхній бік голову, напружуючи міцні в'язи.

— ... Якщо пливуни прорвуться до тунелю, вони затоплять, замулять все, що завойовано нашими зусиллями протягом років. Це буде катастрофа!

Від цих слів Чаброва декому згадалося, як з гуркотом обвалюється у вибої порода, як летиться на голову крижана вода, як намокає до останнього рубця одяг і терпне від холоду тіло...

Чабров помічає, як принишкли, слухаючи, хлопці, як повисовували голови ті, що стоять на площадці. Тепер він висловить основну в цій розмові думку.

Сьогодні він ішов на роботу пішки. На бульварі Шевченка, десь од Володимирського собору, Чабров наче вперше побачив, як красиво і велично вставали над ТЕЦом чотири Везувії. Пара клубочилась і перемішувалась з одсвітами, неначе догоряла полум'ям. І Чабров згадав: десь там пролягатиме тунель. Найменше зрушення ґрунтів в глибинах враз спинить потужні турбіни, погасить могутні котли. Чабров відчув щось подібне до того, якби він несподівано опинився над безоднею. Вражений, довго не міг позбутися цього почуття. Зі всією ясністю збагнув у ці хвилини залежність світла і тепла в тисячах квартир міста від того, що сьогодні починалося на його будівництві.

— Ми з вами, товариші, беремо на свої плечі квартали, а коли хочете, то й усе місто! Все місто! І ми, як і мінери на війні, не маємо права на найменший прорахунок. В суспільстві життя кожної людини, її здоров'я і благополуччя тримається на довірі до праці іншого. А нам нині довірено тисячі життів. Впустимо до тунелю пливуні — нагорі в провали підуть цілі будинки. Я не залякую, я далекий від цього. Ми з вами метробудівці і знаємо, що і де траплялося. Так, товариші?!

— Так!

— Отож давайте, хлопці, щоб у нас обійшлося без цього. Хай щастить! Пора шлюзуватись,— Чабров якось несподівано підвівся,—мабуть, від душевного збудження. Здавалось, він ще скаже щось стоячи, але ні — потискуючи кожному з тих, що сиділи на лавицях, руки, вийшов.

Схопився Іван Іванович:

— Від імені будкому, товариші, і від себе... — Він поглянув на годинника і збавив тон.— Вам дано, товариші, точні задачі, которі треба виконувати. Я про змагання і нашу дошку показників. Ми повинні підняти їх за період проходження кесона на відповідну висоту, товариші.

Чабров стояв на площадці і вслухався, як шумить і шумить у трубах повітря. Він несподівано і так виразно уявив, як вперше зашлюзовувався до кесона. Коли йому в шлюзі заніло, закрутило у вухах, старі кесонники взяли його на сміх: «Цілуй заклепки швидше. Заклепки цілуй! — реготали з нього.— Це помагає. Цілуй!» І він справді поцілував тоді холодне залізо.

«Я ж збирався розповісти хлопцям і про це...»

Він затримався на драбинці: повернутися чи ні? Ні, не треба.

— Коли у нас піднімали тиск до двох і трьох атмосфер, ми були в кесоні, як у автомобільному скаті, але задачі, котрі було покладено на нас, виконували на сто п'ятдесят і двісті процентів.

Поліна помітила, як Чабров невдоволено глянув на годинника, потім на неї. Вона ще трохи пождала і кілька разів просигналіла — «віддай шлюз».

— Зачиняй двері!

— Нехай начальство шлюзується з нами!

— Ще одне питання, товариші! Щодо особистого побуту.

— Знаємо! Не пити.

— В дитячий час спати лягати.

— На дівчат не зазиратись.

— Вірно, товариші, вірно! Бажаю вам...

Поліна пропустила повз себе Птуху й Артура і натиском руки відкрила кран.

Різкий посвист повітря, немов десь загрозливо щось прорвало, на мить оглушив усіх.

Чабров, стоячи на східцях, інстинктивно стиснув пальцями поручні. Йому занило у вухах, і він ковтнув слину, як робив колись у шлюзі. Ось і про це забув нагадати хлопцям. В такі хвилини треба неодмінно ковтати слину, треба їсти повітря... Швидко обернувся і побачив уже крізь товсте жовтувате скельце в дверях обличчя робітників. Вони здались йому блідими й далекими. Його поиняв раптовий жаль: майже фізично відчув себе на їхньому місці. З молодих літ Чабров знав цю важку, жорстоку роботу. Вдивлявся в обличчя, хвилюючись, ждучи, що ось-ось комусь з них стане погано і тоді доведеться припинити на час шлюзування, поки той оговтається. Ждав тривожного руху, повороту голови, погляду, увесь напружений і чуйний, як струна. І раптом побачив, як хлопці дружно зареготали.

Може, через те, що Чабров чекав чогось тривожного, сміх теж збентежив його. Чабров подався ближче, щоб заглянути до камери.

Там усі сиділи на лавах. Стояв один Борис.

Розчепірівши пальці рук, оповідав щось чи показував, як фокусник.

Чабров полегшено зітхнув, якусь хвилину милувався веселими хлопцями і ступив униз. «Почалося! Почалося!» — думав він, віддаляючи себе од людей, що сиділи зовсім поряд і в той же час наче далеко-далеко.

Артур майже збіг по східцях слідом за начальником будівництва.

«Ну, то де ж твій технік, де інші бригадири? Що це діється на твоїй ділянці?» Артурові вчувалися ці вразливі запитання. Він готувався до бодай яких-небудь пояснень, але не знав, не мав що сказати на своє виправдання.

Іван Іванович затримався на площадці.

— Зазнаєшся, Полечко, зазнаєшся,— говорив голова будкому Поліні тонесеньким, робленим голосом, як до дівчинки, і сварився пальцем перед самим її гарним носиком.

— О, драстуйте! Один раз повернула ручку крана і вже зазнаюсь. Є з чого! — Поліна не вміла розмовляти з начальством. Вона збагнула, що відповіла голові будкому неласкаво, і знітилась.

— Гаразд! — круто змінив розмову Іван Іванович. — Не хочеш бути сигнальним постом — обійдемось. Доручимо Люсі, вона заохотки сповнить цю роль.

— Уже й Люсі... Хіба ж я зовсім відмовляюсь.

— Ні? То це вже балачка іншого профілю. Значить, принципіальна згода є. Тепер слухай. Дзвоню я тобі, примірно, в кінці зміни, а ти вже приготувала всі показники...

— Після зміни подзвонити краще.

— В кінці чи після, не має значення. Показник, він зразу вимальовується, як тільки бригада стає до роботи. Це ж примірно, кажу, уточнять будемо після зміни. Я, будком цебто, повинен знати становище в кесоні. Ти повідомляєш, приміром, що бригада наближається до метра проходки. «Наближається»,— підкреслюю. Я викликаю художника, і ми зустрічаємо бригаду «Блискавкою!» Розумієш?

Поліна слухала Івана Івановича і почувала себе, мов на голках: їй хотілось зазирнути до камери, ще побачити хлопців перед тим, як вони залишать шлюз. Але Іван Іванович так захоплено, від душі все пояснював, що і їй ставало це цікавим. Голова будкому, натхнений тим, що його слухала дівчина, ставав дедалі балакучішим.

— Бригада тільки виходить з кесона, а тут «Блискавка», і вся її слава уже на щиті! На щиті! Звучить?

— Хіба і в нас буде «Блискавка»? Куди не поглянь — скрізь одні «Блискавки», аж у очах мигтять од них,—раптом сказала Поліна.

— О, це мене інтересує. А як же? — Запитання збило Івана Івановича з тону «розпояснення», але він не гнівався.

— Як? А може б, «Ракета» чи «Супутник».

— «Ракета»? Знаєш, це непогано. Вичитала десь чи з своєї голови?

— Смішні ви, Іване Івановичу. В газетах майже щодня ракети, ракети...

— Смішні? — Іван Іванович затарабанив пальцями по столу.— Сугубо кажучи, смішні—це паралельно тому, що... Ти обережніше! А нащот ракет я повинен тобі, як молодому профактивістові, розпояснити. В газеті, приміром, дається ракета — це одне питання, а на фанері нашим художником намальована — це зовсім інше. Два сугубо різні питання. А все ж я запишу твою пропозицію,— він швидко перебрив пальцями аркуші товстого загального зошита і знайшов потрібний.— Так. Пропозиції мас. Твоя третя. Значить, будеш сигналізувати. І ще одне питання: треба писати до газети: до нашого «Метробудівця» і вище, вище. Особливо про Павла Ріпака. Сама знаєш, він першим у нас включився у комуністичну працю і взагалі молодий, сильний і рішучий. Орден Червоного Прапора на грудях,— в одного на всьому будівництві. Не я, не Чабров, а він одержав. Розумієш? За Ріпака преса скрізь уміщує все без ніякої затримки. Він, можна сказати, зараз наша перша ракета на будівництві, котора освіщає нас. І ми повинні його освіщати! Є запитання? Немає? Будком і я особисто впевнені... Дзвонитиму! Обов'язково!

Поліна метнулась до віконця. Шлюзова камера була порожня. Дівчина доторкнулась рукою до скельця — холодного, як шибка вікна взимку,— і відсахнулась.

З-за стіни долетів глухий металевий гуркіт: порожня вагонетка грюкнулась об іншу. Поліна вслухалась в той вібруючий, густий стугін, і він здався їй далеким-далеким відгомоном весняного грому у її лісовому Придніпров'ї.

4

У тунелі вчора просочувалась крізь облицьовку вода, і люди заходили до вибою, наче у надокучливу осінню сльоту, а сьогодні ніде не капало.

— Ур-ра! Сухо! — вигукнув Борис, що перший став на залізний слід прохідницького щита — важенної машини,

схожій на велетенського залізного краба, що своїми клешнями-домкратами впирався в тупик тунелю.

— Хлопці, сухо! — Борис ще зазирнув у виямки, де збиралася вода, попрямував назустріч бригаді, свиснув і з вдовolenня притупав на помості гумовими чобітьми.

— Кінчай самодіяльність! — Павло, наблизившись, по-ривно, одним рухом зірвав з себе куртку і пошпурив, не дивлячись, на дошки.

За ним похапцем почали роздягатися всі.

— Петро і Сиротенко — на молотки! Павлищев — до шлюзів! Морозенко — на цементування. Решта — зі мною. Покладемо густіше шпали. Ракли, списувати вміють, а провалів на колії як не бачать.

— Морозенко, дай таку нагнітку, щоб на Жиланській горбом виперло.

— Тихо, Сиротенко! Шульгач—до вагонеток. Де Шульгач? — озирнувся Ріпак.

— Десь лемзає,— докинув Сиротенко.— Я ж казав, бригадире, що йому треба на шию дзвіночка.

Василь Шульгач, низький на зріст, рудий, в ластовинні, з маленькими зеленими очицями юнак, завжди, куди б не йшла бригада — тягся останнім. Сиротенко називав його людиною однієї швидкості, дрімайлом, вальком і навіть найдошкульнішою бригадною лайкою — фанерою. Василь ніяк не реагував на прізвиська, коли їх вживав будь-хто, крім Сиротенка. Його жартів він не терпів. Та що не терпів — бурхливо-обурливо сам нападав на нього за кожную колючку. Пояснити це можна лише їхньою зовнішньою схожістю: обидва вони малі на зріст, руді, і кожен себе зовсім не вважав подібним до свого двійника.

— А тобі куди причепити дзвінка? До язика?— Шульгач спинився перед гуртом з тяжким молотом на плечах і опустив його загрозливо близько біля ніг Сиротенка.

Ріпаку сподобалась відповідь Шульгача, і він не став ганити його за повільність.

— Шульгач — до транспортера! Тільки, чуєш, зміна—п'ять годин. Куняти ніколи.

Хтось засміявся.

— Ох, неприємно!—проспівав Михайло уже під стелею тунелю.

Коротко й різко тиркнув відбійний молоток. Гучні звуки, сковзнувши по крутих стінах тунелю, завихрились і виповнили порожнечу лунким громом. Ріпак подивився на

стелю і на мить застиг. Його наче пронизав цей перший бадьорий випал. «Петро», — відзначив з гордістю за свого друга. Ріпаку завжди подобався Мазур проворністю — він усе робив так, як робив би це Павло, швидко і вправно.

Обізвався другий молоток. «Михайло», — відзначив бригадир, вганяючи ломика під загрузлу, розтовчену шпалу.

Над головами тих, що були внизу, загула помпа нагнітача. Гупнула перша скиба породи. Ляснула кинута дошка. Повели своє змагання короткими чергами-перегуками молотки.

Ставши до роботи, люди забули про те, що в тупику тунелю сьогодні нагнічене повітря. Перед ними була знов та сама прямовисна стіна голубої глини, зашильована дошками. Її треба, як і вчора, розпаковувати, наче щось небезпечне, шматками, довбати й довбати. Потрібно було іншому стояти біля транспортера і стежити, щоб грудوماхи глини, винесені залізними скребками, звалювались до вагонеток, поправляти їх руками спритно й обачно, щоб не розтросило на бортах пальців. Треба було кидати й кидати до черева мішалки пісок і цемент, а потім здиратись аж під стелю, якимось чіплятись на крутих склепіннях, націляти шлангом в отвори у залізних тюбінгах і, зціплюючи зуби, стояти самому на хиткій перекладині і тримати в руках товстий шланг з розчином, а він бився й звивався в руках, мов удав, схоплений за голову. Треба було напругою всіх сил відкочувати вагонетки до перегородки, до Бориса, який мав їх подавати через шлюзи на той бік, де чергували робітники транспортної бригади, де на майданчику стояла Поліна.

Одне слово, почалася праця прохідників, звичайна, груба, тяжка, зрозуміла майже кожній людині своїми загальними формами і нікому, нікому, крім них самих, прохідників, не відома миттєвими ускладненнями, тонкощами, небезпеками, напругами, всім тим, чого надає їй глибоке і тісне підземелля.

Ріпак підважував рейки, заганяв під них разом з хлопцями обаполи-дровітні і чув усе, що діялось у тупику довкола нього. Розставив людей, давши кожному місце і навантаження, як фізкультурники komponують піраміду. У нього було кілька схем розміщення робітників. Зараз обрав найідеальнішу, випробувану. Трималася вона не на ньому, бригадирові, він міг бути скрізь, міняючи місце, а піраміда

стояла б непохитно, люди діяли б однаково продуктивно. Він лише відчуватиме цю піраміду на собі, де не стане до роботи, відчуватиме її плечима, немов вона вся була його власним, дужим, м'язистим тілом.

Ріпак взагалі вмів близько відчувати роботу, свою й сусідову, а також і того, хто стояв на віддалі, бо працював запально, натхненно.

Змалку Павло щоліта полов з матір'ю то на городі вдома, то на артільних гонах. Його мати ніколи нічого не робила абияк. Мабуть, від неї передався йому отой вогонь працелюбства, а надто пристрасть до праці біля землі. Коли він повернувся з армії до свого села і вийшов на бригадне подвір'я, йому дали волів і послали возити з степу соломому. На другий день пішов з села в солдатській формі з напівпорожнім чемоданчиком. Йому потрібна була праця, яка б забирала його силу, його думи й натхнення.

— Потрібні тільки прохідники,— сказав Ріпаку службовець відділу кадрів Метробуду.

— А що воно таке? Може, не вдужаю?

— Тунельчик прокладати, тунельчик. Там, під земелькою,— потикав службовець пальцем у підлогу коло свого стільця.

— О, землі я не боюсь!

І справді, земля — це було йому зрозуміле над усе: він орав її, засівав, копав. Пам'ятав, якою вона буває теплою, холодною, тяжкою, колючою, грузькою. Його перші дитячі мрії слалися по землі до самих обр'їв. Він знав її рідну й чужу... Не бачив Павло лише земних глибин, не товкся в них, не дихав ними.

— Пишіть!

Це було майже десять років тому. Коли б тепер зібрати всю ту породу, яку Ріпак наколував, прокладаючи тунелі під містом, то була б ціла гора. За цей час він і сам змінився,— ніби прояснився, як той ніж-піка відбійного молотка на твердій породі. Ріпак зміряв і вивірив свої сили, волю і здатності до цієї справи. А ще відчув грані свого характеру: що є в його душі для людей, для себе, для друзів. Він був пині людиною багатогранною, повнобарвною, зрілою.

У вибої, із знаряддям в руках Ріпак наче загорався якимось внутрішнім вогнем, і ним переймались всі, хто був поруч.

Ріпак щодня — скільки тих днів минуло! — спускався до підземелля, брав до рук відбійного молотка і рушив

стіну; підпирав плечима, закріплював півтонні тубінги; сердився, коли не вдавалося взяти норми, і радів, коли на зміні все йшло добре. Коли б Павло був деревом, по кроні можна було б визначити, як він сам розрісся і як праця живила його.

От уже поклали й шпали, загнали розпори між рейки. Всі були по коліна забрьохані та забризкані брудною водою, яка залишалась під настилом і чвиркала при кожному ударі молота. Розігнувшись, віддихувались, озирали те, що було зроблене одним прихватом і ніби мимоходом, бо це вже щось другорядне, підготовче до того, що штурмували інші.

Пораючись вниз, Ріпак щомиті відчував, що діялось нагорі, як гуркотіли Петро й Михайло, як гула й гула установка нагнітання, і спішив скоріше туди. Він любив довбати породу. Тільки ця робота вимагала від нього справжньої, тривалої і рівномірної напруги, поглинала його всього.

Ріпак найчастіше займав вибій удвох з Петром. Ставши перед крутою стіною, завжди відчував такий запал, таку насагу до роботи, як бігун, що тримався лінії старту і увесь аж тремтів рвонутися вперед. Коли б Ріпакові не обов'язки по бригаді — стежити за всім, що робиться, він і тепер, як було раніше, всю зміну вистояв би на тих перекладах, батуючи й батуючи скиби, сам розчинився б у тому гуркоті, оглушений, поглинутий ним. Це він своєю силою відсо-вує далі й далі стіну цієї мертвої, злежалої у мільйонах років глини дивного, кислуватого запаху. Дехто надibuє в тій глині риб'ячі кістяки, гострі зуби акул, шматки звугленого дерева. Павлові нічого подібного не потрапляло на очі, та коли б і напав він на щось таке, не звернув би найменшої уваги. «Є таке, ну й нехай собі буде. Мое діло — рушити породу. Нехай там, нагорі, додивляються, що є в тій голуbій глині».

Петро і Михайло, побачивши Ріпака, опустили молотки до ніг. В тунелі раптом стало зовсім тихо.

Хлопці були голі до пояса, їхні м'язисті торси лисніли потом. Плечі і груди були всипані дрібними скіпками дерева і шматочками глини. Обличчя, зрошені потом і теж при-трушені крихітками землі, кожною складкою відбивали скам'янілу впертість.

— Запарились?

Ріпак сказав це між іншим, не збираючись ні оцінювати їхньої роботи, ні співчувати їм. Для себе мимохідь зафіксував, що Михайло уже заклjučував загінку дрібними дзьобанками, а Петров вів свою ланку вправніше. Не поспішав висловлювати цього. Знав, що тут, у вибої, бракувало його і що тільки стане він поряд з ними, в обох додасться сили: бісова стіна широка і повільно подається.

«Такий вибій! Скільки породи! — аж кричав Ріпак в думці.— Коли б здолати всю західку, а потім встигнути і щит пересунути, і кільце тюбінгів змонтувати... Метр, цілий метр можна дати першого ж дня!»

Ріпак, широко розвівши ноги, підняв над собою молоток. Коротко тиркнув для проби, подаючи молотком вперед дошку. Скіпки дерева посипались на його дірявий рудий светр, на обличчя. Потім відняв молотка і направив його в стіну з такою потужною замашкою, що, здається, пронизав би всю земну кулю.

Та, ще не встиг натиснути на клапана, щоб загримів молоток, як почув позад себе:

— От би оце сигареточку!

На Ріпака ці слова так вплинули, що він ніби зів'яв; молоток наче сам упав йому до ніг.

Не раз уже Павло відгонив од себе надокучливу думку про куріння, і ось вона підкосила його знову.

— Ех, закурити б! — підхопив Петро.

— Хоч би разок затягнутись,— обізвався і бригадир.

— Так, може, піти недопалків де пошукати? — Очі Михайлові засвітились здогадкою, і він аж підвівся.

— Ну, що ти! Потерпимо,— сказав Ріпак.— А то ще й справді тут вибухне щось.

— Чавунні тюбінги чи оця глина? — Петро завжди прилучався до думок інших, і зараз ішов у всьому за Михайлом.

— Атож! Залякують нас, як хлопчиків. Ні чорта тут ніколи не загориться, хоч ти ціле вогнище розведи. Завтра обов'язково пронесу куриво за підкладкою, дурнем не буду.

Бригадир і Петро перезирнулися і промовчали.

— Ну, то чого ж не заявив Чаброву? — вмощуючись на перепочинок, спитав Петро і подивився чомусь на Михайла.

Сиротенко теж присів поряд з Петром на обаполі.

— Це ти ставиш нашому бригадиру дуже тяжке запитання. Перед Чабровим, знаєш, у декого язика одбирає. От дивиться на нього чоловік, а слова вимовить не може.

— Це в мене так? — Ріпак, стоячи, поглядав то на того, то на того.

«Що це вони затівають?» — думав сам собі.

— Ні, в мене! Це зі мною таке трапляється, — Михайло лукаво бликав очима і показував пальцем на свого рота. — От хочу щось сказати начальникові, а язик не повертається. Приріс до піднебіння і все.

Ріпак зрозумів, що хлопці уже розмовляли про ті десять сантиметрів і між ними була повна єдність. В плече холодом пекло залізо, в яке він упирався, а поворухнутися не міг.

— Що ви хочете цим сказати?

— Я? — вихопився Михайло. — Я — нічого.

— А я уже сказав. Я здогадувався, що ти промовчиш перед Чабровим. Єжовкін робить, що йому заманеться, і ми безсилі проти його примх і вибриків.

— Сундук я буду, його бригада без цигарок і в кесон не полізе. Митько сам мені клявся, — сказав переконано Михайло.

— Ну, бесідуйте далі, цікаво послухати, — Ріпак силувано посміхнувся, хоч сам аж кипів із злості.

— Я кінчив. Регламент, — Михайло розвів руками.

— Висловився, значить. А ти що обстоюєш?

Петро взяв грудку глини і кинув її, цілячи в дошку.

— А я виношу таку резолюцію: Єжовкін нізачо відбавував од нашого виробітку. Він рве, де тільки можна, а ми, як налякані вівці перед вовкулакою, тупцюємо і боїмося його. А чого? Та тому, що Єжовкін — друг Чаброву, бо він на пузі лазить під його машиною. Ось ти, приміром, мій бригадир, і вже мені не віриш, а Єжовкіну ладен повірити. Май на увазі, я сьогодні не вийду з вибою, поки той макінтош нещасний не обнюхає при мені всіх куточків. Нехай дивиться мені в очі і каже, тоді брехня його не пройде, як вона зараз пройшла, аж до бухгалтерії. Посковзнеться!

— І Тобиш нехай приходить на перезмінку! — категорично сказав Михайло, сповнившись серйозним настроєм Петра. — Сидить цілий день у своїй конторці та на коліна Таміли позирає, мов кіт на сало.

Ріпак несподівано зареготав, щиро й заливисто. Тісна конторка, Тобиш за столом, навпроти нього Таміла за маленьким столиком, з-під якого видно ноги дівчини. Це так

виразно уявилося Павлові, щойому враз стало весело, смішно й легко на душі. Він збагнув, що суперечлива розмова зараз недоречна й непотрібна, а Михайлове міркування про Тобиша так-таки й звело її нанівець.

— Тобиш уже давно не дивиться на неї так, як тобі здається. Це вона для вас, холостяків засохлих, — поглянь, оближися й тільки. А взагалі — регламент! — Ріпак скинув над собою молоток і так гримнув ним, вганяючи в породу, що тунель наповнився оглушливим гуркотом.

По підсвіченій знизу, аж сяючій на виступах стіні посипалась голуба глина.

Петро і Михайло швидко встали.

Ріпак повів ланку праворуч, бо мав дужу праву руку. Петро стояв посередині — він обома однаково вправно орудував, а Михайло, лівша, на своєму боці. Годину, мабуть, працювали без передишки і мовчки, навіть трохи відчужено. Кожен дивився тільки перед себе, чуючи, як захлинається молоток, глибоко увігнаний в стіну. Хіба коли одпанахував величезну брилу, таку, що надто загрозливо гупала, скочуючись до чиїхось ніг, тоді звертав увагу на сусіда. Невисловлене до кінця, приховане щось у кожного од тієї свіжої історії з Єжовкіним, яка так зачіпала всіх, та й усе, що стояло за нею, — гей-гей, хіба то раз гризлися з тим нахраπισним Софроном отут в тунелі, на риштуваннях, і в конторці, перед столом Тобиша! — розділило на часину хлопців.

Ті десять сантиметрів не були першими, та й не останні вони з тих, які втрачала бригада при теперішніх порядках в обліку роботи. І думалось сьогодні про них кожному не через те, що жаль було якихось півсотні карбованців заробітку, розпилених таким чином за місяць (та ще хто зна, чи й втрачав такі гроші робітник, бо й Ріпакова бригада іноді списувала з інших за ті ж кляті недоробки), — непокоїло почуття ота непевність, оті прикрі несподіванки. Вчора, коли вийшли нагору, підраховали, скільки виробили за місяць. Всі були такі раді та здружені тим, що бригада випереджала інших, що завернули гуртом до «Пиріжкової». Хіба гріх за це пляшку білої розпити? Перемога! Буде премія, буде перехідний прапор! І раптом сьогодні вранці сам Тобиш дзвонить до роздягальні, розмовляє з Ріпаком і отаку новину розкажує: «Єжовкін списав десять сантиметрів за недобрану породу, за гайки недогвинчені, за погане нагнітання». Отакий порядок. Бригада піде з тунелю, а та, що заступить, — по-своєму оцінює виконану роботу. Десь на

тубінгу трапилась незагвинчена гайка — дожимай і спи-
суй з попередньої зміни; порода залишилась — вичищай,
кронштейни не перенесені — перенось, але платитиме за все
попередня бригада із своєї кишені... І намотується за мі-
сяць такий клубок списувань, гризні між бригадирами, що
не розмотає його й найоб'єктивніша богиня Мінерва. Коли
кінчається місяць — починаються підрахунки та перера-
хунки, пригадування та обговорення підсумків, і триває це
чи не цілий тиждень, і люди з бригад ходять насуплені,
позирають один на одного, як на лютих супротивників, аж
поки хтось там, згори, начальство, не скаже остаточного
свого слова: хто ж перший, хто другий.

Оце ж і тепер у кесоні хлопці, довбаючи глину, раз у
раз повертались у думках до нескінченої розмови про ті
десять сантиметрів, і кожен сам собі готував те, що скаже ін-
шому, як тільки одхиляться від стіни і стихнуть молотки.
Ріпак теж пам'ятав, що не відповів на Петрове дошкульне
питання.

Бічні уже присунулись до самого центру. Тепер можна
було штурмувати залишок в три молотки. Зблизившись,
хлопці, як і завше в подібні хвилини, відчували таку друж-
ність, таке бажання показати свою товариську самовідда-
ність, що сила трьох злилася в щось одне-єдине.

Мазур вправлявся підмагати обом. Піт патьоками сті-
кав по його широкій спині, в роті було солоно, а він раз у
раз підхоплював своєю пікою те місце, в яке вгонив моло-
ток сусіда, і відколював та навздогінці ще штовхав, щоб
швидше падали кусом'яги. Стоячи поруч то з бригадиром,
так що і ліктями один одного зачіпали, то з Михайлом,
Петро дбав зараз лише об тім, щоб хтось з них не подумав,
що він мляво повертається, мало бере молотком. А Ріпак і
Михайло, бачачи, як старається Петро, прагнули якомога
більше відвалити своїми молотками, щоб той бачив і вірив,
що вони не шкодують сил і себе в трудовому товаристві,
що віддаються спільній праці без останку.

Коли всі троє були зовсім поруч, Ріпак раптом загово-
рив, кидаючи свої слова просто в залізне гримотіння:

— Язика одібрало, кажеш... А я і не буду торохтіти, як
та фанера... без діла. Підстави у нас є для балачок? Немає.
Немає, кажу, от! Розумієте? П'ять сантиметрів переваги...
як горобець наплакав... От коли б рвонути вперед на два-
три метри, отоді б і язик розв'язався. Мовчіть! Потім буде-
мо патякати.

Шульгач і Заболоцький зиркали вгору та покрикували на відбійників: до вагонеток звалювалось таке кусманяччя, що важко було дати йому раду. П'ять-шість глиб перевалювало з транспортера, і відкачуй, бо вже з вагонетки сиплеться.

— Показилися там чи що! — задирав Шульгач до стелі голову, а промовляв тихо, бо знав, що його все одно не почують.

Ось Ріпак спустився вниз. Пройшовся залізним помостом, віддихуючись. Він без годинника знав, що зараз була половина зміни, отож можна покластися на Петра й Михайла. Вони виберуть нижній ярус, а самому треба подбати про тубінги та пересування щита.

Ріпак був у тому робочому натхненні, в тому розпалі сил, коли чиясь найменша незграбність чи лінкуватість перевертала все всередині і викликала нове захоплення. В його м'язах наче вирувала енергія.

Внизу він побачив, як Шульгач, ковзаючись, ніяк не міг зрушити навантажену вагонетку, і кинувся до нього.

— Не йде, капосна?

— Перекошена, чортова корова.

— А ти не ходи коло неї, наче біля нареченої.

— Нічого собі наречена!

— Ти отак її, Машку! — Ріпак усім тулубом стусонув вагончик, що він, подавшись, аж підсмикнувся задком. Ще наздогнав і штовхнув його, і той, аж перехилиючись від натиску, покотив далі й далі.

Бригадир повернувся до Шульгача, який так і стояв серед помосту не то здивований, не то наляканий. Відкривши ящик, почав набирати повними пригорщами свіжу жовту тирсу і сипав її під ноги Шульгачу, Заболоцькому. Ті перезиринулися і теж кинулися до ящика.

Обтрусивши з рук тирсу, Ріпак закрокував по шпалах колійки.

Позаду безугавно гуркотіли молотки, гулко грюкали вагонетки, а попереду було порожньо й тихо. Метрів через десять звуки вибою стали глухішими, і Павло на мить забув, що над ним висне низька стеля, забув і чого він поспішає до Бориса. Наче випростався на часинку з-під тієї піраміди, яку незмінно відчував на собі, на своїх плечах. Йому здалось, що він іде кудись далеко-далеко по залізничному полотну (ще з дитинства любив це робити!), і на душі в нього стало мрійно і легко. Однак думкою своєю не зринув

надовго з цього тісного підземелля, ба навіть з тупика кесона. Коли він був тут, жив і мислив тільки своєю роботою, вона поглинала його всього. Якщо до нього на хвилю приходив спогад чи опановувала якась мрійна думка,— все, що породжували вони в душі, тієї ж миті підводило до тієї ж роботи, до хлопців, і коло його думок замикалось.

І зараз, уявивши, що він іде десь там, в рідних з дитинства степах по залізничному полотні, Павло, зринаючи в почуттях назустріч рідній далині, теплому леготу весни, раптом — наче йому війнуло червоним сяйвом в обличчя— згадав про той транспарант, що перетинає нагорі подвір'я будівництва. Його напинав і розгойдував поривний вітер. Аж притишив крок, вражений і сповнений хвилюючих почуттів. На тому кумачі майоріло його прізвище в рядку великих, урочистих слів. Зараз вони немовби зійшли в тунель і перетнули йому дорогу:

«Бригада Ріпака бореться за право бути колективом комуністичної праці!»

На Павла зринули враз усі переживання, пов'язані з цим полотнищем, і він ішов далі, замислений, заклопотаний. Та за якусь мить знову перекинувся в своїх думках на тюбінги, на Єжовкіна, на обміркування того, що зроблено і що можна зробити до кінця зміни.

Шум повітря почувся від перегородки. Ріпак ішов і вже підраховував навантажені вагончики, що довгим ешелоном стояли в черзі на вишлюзовування. Іноді в очі йому впадали білі плями черепашок на скибах голубої глини, але він наче не помічав їх — клав на сиру брилу свою важку руку, навіть вилущував пальцями ті черепашки, які осипались на дно вагонеток, і йшов і лічив, лічив, наливаючись гнівом.

— П'ятнадцять... шістнадцять... Що він тут робить?

Борис стояв на площадці і розмовляв по телефону. Важку металеву слухавку тримав біля вуха обома руками ніжно, наче тільки-но спіймане пташенятко. Ногу заклав за ногу, мов лагодився до танцю, і в повному самозабутті, бавлячись, погойдував носком чобота.

Бригадир наблизився до нього на таку відстань, що міг смикнути зненацька і просто сполошити балакуна, але був зараз не в тому настрої. Йому перш за все хотілося розчути, про що і з ким він розмовляє. Бориса Ріпак не любив. Той завше цвітасто одягався, що йому, Павлові, аж незручно було йти поряд з ним, коли це випадало. А потім оті Борисові анекдотики, історійки. Де він їх почув, де ви-

читав? Павло сам сміявся, кляти Борис розповідав їх в час переодягання, але його підсвідомо злила начитаність, обізнаність цієї незрозумілої йому, загадково відчайдушної людини.

Ріпак обривав Бориса постійним серйозним вигуком: «Кінчай самодіяльність!»

Борис, не помічаючи, що підійшов бригадир, говорив далі:

— Не була? О, як можна! Я того ж дня, як приїхав до Києва, дивився оперету. Що? Квитки? Це — не проблема. Дружок — тромбоніст в оркестрі. Що? А-а, порожняк? Не треба, ні, ні. Тюбінги, тільки тюбінги! Ти чуєш, яке сильне це слово? Тюбінг! Це немає жодного тюбінга? Не жартуй, будь ласка. Ха-ха-ха! Не Чіти, а Чаніти. «Поцілунок Чаніти». Що? Кип'ятку? Нам без нього тут жарко... О сьомій, чуєш — я пунктуальний, як сонце. О, звичайно. Бий у литаври!

Ріпак збіг по драбині на площадку.

— Базіка! — Він вихопив слухавку з його рук і крикнув у мікрофон: — Хто?!

Мовчання. Чути лише стримане дихання.

— Що, може, до тебе арією з опери? Хто розмовляє, питаю? Мовчиш? Ну, знаєш, ми потім поговоримо про оці ваші галу-балу. А коли зараз тут не буде тюбінгів, начувайся. Ріпак сказав, зрозуміло?

Слухавка мовчала, як безодня. Бригадир говорив, як до Поліни, але не був переконаний, що то була справді вона і що його вислухано до кінця.

Різко обернувшись, він гадав, що побачить перед собою винуватого Бориса, що той стоятиме і чекатиме, але його не було й близько. Каска Павлищева виткнулась ген-ген між вагонеток. Обпершись ногами в одну, Борис спиною відпихав другу. Навантажена вщерть, вона не подавалась з місця.

Наблизившись до Бориса, Ріпак побачив, як у того на розхристаних почервонілих грудях збіглися м'язи, як набрякло йому з напруги обличчя, і кинувся на підмогу. Попхнув однією рукою, і вагонетка відразу покотилася.

— Гарячкуєш?

Борис метнувся вперед, перевів стрілку і повернувся на своє місце.

— Циркач і тільки. Раніше, раніше треба готувати стрілку!

— Моя слабинка: розгублююсь перед начальством,— Борис винувато усміхався сухими повними губами.

— Якби тільки ця одна, можна було б терпіти. Щось дуже багато плям на сонці.

— Що? А-а, ти про телефон. Трохи заговорився. Я ж про тюринги. Все законно.

— Вже є така оперета «Тюринги» чи «Поцілунок тюринга?»

— То між іншим. Виконую зобов'язання.

— У тебе є й такі зобов'язання?

— У мене і в тебе. Відвідувати театри, підносити культурний рівень. Підписували разом. Стоп! Приїхали.

Вагонетка наштовхнулась на іншу. Впершись руками в борти, хлопці ще стояли. Борис дивився в очі Ріпакові голубими, з хижинкою у великих чорних зіницях очима, лагідно й винувато. «Викрутився,— думав Ріпак, уже втрапивши гнів до нього.— От веретено!»

— Так вона ж, мабуть, і танцювати не вміє?

— Залучимо! Я такий ансамбль зіб'ю, що в Москву запросять, в Народний театр! На території Кремля, знаєш, є такий? Раз наша бригада за комуністичну працю, за високу культуру, мені доручи цю справу. Я дивлюсь на наше зобов'язання серйозно.

— Дивишся? А тобі там не видно, скільки ми сьогодні зробимо, коли будемо так старатися, як ти?

— Я про один пункт, а ти про інший. Давай без жартів.

— Які тут в чорта жарти? — спалахнув Ріпак.— Коли ми в тунелі, для нас є один пункт: проходка! Це там, нагорі, залучай, води, кого тобі заманеться. Робота, проходка витягне за собою усі інші пункти. Дамо показники, про нас напишуть, що ми ходимо в театри, що ми академії покінчили, та що хочеш причеплять. А не буде підстав, як каже бухгалтер, не буде зроблено, твоя самодіяльність потрібна, як гвіздок у черевіку.

Борис добре знав наперед, що скаже Ріпак, що він може сказати з цього приводу, бо для нього Павло був викінчений, до кінця зрозумілий тип людей, яких він вважав неповноцінними, смішними й примітивними. Борис ніколи не вступав з Ріпаком у дискусію про його погляди та міркування, бо вважав безнадійною справою хоч трошки вплинути на його смаки та погляди, змінити їх. Він, власне, ніколи й не доводив подібної розмови до тої напруги, коли треба б було щось обстоювати чи заперечувати.

— Що? А-а, зрозуміло! — Борис на мить обернув до бригадира своє розчервоніле з напруги обличчя і, нахилившись, попхав вагонетку далі в тісну нору шлюзової камери.

Ріпака вдовольнило, що на Бориса справила враження його нотація. Він ще підступив до нього і, нагинаючись, поміг пропхнути вагонетку до шлюза.

— Поспитай, чи хто не хоче кип'ятку. — Борис вилазив зі шлюза, щиро й довірливо дивлячись бригадирові в очі.

— Сам пий його! — гримнув Ріпак. — Зашився он — цілий ешелон зібрав.

— Пий воду — наїдай ошийок, — засміявся Борис. — А що зашився — не моя вина. Така пропускна спроможність... І знов же — така моя персональна потужність, — Борис брався зрушувати з місця нову вагонетку. — Наваляють сьогодні так, що за одну зміну станеш двогорбим. Лебідку б якусь сюди чи, може, слона з Індії виписати.

Ріпак зареготав, уже зовсім забувши про злість на Бориса.

— Слона? Ха-ха, звичайно, скоріше слона доб'єшся з Індії, ніж у Тобиша лебідки.

Ще кілька вагонеток переправили вдвох за перегородку, і Ріпак, немов згадавши про ту піраміду, що тримав на плечах, враз пішов у напрямку вибою.

— Тюбінги, тюбінги виривай зубами! — гукнув Ріпак. Обрадуваний жвавистію і безжурністю Бориса, він ще обернувся, уже далеко, на відстані додав: — Пришлю когось на поміч... От «Поцілунок Чиліти»! — крутнув головою Павло.

5

Подвір'я вже ожило. Під навісом арматурники раз у раз збрязкували залізом, відрубуючи і гнучи пруття. На естакаді грохко грюкали над бункером вагонетки і то гув, то замовкав електромотор пересувного крана, який піднімав тюбінги. Перед ворітьми на виїзді ревла з передихами застрягла автомашина.

Артур схопив усе це миттєвим поглядом. Кожен звук на подвір'ї будив думку про те, що діялось у підземеллі.

П'ята дільниця була найтяжчою на всій трасі будівництва метрополітену. Два паралельні тунелі, що починалися великим печерним отвором у дніпровській кручі, прониза-

вши глибинні прошари попід горбами й долинами, спинились перед грізною перешкодою—річищем Либеді. Прохідники і тут уже проклали шматок лівого тунелю, але злі «духи» підземелля обурились з цього: порода, осідаючи, колола залізну облицьовку, і її треба було зміцнювати залізобетонною сорочкою; перетяті потужні джерела просочувались неблаганною сльотою, від якої робітники намокали до рубця.

Отож підземелля вимагало й вимагало заліза, бетону, дошок, цегли, обapolів і поїдало все це, мов якийсь ненажерливе страховисько. З ранку до пізньої ночі (гуркіт на дільниці стихав лише на короткий час) в тупиках, у нішах виробок, в тунелях робітники довбали землю, бетонували, відкачували воду, зачеканювали щілини, мурували. Над ними був день, гуло місто. Спустившись вниз, вони щодня брали до підземелля частку цього світла і гомону і творили там подобу міста і дня. Це Артур мав думати про тих, що трудилися внизу.

В його мізкові поєднувалось життя низу і верху, як поєднуються дії двох рук. Це було те, до чого він призвичаївся на своїй клопітній посаді. В цьому полягала його усвідомлена корисність.

Так, корисність. Але таким він був учора,— не сьогодні, не зараз.

«Ганчірка ви, а не начальник дільниці!»

Чабров сказав ці слова в присутності робітників і голови будкому.

Ні, Артурів мозок зараз не пов'язував того, що діялось на подвір'ї, з працею десятків людей у підземеллі. Його думки крутились навколо нього самого. Він думав про себе, про свої вчинки, і так зосереджено, що в самозабутті аж посковзувався на втопаній сніговій стежці.

В чому ж його провина? Він передав наказ Чаброва — всім бригадирам бути на відкритті кесона — через Єжовкіна. Якщо не з'явилися бригадири і сам Єжовкін — хто ж винен? Звичайно ж, він, Артур Тобиш. Але ні в якому разі не за те, що вони не прийшли. Що це за провина взагалі? Чабров сам добре знає, що це ніяка не провина. Не прийшли, ну й нехай! Не схотіли хлопці рано вставати та й усе. Навіщо їм було приїздити на цю недоречну церемонію? Дуже цікаво знову слухати двадцять разів чути, дивитись, як зашлюзовуються інші, а через кілька годин самим лізти до цієї ж камери. Кому не зрозуміло, що наказ

Чаброва був ще однією примхою. «Зберіться всі, бо прийду я... бо я говоритиму...»

До Артура хтось привітався. Він ішов далі. Той уступив йому стежку.

— Треба викликати ще одну машину, Артуре Івановичу.

Начальник дільниці не зупинився, він лише уповільнив ходу і зсутулився.

— Щоб і та буксувала під ворітьми?

— Завалили нас породою.

— Багно спершу засипте!

Ще хтось ішов йому назустріч. Тобиш поспішно звернув на чистий сніжок до конторки, над якою вставав білий димок од соснових дров, яким пахло все повітря.

В інші дні, коли Артур обходив подвір'я і на нього звалювалось безліч справ, він з радістю брався за них. Так у захваті продираються крізь хащі молодого чагарника.

«Ганчірка ви, а не начальник!»

За такою характеристикою, звичайно, підуть оргвистовки.

Артур думав про своє майбутнє. Його, звичайно, не сьогодні-завтра звільнять з роботи. Він не лякається того, що буде, а лише аналізує. Сам дивується, як може так спокійно міркувати про це. Його мучило зараз каяття: чому він нічого не відповів Чаброву на його образливі слова? Як стримав себе? Раніше так би відпасував Чаброву, та й кому завгодно, що тільки дивись!

«Значить, я винен».

У коридорчику довго оббивав ноги, хоч снігу на чоботях і не було.

Що сказати Тамілі на її перший допитливий погляд?

«Так, я винен перед Чабровим. Але не за цих хлопців, що не прийшли. Значить, Чабров не забув жодного мого слова, сказаного про нього».

В напівтемній конторці було тепло й накурено. Крізь хмару тютюнового диму Артур не відразу впізнав того, хто сидів за його столом проти невеличкого віконця. Та коли й переконався, що то Єжовкін, ще не повірив собі. Ніхто йому не був зараз так потрібен, як він.

Софрон Єжовкін, як завжди, малював чортиків на газеті, до речі, тільки вчора застеленій. Взявшись лапа за

лапу, в дружньому колі, як зайчики на ілюстраціях в дитячих книжках, чорні, волохаті, з ратицями й хвостами, капосні дідьки танцювали свій диявольський танок.

Артур хряпнув перед Софроном каскою. Той підняв чорні непроникні очі.

— Щось трапилось?

— Нічого не сталось. А ти встань і відійди од мене, а то... а то може трапитись.

Єжовкін неохоче підвівся. Він був старший віком, мав, як і Артур, освіту гірничого техника, а перевага в становищі молодшого за нього Артура впливала на нього так дразливо, як може впливати на людину величезна несправедливість.

— Я зайшов сюди не по твої люб'язності. Ми ще не впорядкували нарядів. Їх треба здати.

— Нарядів? Там одного не вистачає. Я зараз випишу його.

— Я піду звідти без твого наряду. Ти сьогодні сам не свій.

Артур втупився поглядом у намальованих чортиків. Один з них, найбільший, сміявся до нього оскалом зубів. Артур поглянув на Єжовкіна. Той теж посміхався. Сіре сухорляве обличчя, пухлинка під очима і ще дужче, ніж завжди, запалі щоки. Іншим разом це викликало б у Артура співчуття до Софрона. Він мусив би зараз же вийняти з шухляди наряди. Хто ще так, як Єжовкін, чекає зарплати— йому все не вистачає грошей. Але сьогодні Артур сприймав запалі щоки не так, як сприймав досі. Ці щоки і посічена зморшками сіра шкіра говорили йому, що у Софрона є тяжкі, приховані від інших гризоти. Усмішка його була — кому це не зрозуміло? — зловтішною.

Артур потяг зі столу газету, зім'яв її і кинув до заболочених, бозна-коли й чищених хромових чобіт Софрона.

— Між іншим, ми домовилися з тобою і про це.

— Півгодини сиджу без діла.

— Руки сверблять? Влаштувати б тобі таку ж прочуханку, як ти мені підстроїв.

— Я? Рівно о сьомій був у роздягальні.

— Був... Я, здається, просив тебе щось зробити для мене. Інші наказують, а я просив.

— Он що! — Єжовкін голосно засміявся, погойдуючись сухорлявою, високою постаттю. — Вийшло не по-вашому, і вже бушуєте? Пробач, товаришу начальник, але я за всіх

відповідати не зможу. Ти й не гнівайся, і не кричи на мене. Знаєш, за багатьох віддуватись, треба, щоб було багато сала за шкурою. А я... сам бачиш. Мене не вистачає для самого себе. З жінкою півгодинки полаюсь, і її верх завжди.

Єжовкін сипав словами, наче миготливими барвистими папірцями. Він розумів, що начальник дільниці дуже розгарячився, але добре знав, що Тобишевого гніву стає на кілька хвилин. Треба лише бути зовсім спокійним, багато говорити, розповісти веселий анекдотик або, якщо це не вплине, ошелешити його контрзвинуваченням.

«Слабачок ти! Кошеня!» — говорив Єжовкін Артурові своїм поглядом, міркуючи тим часом, як йому поведеться далі.

— Не замазуй мені очей! Кажу, чого не прийшов? — Артур мав низький глухуватий голос, що так не пасував до його дебелої статури зрілого чоловіка.

Ця подоба викрику начальника дільниці справила на бригадира враження вибуху дитячої паперової хлопушки.

— Що, хочеш розмовляти відверто?

Єжовкін був твердою людиною і мав сміливість в розмовах іти на загострення. Надіявся на себе. З ким би він не полемізував, майже ніхто не витримував його різких доводів, сповнених зневаги до всіх. Так, він висловлював тільки те, що думав, а думав він про все на світі по-своєму. В кожній розмові прагнув лише нав'язати комусь свої погляди — погляди інших не цікавили його, вони не потрібні були йому.

Почувши таке рішуче запитання, Артур насторожився. Єжовкін, очевидно, натякав на якусь таємницю, яку довірить тільки йому, начальнику.

— Дуже я вірю в твою чистоту... Просто цікаво, як ти будеш викручуватись.

Артур приховував свій м'який характер і раз у раз мусив вдавати з себе суворого й непримиренного. На його посаді треба було залишатися твердим і строгим, чуйним і наполегливим, а він міг бути лише довірливим і хіба що крикливим. Тут йому бракувало не стільки знань і досвіду, як свого власного характеру. Він аналізував свої вчинки, намагався знайти в собі потрібні сили, та поки що в своїй поведінці робив помилку за помилкою.

Єжовкін бачив його наскрізь.

— Казати? Не схотіли дивитись на вашого Ріпака. Як його фотографуватимуть. Ми всі не побажали цього!

— Як це «всі»? За всіх розписуєшся. Що, вони послали тебе з декларацією?

— А що, всім не можна? А ми всі не схотіли і баста.

— Смішно: «фотографувати». Це була звичайна робоча церемонійка.

— Церемонійка? От ми й не побажали церемонитись з Ріпаком. Ви надуваєте його, як дитячу гумову іграшку, то й бавтеся нею. А ми вийшли з того віку.

— «Ви», «ми» — що за чортівщина? Хто це «ви» і хто це «ми»?

— Не підвищуй голосу. Ти розумієш, про що я кажу. Не любите «ми», нехай буде «я». Я, Софрон Єжовкін, не раз ламаний, зшиваний і здоровий, як тореадор, прохідник, не хочу бавитись надутими гумовими іграшками.

Артур зареготав:

— Тореадор ти справжній!..

— Ти до слова не чіпляйся, а слухай, що кажуть люди, щобто, я, я! Я не згоден з тим, що ви, ну, нехай буде ти, начальник дільниці, тягнете Ріпака за вуха в передовики.

— Хто його тягне? І що це значить «тягнеш»? — Артур присів край столу, відчувши полегшення на душі. Він мусив заперечувати Єжовкіну і, отже, знову цілком ставав начальником. Його невдоволення собою і розпука розвіювались.

— Не прикидайся, будь ласка. Між іншим, я не люблю маску за те, що людина визирає з неї, як злодій, у щілинку. Але й маску вигадали все-таки люди відважніші за тих боягузів, які зараз часто ховаються за нею. Ти добре знаєш, про що я кажу, а ховаєшся за машкарою начальника. Ріпак виробив за минулий місяць стільки ж, як і моя бригада й бригада Анголи. То при чому ж тут: «Честь відкрити кесон належить Ріпакові»? Для чого взагалі і ця «честь», і церемонія, і пишномовні слова?

— Як для чого? — Артур мусив щось запитати, бо вже підпадав під потік думок цього чорного патлатого чорта, який хижо поблискував великими чорними очима і сяючими білками. Він пристрасно розмахував кістлявими довгими руками, увесь бушував, повставав, ішов уже проти когось, проти чогось, проти всього, що було не по його.

— Я тобі поясню, для чого. Вам потрібен зараз кесонний «божок», от ви й вигадуете його. Спершу «честь» відкрити кесон, потім оберете кудись, тоді нагородите його одного з усіх прохідників і нам доведеться аплодувати йому.

Новий дім закінчите — дасте йому найкращу квартиру. Ні, брат, честі не буде! До чортової матері все це! Я кинув роботу на Алтаї через те, що мені отруїли душу цими почестями. Одному нагорода, а іншому — плювок межі очі. Ні, брат, якщо забиратися в кесон, то рівними лізти туди, рівними вилазити й назад. Не так, як у тій казці.

— В якій це казці?

— Маму свою питаєш. Хай вона розповість тобі про кобилячу голову, коли над колискою не розказувала. «В одне вухо влізь, а в друге вилізь» — і вже весь у золоті.

— Не розумію тебе, Софроне! От їй-богу, не розумію. Два місяці ми з тобою працюємо, розмовляємо, іноді сперечаємось, але досі я тебе завжди розумів. А зараз... Не приймає моя душа того, що ти кажеш. Ви вчора випивали?

— А до чого це?

— Ну, випили ж?

— Випили. Так що?

— Ну, втрюх?

— Втрюх.

— Тепер ясно. Горілка, між іншим, спершу одбирає у людини совість, а потім уже розум.

— При умові, що випиваєш не з начальством?

— Ми з тобою, здається, не чаркували. Ти мене хіба пригощав коли?

— Ні. Я ніколи нікого не пригощав.

— Крім високого начальства, звичайно?

Задзвонив телефон. Артур вхопив трубку, як щось рятівне: натяки на стосунки Єжовкіна з Чабровим могли викликати новий приступ нападок на нього, а сюди ось-ось мала зайти Таміла.

В трубці лементував молодий голос, захекуючись і подмухуючи. Артур опустив слухавку.

— Хто, хто говорить?.. Та не галасуй, як гучномовець, я чую, чую. Не глухі ж пеньки тут. Розповідай все по порядку.

Єжовкіну теж було чути телефонний голос. Він ловив кожне слово. Дзвонили з естакади, вимагали подати до кесона тюбінги.

— «Чому, чому»... Начальник дільниці, значить, не навантажив і не привіз вам. Що за ідіотські запитання? Хто це говорить? Павлищев? Чого тебе туди понесло? Тельфер несправний? Так ти що ж, дав розпорядження ремонтувати? А, хочеш навантажувати руками? Давай, давай,

коли здужаєш. Людей у мене немає. Що? Безпорядки? А ти хто такий, що я тобі мушу пояснювати та виправдовуватись? Хто тобі дозволив вишлюзовуватись посеред зміни? Хто, питаю? Чого мовчиш?

Артур дмухнув сердито, кинув кілька разів «алло!» — ніхто не обзивався. Коли він обернувся до Єжовкіна, той стояв перед ним, аж перехилившись через стіл. Тепер він справді зловтішно радів.

— От, будь ласка! Трудова дисциплінка. Організація — як у міністерстві: посилають в час роботи «шттовхача». «Комуністична праця», значить, зразок і приклад. І ніхто цього не бачить. А як Єжовкін списав за те, що Ріпак запаскудив вибій, про це вже будком знає.

— У мене скоро голова лусне від твого голосу. Я прошу тебе.

— Не подобається?

— Пробачай, але коли ти ниєш, у тебе голос нагадує пискотіння кажана. Власне, не пискотіння, пробач, а спів, такий своєрідний спів. Але я його просто не терплю.

Єжовкіну почулось щось дошкульне й боляче, а головне — правдиве. Як це воно зірвалось з вуст Тобиша? Досі він ніколи не був таким відвертим. Єжовкін відчув, що переборщив. Сам знав, що, коли надто розходився у своїх суперечках, його голос зривався на писк — це йому казала дружина. Вона теж затуляла тоді вуха, благала замовкнути. У хвилини найвищого роздратування його голос сповнювався почуттям зненависті і наче тріскався від її розрядів.

Бригадир скам'янів, немов од раптового удару.

— Між іншим, я зайшов за нарядами. Мені через дві години на зміну, — сказав, болісно кривлячись. В його очах світилась вдавана покора.

Артур побачив перед собою звичайного Єжовкіна. В його душі озвалось те щоденне співчуття до нього, яке визначало їхні стосунки.

— У мене немає часу зайнятись ними. Зараз прийде Таміла, я доручу їй, — Артур вимовив ці слова як ніколи сухо й поважно.

Він надів каску і швидко подався до дверей. Його наче хтось мав ударити межі плечі. Хотілося скоріше вискочити надвір, на свіже повітря, побачити сніг, небо, людей. Якоюсь темрявою огорнуло на часину всю душу, і він хотів вирватися з неї.

В коридорчику просто наштовхнувся на Тамілу.

— Чого ти... тут?

Відчув спершу її руку на своїй, а потім уже побачив в сутині очі, сніжинки на кудельці волосся, що завше височіло у неї на голові.

— Ви так сварилися, так кричали... Аж на прохідній було чути.

— І що ж ти почула? — Артур шаснув пальцями під рукав пальта і почув знайоме, хвилююче тепло її тіла.

— Ти весь аж тремтиш.

— Нічого, Мілочко. Придивись до його нарядів, тільки так... начистоту. Як треба.

— Добре. Як треба?

— Так.

Він стиснув її руку, що лежала на його долоні спокійно і владно, і енергійним, вольовим рухом відсторонив її маленьку, легку постать.

— Я незабаром буду.

6

Коротким стомленим рухом Петро підхопив на грабарку останні грудочки глини, кинув їх на полотно транспортера, що вертівся вже вхолосту, і з силою стукнув, щоб обпала налипла земля.

Все!

Вибій, зашильований дошками і підпертий домкратами, нависав над Петром одсічною стіною. Між вибоєм і щитом зяяла метрової ширини ущелина. Петро стояв на її дні. Поглянувши вгору, він, як і щоразу в таку мить, подумав, що дощану опалубку зненацька може прорвати якась невідома сила, що його привалить отут, і відчув майже інстинктивний страх перед цією порожнечою. Мимоволі згадалися чоботи Мейера. Усміхнувшись, пошпурив на площадку грабарку, аж вона там кілька разів брязнула залізом об залізо, і спритно виважився на міцних, налитих силою руках.

Ставши на площадку, під навислий металевий щит, відразу ж забув про ущелину, про миттєвий острах, і його взяло вдоволення завершеної роботи. Обчистив об грабарку чоботи, потім розшукав десь приткнуту (хто це її перекидав на інше місце?) холодну й вогку солдатську гімнастюрку, і в ту мить в уяві перед ним зринула Поліна.

Відчув ураз всю свою розбуркану силу, всю міць молодого дужого тіла. Йому було приємно усвідомлювати власну повноцінність. Десь у глибинах тих здорових чоловічих відчуттів жив її образ. Петрові так захотілося піти зараз же просто до неї, побачити її, почути її голос, що він на хвильку забув, де стояв, що робив. Іржаве залізо, вибаврані в глину дошки, тіснява, гудливий гуркіт вагонеток, слизькі обаполи під ногами — все це кудись відступило, зникло, немов просто розчинилося в цій палючій думці, в миттєвому спалаху пристрасті.

— Петре, де ти там? — Михайло наче був зараз десь далеко від нього.

— Скучив за мною? Дай одягнутись, — Петро перехилився на другий бік щита і враз поринув думками в те, що поруч робили інші.

— За грабаркою скучив. Кидай!

Василь і Сиротенко заходились очищати породу з виямки. В ній збиралась вода і грудки, що скочувались з вагонетки.

Колупнувши липку грязюку, Сиротенко кинув грабарку і склав руки на грудях.

— Тюхтя, забрьоха ти! Кажі, скільки разів дрімав біля вагонетки?

— Ти мені не капітан, я тобі не пароплав. Роби!

— Сам роби! Розвів таку багнюку.

— Зробимо без тебе. Звук до молотка, так грабарка пече в долоні.

— Як я тобі молотком не зароблю, ти грабаркою собі й на цигарки не нашкрябаєш. Йолоп ти царя небесного.

— А ти шматок паразита. Вилазь, не заважай іншим. — Василь навіть штовхнув його плечем, так що Михайло аж поточився.

Михайло виволік свої чоботи з багнюки і став зручніше, щоб у певний момент попхнути Василя.

Петро спустився на щитовий настил, почув сварку. Він не раз чув її, знав, що, коли ці двоє бувають поруч, не можуть не лаятись. Але Петра ніколи так, як зараз, не доймали їхні найжачені постаті, отупілі, злі погляди і ота настороженість.

— Чого ви, коти руді?! — гримнув Петро, насуваючись на Михайла, який уже підняв руку, щоб стусоннути Василя. — Ей, машиністе, воду! — гукнув він вгору.

Вловивши гумовий шланг, що впав на долівку і звивався

та струмував водою, Петро підняв його над собою. Михайло прищулився, затуляючи обличчя долонями.

— Не бійся! Дядько Петро не дозволить. Чоботи треба обмити і долівку, для порядочку. Підходь ближче, не дивись так.

Петро вже обполіскував свої чоботи. Вода билась об гуму і бризкала на всі боки. Халяви мінилися чорним полиском. Потім Петро перевів струмись на залізний настил і почав збивати й горнути глину, тирсу, тріски. Він спрямував пружну цівку води аж туди, де Лободенко і Заболотький розвантажували вагонетку з піском. І там враз ставало чисто й гарно. І ось уже всі звернули погляди на Петра, на його старанне порядкування і почали підходити до нього. Побачивши хлопців, які стояли на змитому настилі в заболоченому взутті, він раптом цівкохнув по їхніх ногах. Хтось вереснув, але Петро гримнув:

— Струнко! Солдати ви неотесані. Чепури їх, а вони ще й охкають та ойкають,— він був веселий, усміхнений і, мабуть, дуже радий з того, що так, в шерезі, миє всіх.— Кругом! — скомандував, і хлопці, теж сміючись з цієї процедури, обернулись через ліве плече, лише один Михайло крутнувся через праве.— Ех ти, забув службу. Тобі ще раз: кругом! Ще раз! — Хлопці вже голосно реготались. Тоді Петро обернув усіх до себе обличчями і так сіконув торчма струменем перед шерегою, що вода, відбившись од чистої підлоги, бризнула густими краплями в обличчя. Хлопці ревнули реготом, кинулись врозтіч.

І тут, наче з-під землі, виріс Ріпак.

— Рано прибираєтесь,— похмуро сказав Ріпак.

— Не рано,— відповів Петро і перевів струмись води на Павлові чоботи.— Робити все одно нічого.

— Чекай ти, здоровило! — Ріпак перебирав ногами і задкував, остерігаючись, щоб той не залив штанів.

— Стій! Культура — перш за все. Почнемо з чобіт... Продемонструємо сьогодні.

— Культура — це найлегше. Он не подали тюбінгів, і вся твоя культура осиплеться.

— Не подали? — Петро одвів шланг набік, і вода, гризучи дошку, сичала й пінилась.

Бригада зійшлася в тісний гурток. Всі безпорадно дивились на Ріпака.

— Не подали ж, не подали, кажу, і все.

— Яке ж вони мали право?

— Навіщо ж ми тоді підписували оті лозунги?

— Які лозунги?

— Ну, зобов'язання чи що.

— От іще! Не знає, що й підписував. Фанера! — підкусив Михайла Василь.

— А ти що?

— Не що, а хто.

— Та замовкніть ви!..

Ріпак не знав, чим заспокоїти хлопців, що сказати на їхнє обурення. Коли б це в роботі так розгубились, перед чимось складним і невідомим, він кинувся б перший і на свої плечі взяв би найважчий тягар...

Він теж згадав недавній день, коли отак вся бригада стояла перед столом, засланим червоним, і по черзі кожний схилявся над аркушем паперу і виводив своє прізвище. В Павловій душі, мабуть, як і в кожного з тих, що стояли зараз перед бригадиром, озвалася відразу до тієї урочистості, в якій його бригаду проголошували колективом, що бореться за честь називатись почесним званням. Але та урочистість та святість, яку пережила бригада в ті кілька хвилин, були для Павла чимось таким, що ховають глибоко в душу, і він не стерпів би, щоб все те свіже, приємне і для нього, і для всіх. за першої невдачі жмакалось і нехтувалось через кілька днів по тому, як народилось.

Ріпак подумав, що йому, комуністу, належить сказати щось бадьоре, і відчув потребу в цьому.

— Що це ви вже докоряєте — «підписалися», «підписалися». Так, ми підписалися і добре зробили! — Павло знову сповнювався впевненістю. На своїх плечах уже відчув «піраміду» і всю відповідальність за те, що діялося в цьому тупику, щільно замкнутому, відокремленому од усього світу. — От ми повинні вимагати, щоб на наших зобов'язаннях підписались і Чабров, і Тобиш, і Птуха...

— І головний інженер.

— І секретар партійного комітету.

— Всі, хто топчеться над нами, — підняв вгору своє позеленіле обличчя Михайло.

— Вірно! — підхопив Заболоцький. — Нехай дадуть обіцянку: забезпечити бригаду вчасно і акуратно.

— І доб'ємось, що підпишуться. Все. Мітинг оголошую закритим, — сказав Ріпак, беручи до рук грабарку. — Щит у нас, хлопці, не пересунуто?

Михайло неохоче нагнувся до іншої грабарки.

— Я ж казав: сидить у конторці і дивиться на колінця. Треба було послати когось вгору.

— Без тебе розумні. Борис уже півгодини там.

— Борис? Там? — Михайло хихикнув. — Та він же од Поліни і на крок не одступить. Послав цапа до капусти.

Петро переносив з Василем тяжкого, намоклого обапола. Спинився в напрузі. Слухав, що скаже Михайло далі. Деревина відривала йому руки. Підставив під неї коліно.

— ... Оце стоїть перед нею і награє язиком арії з оперет. Голову даю!..

Ріпак пирснув коротким, по-дитячому незлобивим смішком.

— От сатана! Як у воду дивиться...

Метр простору, взятий у глибин працею, ще не належав людям. Блакитна глина — цей монолітний осадок прадавнього теплого моря, — нині була аж сизою від холоду, вли того з поверхні у її прошарки по трубах, — скорена, тиха й безвільна. Одначе вона жила і чогось вичікувала. Не могла чинити опір: люди, що прийшли сюди, сильніші й мудріші за неї, але з усяким рухом, з болісним неспокоєм в ній прокидалась неуявно давня могутність, — могутність моря і штормів, що її, блакитну й чисту, як морська вода, породили.

Ось і зараз після стуготливих ударів, від яких ішла луна в глибінь, починав ворухитись дивовижний залізний краб. Люди наступали на породу під його захистом. Якби не цей могутній, чавунний і сталевий щит, що стримував натиск породи з усіх боків, вона б розчавила їх, сплюснула, вони б навіки залишились тліти в ній, як і ті черепашки й риби, що були колись живими.

З цими живими істотами, що колють, б'ють і морозять її, блакитна глина розправилася б особливо жорстоко. Нащо вони принесли з собою залізо, таке неблаганно болюче, незламне і сильне? Що це за таке сліпуче світло прийшло з ними? Хіба це те саме сонце, що сяяло і вигрівало пологі береги і води моря тих давніх днів?

Хлопці стояли кожний на своєму, визначеному місці. Один мав спостерігати за чимсь, інший притримував прокладки домкратів, а Павло оббігав своїм гострим поглядом усіх. Треба просунутись на один метр вперед, щоб закріпити виробку в породі. Лиш після цього тунель стане довшим

на один метр, і тоді простір, взятий у глибин такими зусиллями, належатиме людям.

І прохідники завмерли в чеканні сподіваного руху. Вони не побачать його, лише відчують. Але їм треба відчутти його ось зараз, цієї миті, бо насоси вже гудуть, а тонесенькі, як волосинки, цівочки води, що пробиваються крізь кожухи залізних циліндрів від страшного натиску, сичать, сичать. Увесь щит, його металевий циліндр і тяжкі переборки — вся його громіздка маса напружені, як не тріснуть.

Чи зрушить він з місця? Чи не засмоктало його у днище? Чи рівномірно тиснуть домкрати?

Чого це у хлопців такі тривожні погляди? Хіба не вірять у свого друга машиніста Шугайченка? Чи, може, думають, що Петро й Михайло не так, як треба, вибрали породу, не залишили скосів угорі?

Невже десь щось зламається, обірветься?

Невже?

— Ідемо!

Не має значення, хто це вигукнув. Той, хто перший побачив, як на міліметр подався вперед величезний залізний краб.

Ріпак стоїть під самою стелею і, примружуючись, дивиться, як ширше й ширше відкривається гола блакитна глина. Він торкається до неї руками, відчуває її холод, і його, мов струм, пронизує гадка про те, що там, за нетовстим прошаром твердої породи, причаїлась скута морозом хлюпавиця. Хочє позбутись цієї думки, бо це заважає йому відчувати рух вперед. Та дарма. Знову дивиться на голу породу, яка висить над ним. І вона вже гнітить його, бригадир не довіряє їй. Надійне тут тільки залізо.

А в душі Ріпака наростає нетерплячість. Він поглядає, где — чи не котить Борис теліжок з тьюбінгами? Чи не замаячить там хтось?

Ні, за його плечима немов усе вимерло. Далі й далі, по всьому тунелю і на поверхні, здається, немає жодної живої душі. І Павлові справді уявляється безлюдне подвір'я, порожні кімнати контори управління будівництва. Йому хочеться залаятись, кинути чимсь об долівку.

«Послати вісім чоловіків у повітряний мішок і не подати їм того, що потрібне для роботи... Хто це сказав: «Ті, що топчуться над нами?»

Петро й Михайло стоять поруч.

— Бризни зараз на нього водою — зашкварчить.

— На кого?

— На Павла. Не бачиш? У-у, розпечений.

— Хіба ж не кривдно: уступаємо такий шматок Єжовкіну.

— А він нам колись віддасть стільки.

Михайло живе в кімнаті з хлопцями бригади Єжовкіна. Він досі завжди мовчав, коли на роботі розмовляли про «нешчасного макінтоша».

— Єжовкін віддасть? Швидше комусь перегризе горлянку.

— Бо даремно Павло не дружить з Тобишем. Он премії були в нас, гуляли... Раз когось задобриш — десять раз тебе виручить.

— Тобиша задобряти? — Петро витріщився на Михайла. — За те, що він чіпляється до наших нарядів?

— Я ніколи цього не чув.

— А ти краще прислухайся. Анголі і Єжовкіну все підписує на ходу, до коліна, а в наших нарядах правди шукає.

— Думаєш, наш нічого не приписує? Всі приписують, і він за ними. Наш, напевне, нараховує по найменших чи середніх розцінках, а в інших бригадах беруть найвищі. І заробляють хлопці! Наш тільки тоді береться за розцінки, коли не вистачає показників на перше місце. О, тоді все переверне, перекрає. Дай йому першість, а то задихнеться! У Єжовкіна одірви, а йому доточи.

— А ти, бачу, порядна свиня, Михайле, — Петро сплюнув перед собою. — Наторочить тобі Митько повні вуха, а ти повторюєш його пакості.

— Ну, це ж між нами! Чи ти зараз же однесеш усе Павлові?.. Коли береш мотоцикла?

— Ніколи.

— Чого це раптом?

— Один купив оце недавно. Через тиждень привезли його з дороги холодненького.

— Пхи, це не факт... Понад Дніпром з вітерцем — чудово! Тільки зароблю — куплю обов'язково. Посаджу її з собою. Оглянусь — одні колінця видно. Летимо!

— Чортяка! — Петро попхнув його плечем.

На колії лунко грюкнуло, і всі, де хто стояв, аж здригнулись од здогадки.

Тюбінги!

Борис гнав теліжки, навантажені тюбінгами. Коли поїзд котився сам, він розгинався і поривався навіть випере-

джати його, щоб швидше сповістити бригаду про свою перемогу.

Ще на відстані підняв догори руки і оголосив:

— На все кільце! Вантажив з Тобишем!

Мав такий вигляд, наче сподівався, що його зараз почнуть підкидати на руках з вигуками «ура!». На обличчі у нього відбивалась якась своя, особлива радість.

Ріпак подивився на товаришів, що оточили його, потім на годинника:

— А Тобиша сюди не привіз? Він нам потрібніший від тубінгів.

Хлопці почали одягатись. Десь уже гули голоси людей з бригади Єжовкіна, що наближалась сюди.

Петро вийшов на чистий настил і, поглядаючи на халяви своїх чобіт, сказав:

— Недарма ж я вас, ледарі, обполоскав. Культуру ми сьогодні таки продемонструємо.

Бригада засміялась. Їй треба було хоч трохи розвеселити свого бригадира.

7

Петрові слова про побачення в тихому провулку не раз згадувались Поліні ще під час роботи. Змінившись, вона, одначе, пішла додому, не по вулиці Ветрова.

Коли говорити по щирості, Поліна не зовсім здогадувалась, як вона краяла цим Петрове серце. Він, правда, не мав морального права гніватися на неї за байдуже ставлення, бо увага до неї хлопців, яких вона бачила тільки на роботі, в підземеллі, не могла сприйматися дівчиною інакше, як звичайне товаришування. Але хіба Поліна справді така непрозорлива, що не вміє правильно витлумачити і Петрові щоденні вітаннячка, і його готовність допомогти в поранках на площадці, і, нарешті, той гарячий шепіт, яким він звернувся до неї, коли його вже обступали люди?

Поліну, дівчинку-підлітка, привела до міста сільська подруга. Вона служила нянькою в одній родині, приїздила додому, розповідала Поліні про те, що вона робить, що їсть, що вона купила собі і в якому чудесному саду бавиться з малятком. Всього цього дуже захотілося їй Поліні, і мати її відпустила. Батька Поліна знала лише по фотокартці, присланій з фронту. Можливо, ця фотокартка їй робила дівчину змалку надто чутливою, поривною і рішучою.

Поліна вважала себе найщасливішою на світі у тій хвили, коли хазяйка дозволила її рогозяний кошик, в якому були шкарпетки, платтячко і хустка, поставити під ліжку, де вона мала спати.

— Залишайся.

Проте дуже вона потерпала, коли хазяйка, Дора Устимівна, взяла її до кабінету свого чоловіка, вченого геолога.

— Диви, на яке чорняве, синьооке звірятко я натрапила сьогодні. Хочу приставити його до нашої онуки.

Віталій Юхимович здався Поліні лагідним і приступним, хоч і був в окулярах та в якійсь смугастій сорочці навипуск. Але навіщо він спитав її про батька? Чому так запекло її тоді біля сердечка? Де взялися ті сльози? Дівчина стояла, нахиливши голову, і плакала. Дорі Устимівні це не сподобалось.

Поліна виняньчила Байраченкам дитину, піросла, освоїлася з містом сама і з дозволу господарів залишилась у них жити. Вона довчилась у вечірній десятирічці і стала працювати на Метробуді. Тож як їй було не радіти, коли її перевели од решета, на яке треба кидати й кидати лопатою пісок, до підземної складної роботи — чергування на кесонній площадці? Каска, брат, каскою, а самостійна робота, яка щось обіцяє, щось відкриває перед тобою, — це справжні радощі.

І одначе як Поліні не легко йшлося нині по землі, по місту, яке відтепер ставало її, вона мусила б все-таки піти додому по провулку Ветрова, не звертати на глуху стежку Ботанічного саду. Адже, коли говорити відверто, вона вже сподівалась, навіть трошки ждала, що Петро ось-ось має сказати їй щось, крім отого постійного: «Піонерський салют!» Можливо, її здивувала його розгубленість і похапливість, з якою він звернувся до неї. Чи їй не сподобався отой пожадливий погляд на її очі, на уста, на щоки, на кутик відкритої шиї? Але ж хіба Петро знав, що дівчина дивилась на нього такими спокійними очима, що вона бачила його зовсім не так, як він її.

Так, Поліна здогадувалась, що він її очікував, бо, йдучи Ботанічним садом, згадувала його слова і вираз обличчя. Але тільки на мить торкало це її легкі, мрійні спогадання. Ботанічний сад, біло-синій день нагадували їй ще давніші милі враження.

Сонце, іній і тиша в ніжному поєднанні творили в саду лісову казку. Дерева й кущі, тісно обступивши алею, зав-

мерли в своїх білосяйних шатах. Галуззя заснувало про-
світи між товстими темними стовбурами, розлоге віття
майже спліталось вгорі, і лише дрібненькими кришталю-
ками прозирала крізь білий намет жива синява холодного
неба.

Поліна знала і любила зимовий ліс. Її не лякали шер-
хїт, лускіт гілочки, що зломилася. Зачувши їх, вона спиня-
лась, підводила обличчя вгору і тоді бачила, як звідкілясь
звідти, може, від самого неба, зривався кетяг інею, що на
льоту розпорошувався на пилок, щипав за щоки, сипався
за комір, на руки. І від цього хотілося їй бігти, бігти прямо
в гущавину і оббити увесь іній, щоб він полився на неї
сніговою зливою, обпик щоки, засліпив очі. Дотики снігу
до обличчя і рук робили ці дерева ще ріднішими їй і зро-
зумілішими.

Так приходили враження зимової сільської тиші, і По-
ліна вся поринала в них.

Між дерев раптом показалось риштування. Алея ури-
валась перед величезним котлованом. Його боки і дно було
засноване пруттям, зашильоване дошками. Залізччя, мов
коріння, скрізь звисало і стриміло по стінах.

Збоку стояв темний у затінні екскаватор і пахкотів си-
сим димком.

Люди в касках вешталися на дні вирви, щось перено-
сили і здавалися нікчемно маленькими й повільними.

Поліні пригадалось, як на цьому місці була зелена га-
лявина, фонтан, стояли лави, цвіли квіти. Все це видавалося
гарним, приемним і ніби навіки незмінним. Ще поглянула на
розриту землю, і їй стало жаль усього того. Було жаль
уже не квітів і фонтана, а чогось більшого, що пов'язува-
лося з ними.

Повільно, в задумі пройшла понад котлованом і незчу-
лась, як опинилась на бульварі Шевченка.

На тротуарі, просто перед хвірткою дощаного паркана,
стояв Петро. Він дивився вниз, в тому напрямку, звідки
мала б іти Поліна, якби вона пішла по вулиці Ветрова.
Легка, прямовисна стіна білих високих тополь відтіняла
зелені, чорні, червоні та блакитні автомобілі, що бігли й
бігли знизу.

Поліна, засліплена рухливим мерехтінням барв і спала-
хів снігу, на якусь хвилю втратила з поля зору Петра, але
тут же знову спинилась на ньому очима.

Він ще не бачив її. Мабуть, уже зовсім не сподівався пе-

рестрити, бо в його позі були засмученість і безнадія. Саме ця поза Петра у звичайному одягові, в якому дівчина ще не бачила його, звеселили Поліну.

— Петро! — не кликнула його, а зронила це слово в подиві.

Він обернувся. Якось сумно усміхнувся і пішов їй назустріч, нашттовхуючись на перехожих.

Такою Мазур ще не бачив її ніколи. Мабуть, більше ніколи й не побачить. Він тільки-но звільнився од своїх думок, був таким далеким від неї, її майже не існувало для нього. І ось сама гукнула його, вона перед ним. Усміхається йому, бо, певно ж, рада тому, що зустрілися серед цього гомону міста і сяйва зимового дня.

Вони насамперед оглянули одне одного. Для цього потрібний був кожному лише дотик очима.

Поліні не сподобалось його пальто, яке стягало, звужувало плечі, робило їх прямими й малими, які бувають у хлопчиків і надто високих чоловіків.

Петро задивився на Поліну довше, ніж йому належало в цьому побаченні. А що вдіяти з собою, якщо він не міг, несила було одвести очі від її обличчя. Сині-сині очі її під чорними рівними бровами лякали своєю красою, а вся постать її, по-дівочому дужа, струнка і гарна, усе перевернула в його душі. Отже, йому треба було й заспокоїтись, і оборонитись якось від того погляду, і просто взяти себе в руки. Поліна була не та, з якою він бачився в підземеллі, і не та, яка уявлялась йому. Від тієї не залишилось нічого. Стояла перед ним зовсім інша, справжня.

Він мовчав, дивлячись їй в обличчя, мружився, бо такі її очі сліпили його, і ждав, уже оволодівши собою, що вона чимось виявить перед ним свою провинність. Але мусив озватися першим. І сказав чортзна-що:

— Не вдалося вам утекти від мене?

Коли б він ще не надав цій фразі легкого запитального тону та не усміхнувся при цьому, Поліну зовсім розсердило б і оте «ви», і «утекти», і доскіпливе приглядання до неї.

— А я і не збиралась тікати.

Вона ступила крок вперед, бо далі їй просто було ніяково стояти перед ним, таким високим.

Петро вгадав, що означав той крок, — могла піти від нього назавжди, навіки і так далеко, що він ніколи б не наздогнав її. Між ними не було ні найтоншої ниточки, що єднала б їх.

І тоді простягнув руку, щоб притримати її. Поліна хотіла відхилити його руку і ступила з тротуару. Тієї миті, поза Петровою постаттю, яка закривала од дівчини вулицю, прошмигнув побіля самої брівки мотоцикл.

Поліна зойкнула і подалась назад.

Обоє засміялись: вона, щоб розвіяти ляк, що пройняв її, а він знічев'я.

— Від такої людини, як я, утікати ніколи не слід, — сказав уже зовсім вільно, розуміючи все, що відбулося зараз між ними.

Поліна пішла через широку вулицю, чуючи біля ліктя Петрову дужу руку. І, мабуть, коли б вона не відчувала її в цю мить, скоро і не наважилася б ступити з тротуару. Всередині все в ній тремтіло.

Рухливе миготіння, слизький асфальт, пороша інею і відчуття провини перед Петром — все немов підхопило її в якомусь вихорі і несло невідомо куди, у світ усього непостійного, мінливого і швидкоминучого.

Тільки Петрова дужа рука і Петрів спокійний, густий голос були для неї зараз чимсь певним, знайомим і сталим.

— Коли дома ніхто не жде, нащо так поспішати?

— А може, й ждуть.

— Ні. Я знаю про вас, Поліно, більше, ніж ви уявляєте.

— О, що ж ви про мене знаєте? Цікаво.

— Не про вас. Про ваше життя.

— Однаково. Будь ласка, розповідайте.

— Так, однаково. Життя людини—оце і є сама людина.

— Не зовсім так.

Дівчина, власне, не хотіла нічого чути про своє життя. Нащо їй вислуховувати від когось про те, що вона домашня робітниця, була нянькою. Поліна приховувала це, іноді навіть видавала себе за далеку родичку своїх господарів, але якраз те, з чим крилась, насамперед і доходило до тих, хто цікавився нею. Люди чомусь намагаються дізнатись про іншого таке, що самому неприємно знати.

Обоє затримались на переході через вулицю Леніна. Машини, мов розлючені бізони, очманіло бігли. Ревіння моторів напливало хвилию. Поліна сказала, щоб Петро встиг почути:

— Ви помиляєтесь: мене якраз чекають дома. Взагалі це дуже сумно, коли тебе ніде й ніхто ніколи не жде.

— Не завжди! — Петро не випускав Поліниного ліктя

з своєї руки і відчував, що дівчина довірялась йому.—У нас в гуртожитку комендантша просто нестерпна. Невчасно прийдеш — надворі ночуватимеш під дверима.

— Під дверима? Ой, це так смішно!

— Принаймні не тому, кому це припаде.

— І вам траплялося ночувати на східцях?

Обоє багатозначно переглянулись.

— Дуже часто!

З інтонації дівчина відчула, що Петро сказав неправду, і їй було приємно.

— І не здогадувалась, що таке буває з вами. Розпитаю когось обов'язково.

— Михайла найкраще.

— Якого це?

— А він один у нашій бригаді. Рудий, аж вогнистий. Але дивіться, не сплутайте його з Василем, той теж рудий. Михайло амбітний і може образитись.

— Образитись? За що?

— За те, що ви приймете його за Василя.

— Правда? От не думала...

— А справжнє ворогування завжди приховане від ока.

Відверта лише сварливість.

— Правда? — Поліна не помічала, що повторювала одне слово, дедалі більше зацікавлюючись Петровою мовою.

— Чого ж їм ворогувати? Через дівчину?

— Через дівчину хлопці можуть побитись і на другий день забути про це. Так ненавидить людина людину через те, що не вмє бачити в іншій нічого доброго, цікавого. Вони не бачать одна в одній нічого привабливого. Тут і зовнішня схожість, і душа... Переконав? Серед дівчат, мабуть, такого не буває.

— Я більше чую, через що сперечаються жінки. Мені ліворуч.

Вони зупинились на розі Леніна і Коцюбинського.

— А мені прямо.

— Прямо? Куди ж ви так підете?

— Мені однаково.

Петро вловив її допитливий і трохи сумний погляд. По-темнілі очі її, такі виразні на білому, ніжному, в одсвітах снігу обличчі, були чудовими. Вона мовчала.

— Для мене перша зміна найважча. Повернешся до гуртожитку — там сплять ті, що з ночі. У кого є знайомі в місті, розходяться на вечір. А я... єдина моя подруга

поспішає позбутись мене. — Петро щиро жалівся, намагаючись розчулити Поліну.

— «Ой, я нещасний, що маю діяти...» Заплачте, тоді повірю.

— Бе-е! — протяг Петро ягням і засміявся. — Повірили?

Розвеселившись знову, вони непомітно рушили далі.

Петро знав цей новий високий дім, увішаний балконами. Йому колись говорили, що це будинок вчених. Коли він проходив попід цією громадою, мимоволі підводив голову, оглядав його поверхи. Чомусь хотілось побачити тих, що живуть в ньому, звичайно ж, вчених. Та кожного разу з під'їздів висовувалась або коляска з дитиною, або якась стара бабця, яку вели під руки...

Цей дім зараз проковтне і його Поліну. І він залишиться сам.

Заступив їй шлях до під'їзду.

— Сьогодні в нашому клубі вечір для молоді. Я вас ніколи там не бачив.

— А ви щодня там буваєте?

Поліна згадала: її запрошував туди Борис, хвалився, що грає в джазі.

— Принаймні коли бувають танці.

— І джаз буде сьогодні? — оживилась Поліна.

— Аякже! Наша бригада в ньому веде соло.

— Ваша бригада?

— Ну, наш відомий відкатник і тромбоніст Борис Павлицhev, — Петро гордився тим, що відкривав цю новину.

— Ваш Борис? — злукавила Поліна.

З під'їзду, по приступцях, зійшла огрядна світловолоса дама. Вдаючи, ніби шукає щось у своїй яскраво-жовтій сумці, кілька разів зиркнула на Петра.

— Здрастуй, Поліно! — Жінка мусила пересвідчитись, що це була саме Поліна.

— Здрастуйте, Маріє Семенівно!

— Чортові торгаші, знову рознесли курей по професорських квартирах. Скажи своєму хазяїнові, нехай і він подзвонить в магазин та пробере їх, — жінка ще раз подивилась на Петра і пішла.

— Де мені вас чекати, Полю?

— В клубі.

— У вестибюлі?

Дівчина кивнула головою, сказала очима: «Так».

Ступнувши кілька кроків, Петро хотів зупинитись і озирнутись. «А що, коли Поліна стоїть і дивиться йому вслід?» Він закрокував ще енергійніше. Але далі вже не міг. Не міг. Перейшов на другий бік вулиці і став. Високий будинок, освітлений сонцем, блиснув йому в очі рядами великих вікон.

Петро відчув себе так, наче з кожного вікна на нього дивились Полініні очі.

Швидко обернувся і попрямував вулицею, ще не усвідомлюючи, куди і з якою метою йшов.

8

Поліну дома справді ждали. Дора Устимівна на сьогодні призначила невелике прибирання в передпокоях і в кухні. Вона казала Поліні про це ще вчора, але господиня останнім часом так часто затівала «генеральне» перетрушування одягу та пересовування меблів, що дівчина іноді вже уникала цієї роботи, посилаючись на якісь причини.

Відчинивши двері, Поліна наткнулась на звалені в одну купу доріжки, ведмежу й вовчу шкури, які завжди простилали під ноги біля ліжок. В коридорі горіли всі лампи. Десь у глибині кімнати гув пилосос, лементував жіночий голос. Запах чогось пригорілого з кухні довершував атмосферу домашнього неспокою.

З тону розмови Поліна легко здогадалась, що Дора Устимівна лаяла за щось Віталія Юхимовича. З невісткою і своїм сином вона говорила значно тихше.

Нечутно прихиливши двері, Поліна завмерла на місці. Часті сварки, доріжки й шкури, остобісілі за три роки прибирання і саме повітря квартири здалися Поліні сьогодні особливо нестерпними. Її аж поривало обернутись і вийти на вулицю, щоб якийсь час переждати. Але двері вже защепнулись на замок. Вона стояла в нерішучості, дослухаючись до слів, які долітали сюди з кімнати.

— Ти її жалієш більше, ніж мене,— Дора Устимівна пересилувала своїм голосом шум пилососа.

— Я? — несміло озивався чоловік.

— Ти, ти!.. Яка ж це домробітниця? Ходжу на базар сама, варю сама, прибираю сама. А вона поспить, поїсть і йде на роботу. І повертається, коли їй здумається. Я в неї домробітниця, а не вона в мене.

— Дівчина працює все-таки!

— Яке це має значення: працює чи танцює. Вона що ж, на мене чи для мене працює, що я їй маю прислужувати?

— Поліна досить прислужувала нам.

— Ми платили їй за її службу. А мені вона чим платить? Своїми косяками?

— Хто що заробляє,— Віталій Юхимович засміявся.

— Регочеш, є чого... — Дора Устимівна вимкнула пилосос. На хвилину стало зовсім тихо. Мабуть, хазяйка плакала. Кожна суперечка в родині кінчалась одним: вона плакала якимись скупими, сухими слізьми і зовсім скоро ставала на диво веселою.

— Дорочко, ти, здається, ще так недавно інакше думала про неї. Вона доглядала нашу онуку і робила все те, що ви тепер ніяк не встигаєте втрюх.

— Платили, кажу, платили їй за це!

— Грошима, знаєш, не все оплачується. Зокрема, щирість, чесність, трудолюбство...

— Кинь свою філософію.

— Це не філософія. Я нагадую тобі твої ж слова. Саме за це ти особливо цінувала Поліну. В інших робітниць таких якостей ні за які гроші не добудеш. Так от, вона три роки нам служила, я кажу, «служила», а насправді жила для нас, для самих нас. Тепер ми теж можемо трохи послужити їй. Дадуть же їй колись гуртожиток.

— Ніколи їй нічого не дадуть. Запам'ятай це: не дадуть! Вона прописана в нашій квартирі, і коли її хтось напоумить, то ще й кімнату у нас одбере.

— Що?

— Те, що чуєш. Лисий он уже, пора знати!

Прикусивши губи, Поліна стояла під стіною. Вперше почула, що говорили про неї хазяї. Душу її переповнили гнів і жаль.

Трохи зборолла своє хвилювання і думала, що їй зараз робити. Може, тихо повернутись і піти звідси назавжди? Чи зайти в кімнату і сказати все, що думає зараз про них?

Знову одчинивши двері, дівчина з силою грюкнула ними.

Дора Устимівна визирнула з кімнати. Поліна почала розстібатись.

— Пішла б килимки витрусила... Їх вибити давно пора.

— Може, трохи пізніше. У дворі зараз якась черга.

— Соромишся чи що? Я ніколи цієї роботи не соромилась.

За спиною Дори Устимівни показався Віталій Юхимович.

Він був у свіжій рожевій піжамі, поголений, чистий, окуляри в тоненькій золотій оправі сяяли, як і його виразні розумні очі. Дора Устимівна затуляла його всього повною постаттю, яку обтягав старий ворсистий халат, закаляний на стегнах. Голова запнута теплою старою хусткою, що нею Дора Устимівна завше оберігала свою зачіску від пилу в час прибирання. Їхній одяг зараз, як ніколи досі, характеризував їх самих, ставлення до самих себе, до всього життя.

— Доро, а може б, справді пізніше. Махати палицею, коли там люди... І потім — дай спершу поїсти дівчині.

— Я так і знала! — Господиня крутнулась і люто змахнула короткими пухкими руками до обличчя чоловіка. — Я так і знала! Ти скрізь і для всіх заступник і благодійник, а мене робиш експлуататором.

— Дорочко! — благально сказав він. Але Дора Устимівна подалась вперед, взявшись у боки, і Віталій Юхимович шмигнув від неї.

В дальній кімнаті, за оббитими дверима, знову продовжили словесне змагання два голоси: низький, змирливий, і високий, напосідливий.

Зайшовши до кухні, Поліна взялась перемивати посуд. Знайома робота трохи заспокоїла її.

По якихось тільки її доступних прикметах Поліна в думці визначила, що сварка й сьогодні виникла не через неї, а знову ж таки через дачу.

Вона знала, що Віталій Юхимович мав з обіду їхати машиною до Бучі — там треба було купити паливо, щоб протопити в хаті, стіни якої бралися морозом. Треба було... Але не поїхав. Мабуть, невістка знову щось купила собі, одержавши гроші, а додому й не подзвонила. Отож чекають і сперечаються.

«Ой, дача, дача...» — Поліна зітхнула і підставила тарілку під струмінь теплої води. Краплі бризнули їй на круглі руки, по лікті всіявши біле ніжне тіло дрібними сяючими перлинами. Згадка про дачу відвернула Полініні думки од своєї кривди. Їй нараз уявилося, як Дора Устимівна погрозово взялася в боки і наступала на Віталія Юхимовича, як той шмигнув до кімнати. Вона тихо засміялась і ледве не

впустила слизьку тарілку. «Ще цього не вистачає. Не дай бог!» — подумала Поліна, повернувшись до шафки.

Дача... Все почалося з того, що знайомі, близькі люди, які приходили на посиденьки до Байраченків, розхвалювали літування на власній дачі, свіже іонізоване бучанське повітря, ліс, прохолодні ночі і пахуче сіно заплави. Поліна сама раділа, коли вечорами, обсівши стіл і лускаючи горіхи чи гарбузове насіння (хазяйка любила тільки гарбузове насіння), Байраченки жваво обговорювали план своєї дачі і майбутнє господарювання на ній. Вирішили взяти невеличку діляночку і поставити на ній фінський однокімнатний будиночок. Та як тільки зачепились, будівництво розрослося. Землі взяли аж сорок сотих гектара. Дора Устимівна домоглася цього з таких міркувань: як уже заводитись ділянкою, то треба брати стільки, щоб було чого бабратись у добривах та гноївках. Дора Устимівна вважала, що має право на такий шмат землі через те, що в неї чоловік не якийсь там «старший науковий» чи просто «науковий», а кандидат і пише докторську, а головне, вона сама любить землю і не може без неї жити! Дора Устимівна не така, як інші, що їм аби м'яку тахту, та килим під ноги, та перед очі телевізор, і більше нічого в світі не треба.

— Та я б ту діляночку зробила б квіткою! Я ж сама з землі виросла. Вона колись була мені й іграшкою, й подушкою. Йй-богу, правда!

Ті, що слухали Дору Устимівну, щиро сміялися, а на її повних зарожевілих щоках ще виразніше позначався і так помітний пушок, з яким вона все життя вела непримиренну боротьбу всіма засобами косметики.

— Чого я тільки на ній не робила! Він, — Дора Устимівна кивала в бік чоловіка, — пізнав землю в експедиціях та на розкопках. Привезе в грудочках та в пробірках і роздивляється. А я землю ногами сходила, сапою перегортала її, лопатою перекопувала. Вона мені рідніша, ніж йому, бо в ній більше мого поту! — гордилась Дора Устимівна і цим наче виправдувала свої чималенькі бажання. — Я як подивлюся на оту грудку землі, — вона показувала на засклений стелаж, де лежали рідкісні зразки мінералів і керна, які привіз її чоловік, — на оту грудочку, в яку влипли зерна ячменю бозна-якої давності, бозна-яких людей, то мені аж дух забиває в грудях. Аж он відкіля ведеться наше хліборобство!.. Он уже коли жінка перевівала зерно і терла його на жорнах для своїх дітей. Які ж вони горьовані, ті зерна!..

І збереглися так, що ми їх бачимо, а от людей тих, ох, і попелу їхнього нема. Отака для мене давня земля, а він,— знов кивала Дора Устимівна на чоловіка, — тільки через лупу її розглядає. Я землю люблю. Мені треба на ній багато чого посадити, щоб намілуватись нею. Що мені тих шість соток!

Такі думки Дора Устимівна висловлювала і вдома, за чашкою чаю чи за гарбузовим насінням, і перед кожним, хто приходив оглядати їхню садибу,— одне слово, перед усіма, де треба, де й не треба.

Отак все це почалося. З добропорядними намірами. А потім наче само собою змінилось, перевернулось і поставило ж проти сподівань тих самих людей. Байраченки спорудили дім на два поверхи, на семеро вікон, а тоді — гараж, свердловину для води, дорогий дощаний паркан, а потім, а потім... Дора Устимівна день крізь день металася, добувала саджанці, квіти, кущі і все це везла, несла на собі в Бучу.

Віталій Юхимович, слухаючи дружину, мовчав, задоволений тим, що в Дорі Устимівни знайшлося, нарешті, якесь захоплення, а тепер просто-таки не зносив хазяйських турбот. Він і син цілком довірили будівництво Дорі Устимівні, а вона, не тямлячи нічого в цінах, так переводила грошики, що незабаром запасів зовсім не стало. Довелось одривати із заробітної плати на добудовування, на оте опалення та догляд, а син (особливо ж невістка, ой, невістка-модниця, не доведи господи!) пішов проти батьків. «На якого дідька мені ваша дача, щоб я круглий рік недоїдав через неї!» І Поліна ж, подаючи до столу чай чи змітаючи лушпиння гарбузового насіння, ще в ті перші радили сама тішилася з розмов господині про землю, раділа з її захоплень. «Сидітиме там, на своїй садибі, в Бучі,— вдома буде спокійніше». А вийшло ж так, що Поліна чи не найбільше й зазнала від цієї дачі. Спершу дівчину раз у раз посилали туди то гвіздки одвезти, то чеки якісь, а то й просто переночувати там, де звалювали матеріали. Потому, як почалось будівництво, стали потрібними її робочі руки. А як стала грошова скрута, Дора Устимівна раптом оголосила Поліні: «Ми не можемо тобі платити далі. Шукай собі місце. Або влаштовуйся на роботу».

Дора Устимівна, сварячись з чоловіком, всю свою злість зганяла на речах: починала їх пересовувати, перемішувати, бо їй здавалось, що в кімнатах все стоїть не на місці.

При цьому вона сіпала їх, грюкала столиками, підставками, тумбочками, неодмінно виявляла якийсь недогляд і відразу ж бралася переставляти всі речі на свій розсуд. Лаялась і вовтузилась, вовтузилась і лаялась. З кімнат переходила у передпокій, кладовку, в кухню — на півдня було роботи. Запнута старою хусткою, перебирала взуття, хапала старі речі, всілякий дріб'язок і в такі хвилини чомусь намагалась викинути якомога більше непотребу у сміттєвивід. Заплутавшись, вона часто викидала один старий черевик, а другий новий. Але стільки дорікань та образливих вигуків вислуховувала Поліна, поки хазяйка пересувала ящики в кладовці, перебирала взуття, рибальське спорядження, лижі, ковзани. Все не так, все не на місці...

Оце ж і сьогодні знайома картина. Поліна, пораючись на кухні, все зважила в думці, оцінила і поклала собі, що треба ще догодити господині. Треба! І не допомогою в прибиранні — ні в якому разі! — а передусім мовчанкою, сумирністю. Через півгодини Дора Устимівна все прибере і подобрішає, і питає, чи Поліна їла щось. Але вона, звичайно, нічого не їстиме. Найголовніше — нічого не їсти і мовчати. Тоді Дора Устимівна відпустить увечері.

Поліна згадала, що її чекатиме біля клубу Петро, і опустила на табуретку. Відколи служить у Байраченків, уникла побачень з хлопцями, — боялась, що за цим знайомством неминуче прийде щось таке, що порушить її влаштованість, її осмислені і твердо укладені плани. Де вона прогулювалась з дітям, там завжди траплялись якісь сміливі й жартівливі солдати, — інші дівчата виходили до них на побачення, а Поліна тільки обманювала їх. Домашні турботи, піклування про інших поглинали все її життя. Ні, тепер вона не буде такою дурною. Їй добре відомо, що думає про неї господиня, якої подяки заслужила в неї... Що б їй не наказали робити, вона сьогодні ввечері піде з дому. Піде, що б там не було!

Бо її сьогодні ждатимуть...

В кухні вже прибрано, як на свято. Поліна згадала, що на неї ще чекають у передпокої килимки й шкури. Вона одягла жакетку, напнула нову хустку невістки, яка висіла на вішалці, дістала палицю і згребла в оберемок шкури й доріжки.

Дора Устимівна вийшла з кімнат. Відчиняючи двері до коридора, Поліна не озирнулась. Тільки очікувала, чи хазяйка не гукне її через оту нову хустку. Не кликнула.

Розіславши ведмежу шкуру на снігу посеред двору, Поліна так взялася перішити її, що аж виляски злітали і чулися у всіх квартирах. У вікна, які виходили сюди, раз у раз витикались насуплені обличчя. Поліна помічала це і біла ще хваткіше.

9

Повернувшись на околицю міста, до свого гуртожитку, Петро, завжди спокійний і врівноважений, не зійшов — збіг на третій поверх.

В довгому коридорі з вікном у кінці вже стояла півтемрява, і він на ходу шарпав вимикачі, засвічував усі плафони. І в своїй кімнаті насамперед засвітив лампу. Якусь мить оглядався по ній, наче сподіваючись на якісь зміни. Кімната видалась йому нині особливо затишною, приємною і гарно опорядженою — сусід і той акуратно заслав своє ліжко! Усім вдоволений, він з новою силою згадав, заради чого так поспішав додому, що відбулося в його житті сьогодні і що чекало його увечері.

Петро все робив для себе тільки сам — прасував свій одяг, ремонтував, що треба, а деякі дрібнички не соромився й попрацювати. Найстарший з п'ятьох синів у сім'ї, Петро змалку був першим помічником матері, а в шістнадцять літ доля змусила його стати для менших братиків і матір'ю, й батьком. Батько загинув на фронті, мати занедужала й померла, і Петрові довелось варити, годувати й доглядати зовсім маленьких братів. А було їх, крім нього, аж четверо. Розлізлися вони пізніше межі людьми, повело їх життя в різні краї, і Петро тепер рідко сам, хіба коли одержить від когось листа, згадує, як вистраждали вони свою зрілість, як покидали осиротілу батьківську хату мальовничого вінницького села, як він повернувся з армії і не зміг там залишитись. Глибоке, тяжке хвилювання будили в ньому спогади. Враження тих суворих літ залягли міцними підвалинами в його свідомості, в його гартованій у знегодах душі, а навики, здобуті тоді, складали його практичний, терплячий і добрий характер.

Зараз йому потрібно було роздобути праску. На танці, та ще й з дівчиною він, звичайно, аби в чому не піде, а свій святковий одяг бозна-коли виймав з шафи. Брав костюм, сорочку, галстук, наспівував низьким неслухняним голосом, і це додавало йому піднесення й жвавості.

Дебела жінка-комендант, гроза холостяків, видаючи Петрові електропраску, підозріло окинула його, такого моторного, вимогливим поглядом і безкомпромісно нагадала про дванадцяту годину. Двері гуртожитку будуть зачинені і для закоханих.

Петро щиро погодився з цим і, не гаючись, повернувся до своїх справ.

Хазяйнуючи, Петро ні на часинку не забував, задля чого все це робить. Був сповнений почуття щастя і милування всім, що робив, на чому спинялись його очі. Дві китаяночки в рожевих кімоно і з прозорими віялами, з-за яких визирали їх личка (звідки й коли потрапила до кімнати ця картинка-сцена з оперети «Чарівний ліхтар» — ніхто не знав), були зараз такими привабливими, що Петро раз у раз затримував на них свій погляд, помічав у їхніх барвистих обрисах щось справді бездоганно ніжне і ладен був заговорити до них, як до живих.

В його зрілі роки інші, не такі безпосередні натури в часи захоплення дівчиною раз по раз поглядають на себе збоку, підсміюються і жартують, стишуючи свій молодечий запал. Петро був нездатним на це. Надто багато думав про Поліну, довго готувався до розмови з нею, надто глибоко переконав себе в тому, що вона та одна, єдина, яку він шукав усі молоді роки, яку мріяв зустріти, що саме її дівоча могутня врода є джерелом тих радостей, за які він ладен боротися і готовий віддати себе до останку. Зодягаючись та приміряючи все перед дзеркалом, Петро ні разу не зиркнув на своє обличчя, в свої очі, — почував себе так, наче увесь час стояв перед самою Поліною, перед її великими, уважними і трохи холодними очима. Він немов боявся це зробити, бо знав, яким несхожим на себе був сьогодні, і не мав сили бути таким, як завше, — звичайним. З кожної речі, на яку кидав погляд, ніби одсвічувала його промениста, глибока, душевна радість.

В манжетах сорочки не виявилось запонок. Петро перебрав дріб'язок у ящику тумбочки, згадав, що він міг їх разом з іншою сорочкою здати до пральні, і, кинувши пошуки, подався до Михайла.

Йшов коридором на другий його кінець, мугикав пісню і широко розмахував крилами білих рукавів.

Штовхнув без стуку, як хлопці часто робили, двері і завмер на місці. Йому в обличчя пахнуло димом. Світло, що впало з коридора до кімнати, вихопило з темряви

пляшки, склянки, бляшанки консервів, що стояли навалом на столі. В попільниці ятрився тліючий жар недопалків. Далі за цим усім Петро побачив людину, яка лежала на Михайловому ліжку, в черевиках і верхньому одягові, уткнувшись обличчям в подушку.

Петра ця картина вжахнула. В першу мить його охопило бажання хутко причинити двері і піти назад — так відштовхнуло його зараз видовисько відомого йому холостяцького гульбища. Але тліючий вогонь на столі змусив його переступити поріг кімнати. Петро увімкнув світло і, вхопивши пляшку з якоюсь рідиною, хлюпнув з неї на жар. Скляна попільниця тріснула, над нею заклубочилися дим і пара.

— Митько? — простогнав той, що лежав ниць, і Петро впізнав у ньому Михайла.

— На біса тобі той Митько? Он ледве не згорів через якихось дурнів.

— Хто горів? Сиротенко ніколи не горів, і ніхто цього не діждеться.— Михайло гикнув і ворухнувся всім тілом, наче його корчив біль.— Петьку, друг ти мені чи ні?

Михайло підвівся на руки, і Петро побачив, що його обличчя розпухле й заюшене, а подушка під ним почорніла.

— Мишку, хто це тебе? — Петро злякався. Він не міг сприймати всього цього своєю переповненою радісним сподіванням душею.

— Ти друг мені, Петре? Кажи прямо! Якщо друг — не розпитуй мене ні про що і сам мовчи. Мовчи, як риба на сковорідці.— Михайло хотів зовсім підвестися і сісти, але руки йому підломились, і він бухнувся в подушку.

— Друг, Мишку, друг... Ти лежи. Стільки крові... Я викличу швидку допомогу.

— Що?! — заревів Михайло.— Ти мені не друг, а... а ворог. Найбільший ворог! І йди ти од мене в цей момент під три чорти.

— Гаразд, піду, не галасуй,— Петро зрозумів, що пригода в цій кімнаті повинна залишитись таємницею.— Я хотів тобі допомогти.

Михайло обернув до нього своє спотворене, з пухлиною над оком обличчя і раптом скривився, заплакав.

— Допомогти... Петьку, ти? Ніхто мені не допоможе, тільки ось ці мої робочі кулаки та ще, ще... Я їх, іродів, добре знаю. Знаю і знайду на самій Колимі. Прийдуть зараз мої справжні друзі, вип'ємо, і будь спок... Виколупнемо їх, бандюг, з-під землі. Вони хочуть силою добити мене,

щоб я не ходив до неї. Петьку, ех, Петьку. Нічого ти не розумієш. Ти виставив кигаяночок над ліжком і виявляєш любов до них. А живу, живу дівчину з гарячими грудьми ти обіймав? Мабуть, ні. А в мене є моя законна, і без неї я не можу. Не можу! Розумієш? Ти і твій Ріпак знаєте лише глину. Хлопці ви, хлопці, бригада моя кумачева, не розумієте ви того, що в мене отут робиться! — Михайло гупнув себе в груди і повалився на подушку.

Петро сумно стояв біля ліжка. Забув про свої радощі, забув, чого прийшов до його кімнати. Зрозумів: за всім цим, що діється з Михайлом, була жінка, та, про яку він не любив ні з ким розмовляти, але про існування якої всі в бригаді знали. По тому, з якими сніданками Михайло приходив на роботу, якою була на ньому білизна, усі мовчазно визначали їхні взаємини і злагоду між ними. Так, жінка така була, а ось зараз тут, перед Петром, і синяки на Михайловому обличчі, і бруд, і колотнеча теж були від неї. Петро дивився на Михайла, що й досі хлипав, і відчував, що йому треба було сказати щось втішне, і не міг. Побитий, пригнічений, нікчемний, Михайло нічим не був схожий на того, з яким він сьогодні, плече в плече, колував у тунелі породу. Петра поїняла байдужість до нього.

З коридора, крізь розкриті двері, долинули проворні кроки і збуджені голоси. «Хлопці», — збагнув Петро і кинувся геть, щоб не застали його тут. Упізнав їх на відстані: це товариші з його кімнати. Попереду йшов Митько, кремезний, червонястий на обличчі юнак. Всі бачили, з яких дверей вийшов Петро, і, зустрівши його, оточили.

Петро спокійно оглянув усіх і по очах здогадався, що вони все знають.

— Хто його... отак?

— А тобі воно нащо? — вихопився Митько, насуваючись на Петра. — Хто заробив, той на свою адресу одержить.

— Ходімо з нами, покажемо, кому платити.

Петро побачив віддуті кишені пальта незнайомого худорлявого парубка, але чомусь не був певен, що то пляшки.

— Не можу, хлопці. Ніяк мені не можна сьогодні, — розгублено відмагався він і знову згадав, чого заходив до Михайла і чим жив увесь вечір.

— Не бачиш — надраївся. До неї. Приветік! — Митько йшов прямо на Петра, немов його і не було перед ним.

Коли Петро відступив набік, Митько раптом спинився.

— Гляди, не бовкни ніде! Чув? — Він сказав це, не повертаючи голови, як роблять люди, до яких мусять прислухатись інші, і пішов по коридору.

Трое інших ще затримали Петра.

— Бачив Михайла?

— Ну, бачив, — посмілів Петро. — Є на що дивитись...

— Так от мовчи. Це його на Куренівці підсіли. Ми зараз туди всі йдемо.

— Ріпаку скажеш, що прихворів. Зрозуміло?

— Це можна для товариша. А от на Куренівку я б вам не радив.

— А що, простити їм, так?

— Щоб ми, прохідники, перед жевжиками з засолзаводу розкисли?

— Приветік! — Митько так гукнув од дверей кімнати, що аж луна покотилася по коридору.

Хлопці поспішили до свого отамана.

Петро зашив ниткою манжети, надушився і майже урочисто зійшов сходами униз.

Автобуса, який зупинявся проти гуртожитку, довелося чекати довгенько. Петро походжав вузьким тротуарчиком. Коли він повертався спиною до свого будинку, бачив перед собою темряву, що напливала десь з глибин степу і, застигала, ставала непроникливою стіною перед його вогнями, сама вражена й непорушна. Йдучи їй назустріч, Петро думав про те, що буває край і в містах, що ось він якраз тут і є і що справжнє місто, яке гуде і сяє за його плечима, десь дуже далеко звідси. Воно там, де Поліна, її дім, де клуб, де багато світла, руху, де все таке зрозуміле. Дивився в пільму і знову думав про те, що колись темені ніде не буде там, де має бути людина, що не буде й такої чорної стіни, крізь яку пробивається кудись далі дорога... Коли ж Петро повертався назад і бачив перед собою свій дім, а за ним другий, третій, він дивився на вогні у вікнах. Читав їх. Білі, оранжові, зелені, вони сповіщали йому свій таємничий, інтимний зміст, і він не міг одірвати від них очей.

Петро перебігав зором по вікнах свого поверху і мимоволі затримувався на вогнику Михайлової кімнати. Уявляв, що там відбувалося зараз, і йому було жаль Михайла. Хлопці, зрозуміло, пили за Михайлові гроші, він платив їм за облудне співчуття до нього, за Митькові грізні обіцянки.

Прибув автобус. Заходячи до нього, Петро ще раз глянув на вікна. У Михайловому світло погасло. Дрож пробіг

Петрові по тілу. Він волів ще озирнутись, пересвідчитись, чи йому не здалось це, та його проштовхнули далі. Важке, похмуре передчуття ворухнулось у його душі.

Коли автобус рушив, Петро ще припав до шибки. Але на ній, заснованій білим, мов нашитим на синьому, візерунком, попливли тіні, замиготіли веселі, різнобарвні блискітки, наче там, за склом, розсипалась ракета фейєрверка.

10

Метробудівський клуб влаштовував танці у великому фойє на другому поверсі. Петро був тут лише один раз і то не за своїм бажанням: якось завернули туди хлопці «подивитись на дівчат», і він вийшов звідти, як і вся ватага, сміючись з цього «тирла». Живучи в Києві, Петро взагалі нікуди не ходив, крім кіно, і то рідко: він багато читав, і це поглинало увесь його вільний час. Читання підказувало йому інший образ життя, ніж той, якого дотримувався він, і коли Петро стикався з хлопцями, що вміли добре танцювати, розмовляли про плавання з ластами і коктейль «Дружба», він злився і заздри їм. Зупиняючись біля літніх танцювальних площадок, Петро жадібно розглядав тих, що вирували там, за огорожею. Двоє, які йшли в плавкому танку і, здавалось, вели між собою затаєну розмову самими рухами, були прекрасними. Петро ловив їх очима, шукав у тіснях. Коли ж зненацька натикався поглядом на тих, що наче виставляли напоказ своє вміння викручуватись не так, як усі, залишав своє найзручніше місце і йшов геть, розпихаючи зівак.

Навчився Петро сяк-так танцювати під час служби в армії, у ті короткі години виходу до містечка, коли можна було, човгаючи по дощаному помосту важкими кирзовими чобітьми, потримати в своїх огрубілих руках ніжну руку і домовитись з дівчиною про побачення.

У вестибюлі Поліни не було. Озираючись і ніяковіючи, Петро з незвички до всього, що оточувало його тут, роздягався і думав, що Поліна могла прийти раніше і піднятись нагору. Музика пливла над ним бумканням низьких густих звуків, точилась тонким витинанням скрипки.

Мазур проминув високе дзеркало, на ходу причесав до шибки в дверях коротке, невиразного кольору волосся і, почувши раптом гучне шарудіння ніг, здрейфив. Нащо було

починати тоді розмову про танці? Все через Бориса. Коли б той менше вихвалявся своїм тромбоном, джазом, йому б і на думку не спало запрошувати Поліну. Може, Борис і Поліну вже завів до зали?..

Згори, по сходах галасливою групкою бігли розгарячені червонощокі дівчата. Петро побачив їх і, вражений яскравістю їхнього вбрання, поспішно притулився до поручнів. Вони здалися йому такими гарними, що він подивився їм услід. Йдучи вище, відчув себе вільніше, наче дівчата, що пройшли повз нього, овіяли його своєю веселістю.

Відчинив двері до зали. Зала бухнула на нього музикою, шелестом вбрання, пахощами парфумів, грою барв і блиску, і він просунувся попід стіною, немов відкинутий до неї цим нагрітим, розхвиленим клекотінням молодості, веселощів, — несміливий і увесь заповнений думкою про Поліну.

Доки він сподівався, що ось-ось побачить її, йому було милим все те, що діялось тут, сам бажав злитися з цим вириванням і з музикою. Але Поліни не було. Петрові раптом спало на думку, як вона поривалась піти від нього при зустрічі на бульварі. Чому він так легко повірив, що вона буде? Людині дуже легко обманути людину, якщо вона байдужа до інших. До інших і до самої себе. У Поліни якесь дивне життя. Вона видає себе за якусь вишукану, витончену, недоторкану. Вся складена з обману. Вона зокрема і дівчата взагалі... А як він з нею домовлявся? Де мали зустрітись? «Я буду там». Хіба це договореність? І побіг, як хлопчик, якому, нарешті, подарували цукерку.

Петро подивився на хлопців, що стояли, як і він, попід стіною, і подумав, що вони теж не знайшли своїх подруг, теж обмануті.

Згадав про Бориса. Хотів нагледіти його, але джаз містився десь там, за танцюючими, і Петро побачив лише труби, що мідяно зблискували над головами. Однак йому не терпілося поглянути на Бориса, бодай здаля, впевнитись, що Павлищев тут. Просунувся наперед, між незчисленими парами, які рухалися і рухалися, зосереджені на собі, і зовсім не помічали тих, що стояли під стіною чи плутались між ними.

Коли Петро зустрічався з очима танцівників, бачив у них вдоволення, лагідність, якесь напівзабуття, дивну несхожість з тими, що тільки стежили за ними, і опускав очі першим.

Борис сидів у центрі чималого ряду оркестрантів, зодягнений, як усі, в костюм бузкового кольору, з чорним метеликом на білій сорочці замість краватки. Петро впізнав його по розкішній чорній шевелюрі і зрадив цьому. Грав він справді на тромбоні, і Мазур, побачивши це, аж спинився з подиву: в бригаді не вірили його побрехенькам про цей тромбон та всі його музичні здібності. Борис раптом встав і почав сам вести мелодію, ловко скидаючи вище себе свого тромбона. Петро стояв, з хвилюванням ждучи, що з того буде далі та чи не побачить його Борис. Але Борисові було не до Петра. До нього злегка вклонялись пари, що пропливали побіля самого помосту, а передні зіваки навіть заплескали в долоні. Борис, присівши, грав далі і легким кивком встигав відповідати на кожне привітання.

«От чортяка, справді грає,— міркував Петро, уже відходячи назад, в натовп.— І навчився десь». Він забув, чого пробирався сюди, навіть розгубився, побачивши все це. Йому нараз уявилось, яке враження справить Борис на Поліну, коли він, Петро, ні до чого не здатний, у своїх стертих черевиках і в світлому старомодному костюмі постане перед нею біля самого помосту... Ні, треба негайно йти звідси.

Петро позадував до виходу, вже зовсім байдужий до всього, що тут відбувалось. «Танцюльки жалюгідні!.. Стиляги!» — мимрив сам до себе, наштотвхуючись на тих, що так і стовбичили попід стінами. І що тільки знаходять в них оці вузькоштанники? Краще зайти десь «розігнати тугу» (це в бригаді означало випити склянку вина). Петро вже нашукував очима, чи не углядить когось із знайомих хлопців, а грюкнувши дверима, відчув себе справжнім переможцем над своєю слабкістю, над Борисом, над усіма тими, що немилосердно шаруділи підошвами.

На сходах Петро передусім запалив цигарку. Потім всунув руки в кишені штанів так, що розстебнуті поли піджака розійшлись, а краватка вільно звисала і вирізнялась на білій, добре випрасуваній сорочці (Петро перейняв цю позу парубоцької незалежності від якогось кіногероя), і повільно пішов униз. Йому назустріч піднімалися сходами дівчата, мабуть, ті, що він їх уже бачив, але Петро не звернув на них ніякої уваги. Та вони, проминувши його, раптом усі зареготали. Петро сердито озирнувся. Його поривало сказати їм услід щось грубе, але знизу ще і ще йшла молодь...

У вестибюлі, дивлячись на вікно, якось самотньо стояла дівчина. Петро побачив її обличчя, відбите в темній великій

шибці, і, не донісши ноги до приступки, застиг. Руки витягнув з кишень. Цигарка враз опинилась між пальцями. Така блискавична зміна настає тільки в позі солдата, який зненацька побачить свого командира.

— Петро! — вигукнула Поліна, теж побачивши його ще в шибці.

За вхід до танцювальної зали брали плату, музикантам клубного оркестру перепадала «свіжа копійка», але Борис не надавав цьому приробітку того значення, якого надавали йому його колеги. Хлопця вабило до клубу передусім захоплення музикою, атмосфера танцювальних вечорів, бажання бути серед молоді.

До клубного джаз-оркестру Павлищева прийняли місяців зо три тому як дивака-самоука. Коли він одного разу з'явився на репетицію з своїм власним, бездоганно начищеним тромбоном, взутий у дебелі армійські чоботи, в простих чорних штаних, заправлених у халяви з напуском ледве не до кісточок, в солдатській гімнастсьорці і зовсім модному на той час синьому береті, надітому на буйну чорну чуприну, музиканти, почувши його розмову з диригентом, мимохіть підвелися з своїх місць.

По-естраднему витончений у своїх манерах і лаконічний у виявах емоцій, немолодий уже, лисий диригент, вислухавши Бориса, вигукнув:

— Ви ж дивак!

Оркестранти дружно засміялися. Борис весело, без найменшої ворожості дивився на них великими сіро-голубими очима.

Диригент постукав смичком по краю деки нового фортепіано і, підморгнувши своїм колегам, сказав:

— Дайте йому «Голубку».

Борис програв річ з оркестром бездоганно.

І його прийняли.

Повернення до занять музикою для нього було найважливішим за все. Ще недавно взагалі свої найкращі мрії Борис пов'язував з музикою, але вони залишались нездійсненими. У двадцять чотири роки хлопець уже міг зрозуміти, чому так сталося, і тепер за інерцією, але з пристрастю, що була рівна його здібностям, на новому місці по-юнацькому віддавався своєму багаторічному захопленню.

З малих років Борис виховувався у дитячому будинку. Під впливом вуличного товариства зовсім хлопчиськом

покинув свою матір, дім і подався в запаморочливі мандри. Що привело дитину до такого вчинку — бездоглядність (мати цілий день на роботі, а він сам удома), чи принади вільного пригодницького життя, чи солодощі, викрадені з жіночих господарських кошиків — важко сказати. Мабуть, все це разом порушило, зруйнувало в його свідомості звичайне, нормальне, дитяче ставлення до світу, залишивши не зайнятим лише сміливе од народження, як у соколяти, ще маленьке серце. Недалеко хлоп'я й заїхало, небагато й побачило, як його «приземлили». Отоді ж у дитячому будинку вихователі ткнули і йому до рук довгого, незграбного інструмента, який визначив його долю на цілий десяток років.

Коли б він був далекогляднішим, що мало кому дається в такому віці, то, зрозуміло, здобув би ще якусь іншу, більш потрібну і поширену професію, ніж тромбоніст. Цього не сталося. І ось тепер, залишивши військову казарму, Борис, міцний здоров'ям, сильний фізично, вихований поза родиною, зовсім одірваний від неї, вийшов у широкий світ з речовим мішком за плечима, в якому лежала солдатська білизна, онучі, набір листівок гарненьких артисток і томик віршів Єсеніна, та з довгим футляром власного тромбона в руках. Було щось горде, смішне і сумне в цьому солдатові, який серед інших, що мали свої домівки, родини, притулки, бадьоро крокував вулицею на вокзал з оригінальним вантажем і їхав, співаючи й жартуючи, до міста, де в нього не було жодної близької чи навіть добре знайомої людини. Друзі-однополчани, співчуваючи Борису, запрошували його до своїх міст і сіл, обіцяли дружбу й притулок, але він од усього відмовився.

Все, чим він жив до призову в армію, було забуте, відкинуте й переоцінене. Оновлена, серйозна, змужніла людина починала своє життя спочатку. Над Борисом нині мали владу лише перші дитячі враження та невситима жадоба жити, трудитися, любити... Хлопцям не важко було зрозуміти його переконаність у тім, що серед людей він всюди знайде собі місце і ніде не бідуватиме. Був не збалуваний, не зніжений життям, тож вірив, що звикне до всяких умов. Та, як казати правду, Борис і не готував себе до якихось випробувань. У великому місті завжди знайдеться оркестр, якому буде потрібний тромбоніст хоч на дві-три години на тиждень, а він таки ж непоганий музикант.

Їхав Борис до Києва, де прожив хлопчиком три роки.

В ті часи бачив місто переважно з вікна дитбудинку, крізь огорожу двору чи з колони на організованих прогулянках і купаннях на Дніпрі. Пізніше, коли Бориса перевезли в трудколонію на Урал і коли він там же служив у армії, воно, місто це, розквітло, розрослося в його пам'яті, в його уяві вабливими, чарівними видовищами. Зелені вулиці, задніпровські далі, широка ріка з піщаними берегами й островами, навіть будинок на Печерську, з якого не так легко було вийти на вулицю,— все тепер стало для нього недослуханою казкою дитинства, захоплюючою недочитаною книгою і разом з тим рідним домом.

Теплого осіннього дня Борис дістався до Києва. На вокзалі, з оголошень, розклеєних на дощаних парканах, довідався, що недалеко звідси, в Ботанічному саду, приймають робітників на підземні об'єкти Метробуду. Прямо з усіма своїми речами залюбки пройшов до контори будівництва, а через годину, уже прохідником нової бригади, у кімнаті в гуртожитку на Свердлова розміщував свої пожитки.

Так за кілька днів в його житті зробився крутий, рішучий поворот. І сталося все це з його власної волі і в повній згоді з його бажаннями та мріями.

Тяжка й груба, доступна лише сильним і впертим людям, робота прохідника тунелів Борисові сподобалась. Він відразу побачив, що зостанеться тут, поки не вирішить для себе головного: ким буде, який шлях обере, як складеться те, про що юнаки його віку майже ніколи не зізнаються перед друзями.

Не зазнавши домашнього побуту з його тишею, врівноваженістю, постійністю обстановки, Борис, людина розвинена, багата на почуття й пристрасті, був разом з тим юнаком без певного смаку і погляду на людей. Рух, гомін, зміни, в яких він так багато прожив, відбилися на внутрішньому складі і вподобаннях хлопця. Павлищев завжди прагнув бурхливого, гомінкого оточення, розваг, веселощів. Піднявшись «на-гора» з тунелю, рідко коли зразу доходив до гуртожитку. Він забігав до «Пиріжкової» чи їдальні, якимось закушував і вже кудись ішов, вишукував когось з товаришів, з кимсь блукав по вулицях, а коли випадав йому вільний вечір, не обходився без театру, особливо оперети, свого клубу, оркестру. Він легко й швидко заводив знайомства і товариства і так само ж їх кидав, безоглядно витрачав гроші, любив вечірки, танці, розчиняючись в людях, зовсім забуваючи про себе.

І цього вечора Борис з насолодою грав на своєму тромбоні, змагаючись та еднаючись з трубами і саксофоном. Був він до краю вдоволений з того, що перед ним вирував веселий натовп, що раз по раз знайомі й незнайомі звертали до музикантів щасливі посмішки і ласкаві погляди, немов промовляючи: «Хороше! Як все це хороше!»

Перегукуючись з трубою, що вилясками кидала в залу своє бадьористе стаккато, Борис водив очима по обличчях танцівників, не спиняючись на жодному з них.

Несподівано побачив високого, кремезного Петра і поряд невеличку Поліну. Його це так здивувало, що він раптом зробив паузу. За мить знову підхопив мелодію, повів її далі. Це вимагало зосередженості, тому, віддаючись грі, на часинку забув про Петра й Поліну. Ні, просто не думав про них якусь хвилю, не зводячи, однак, з цієї пари очей. «Як він тримає її!.. Невже вони так близько знайомі?»

Оркестр замовк.

Борис опустив на коліна тромбон.

Постаті, обличчя замиготіли перед ним.

Невже не бачать, що він сидить тут, на помості?..

Борисові згадалось, як сьогодні, на зміні, розмовляв з Поліною і запрошував її на «Поцілунок Чаніти», згадав її жартівливо-дружнє ставлення до нього, і в душі знов прокинулося почуття, підсилене заздрістю, а можливо, й ревностями, почуття, яке останніми днями прикрашувало його життя, так або інакше входило в його думки.

«Чому ж я не догадався сьогодні запросити її сюди?» — хвилювався Борис, то відбиваючи своїм модним чорним черевиком такт мелодії, яку щойно грали, то перекладаючи на колінах тромбон.

Вони, мабуть, пробираються сюди, ближче до сцени. Так. Поліна взяла Петра під лікоть і веде. Ні, вони не дивляться на нього.

Борис поклав тромбон на тумбу і кинувся з помосту.

Вперше побачив Поліну так із смаком вбрану. Опинившись перед нею, розшарілою, в сукні темної тканини з золотистою ниткою, що окреслювала її стрункий стан, груди, плечі, відтіняла білу круглу шию, оголені трошки нижче ліктів руки, — о, як вона була не схожа на ту Поліну, яку він зустрічав у тунелі! — Борис зніяковів.

— І ви заблукали сюди? — дружньо поклав свою руку на Петрову, а дивився тільки на Поліну.

— Боря! — скрикнула дівчина, побачивши Бориса перед собою. Вся насторожена, збуджена від незвичного оточення, вона зраділа з його появи.

— За чужих нас маєш? — Петро дивився на свого товариша з почуттям переваги. Воно прийшло зараз до нього не лише через те, що він тримав під руку Поліну, а не Борис. Петро теж вперше бачив Бориса, зодягненого по-святовому, і йому дуже не подобалось його «стилязтво».

Як сказати правду, Петро не сподівався, що Борис піде до них. Він теж почував себе в клубі незвично, напружено і зрадів з появи Бориса, але в той же час відчув, що був між ними зайвим. Не сподобалось, як Борис раптом поклав свою другу руку на руку Поліни, як, не криючись, оглядав дівчину, як, нарешті, спитав їх: «Заблукали?..» Петра відштовхувало од Бориса, з яким він ось уже кілька місяців поряд в одній бригаді працює, його надто вільне поводження з усіма, з ким би він не зустрівся.

Всі ці думки й почуття перебігали в ту мить, коли Петро, трохи згорда дивлячись на Бориса, чекав, що той скаже на його запитання.

Але Борис не відповідав, він і не дочув, що промовляли до нього.

— Аж тепер зрозумів, чому дівчата почувують себе так впевнено в комбінезонах і всяких там спецінках, — Борис усміхався і не міг встояти на місці.

— Зараз скаже щось колюче, — перехопив його Петро.

— Цікаво, чого ж? — Поліна дивилася Борисові в очі.

— Бо вони добре знають, яку чарівність приховують од людей грубими спецінками.

Поліна засміялася і аж смикнула руку, щоб замахнутися на Бориса: так вона часто реагувала на всякі хлопчачі жарти, звернені до неї.

— А як ми граємо?

— Прекрасно! — вигукнула Поліна. — Як по радіо!

— А про мене — хоч на ложках вибивайте. Це їм, — Петро кивнув на гурт молоді поряд, — стиляжкам догоджайте.

— Петре! — Поліна нахмурила свої рухливі, гнучкі брови і стурбовано позирнула на сусідів.

Зодягнутий у вузьенькі бузкові штани, Борис почервонів. Він, завше тепер вбраний модно, змушений був часто чути подібні репліки, але пропускав їх повз вуха. Зараз оте «стиляги» вжалило його.

— Ти сьогодні, Петре, не в настрої,— Борис непривітно подивився на Петра, і його сірі, холодні очі враз стали суворими.— Ви, Полю, не пошкрябали його лаків?

Петро був у стареньких, на мікропорці черевиках.

— Здається, ні. Ой, тут так хороше! — Поліна взяла обох хлопців під руки, щоб пройтися і розвіяти те, що так недоречно домішувалося до веселого настрою всіх.— Коли ви ще граєте?

— Ще по суботах. Ви бачите — у нашому клубі майже вся молодь Києва. Який зал, який джаз! — Борис тицьнув себе пальцем у груди.— Виконуємо які завгодно танці. Петре, що ти замовиш?

Диригент часто застукав смичком по деці фортепіано. Борис стрепенувся від цих звуків.

— Я пішов,— він знову звертався тільки до Поліни.— Коли ви добropорядні люди, то зачекаєте мене після всього. Я відтарабаню своє знаряддя праці за п'ять хвилин. Це ж тут, на один поверх вище. Петьку, як ти?

Петро дивився на нього з усмішкою зневаги.

— Ми б ще кудись зайшли, посиділи, га?

Поліна ждала, що скаже Петро.

— Завтра о сьомій, на зміні. Привіт! — Петро підніс руку і, не глянувши на Бориса, відвернувся од нього.

Вони йшли по залу і якусь мить обоє відчували, що Борис дивиться їм услід. Потім зупинилися, не наважуючись глянути в бік сцени. Обоє мовчали і думали про те, що тільки-но відбулось. Їхні думки, викликані появою Бориса, блискавично розросталися і кожного вели в своєму напрямку далі й далі. І Поліна, і Петро трималися так само, як і досі, вимушено, напружено, і коли заграла музика, відразу ж охоче пішли танцювати, а відчувши одне одного поряд, відчувши тепло рук, насторожені дотики, обоє сповнилися щирим довір'ям, ніжністю, взаємністю.

Але тільки озивався в оркестрі м'якими звуками тромбон, тільки випадало їм проходити в танку біля самого помосту, вони обоє знову згадували про Бориса, та не дивилися в його бік.

Петро, дивлячись на її рожеву щічку, прямий маленький носик, неспокійно перебирав пальцями, в яких лежала її легка, невідчутна рука, і йому ставало тісно в грудях, тісно в цій величезній залі. Поліна, чуйно скоряючись його рухам, кружляючи, встигала вловити очима мідні зблиски на трубах і Борисове обличчя.

Провівши Поліну до знайомого вже йому будинку, Петро поспішив на зупинку автобуса. Люди, вулиця, світло у вікнах були зараз для нього не такими, як завжди. На нього спало так багато вражень, приемних і якихось несподівано складних, що вони наче придушили його. Він борсався в них, як у чистій теплій глибокій воді, йому було легко з ними і трохи тривожно.

Мазур ішов навпроти вітру, піднявши комір пальта і натягнувши кепку, і думав про неї, про Бориса, про завтрашню зустріч з ними. В його житті почалося щось нове, перед чим він відчував якийсь незрозумілий неспокій. Все його дотеперішнє життя поряд з цим, новим, здавалося нудним, сірим і напівзабутим. Було йому так, наче він взяв віднині на себе якісь обов'язки, нелегкі й потрібні, і усвідомлював, що зробив це сам, що в нього є сили справитися з усім, і в той же час його тривожила невідомість.

Прямо з розгону заскочив до автобуса і здивувався, що в ньому так мало людей. Йому здавалося, що зараз ще дуже рано, що всі, як і він, кудись їдуть, поспішають. Подивився на годинник, згадав про комендантшу гуртожитку, потім про Михайла. Згадав про темряву поряд з будинками околиці. Поглядаючи на людей, що заходили й виходили, Петро нічогосінько не помічав в них, хоч мимохіть робив це завжди. Він не сприймав нічого, що було в автобусі і поза ним. Затримав погляд на водієві, який сидів за склом і жваво керував машиною, і чомусь уявив, як він пізно повертатиметься додому, і знову подумав про темряву, і згадав про тих людей, що самотно йдуть серед ночі по вулиці і з якими чомусь неприємно розминатися.

Він зійшов з автобуса, і йому здалися дивною тиша і сутінки, що залягли між високими довгими будинками. Напівосвітлені, з погаслими вікнами, вони наче були зборені темрявою степу.

Петро швидко простував додому. Перед його очима маячили рожеволиці китайки в рожевих кімоно. Скоріше б, скоріше до своєї кімнати.

Брав ключа із скриньки і вже був розтулив рота, щоб обізватись до комендантші, сказати їй щось привітне, як раптом побачив ключа од Михайлової кімнати, і заніміло, погасло все в душі, що рвалося з неї.

Настінний годинник задумливо відбивав удари дванадцяті.

Вранці, коли бригада Ріпака з'явилась на зміну, уже було три метри готового тунелю.

Три метри, три кроки.

Для Чаброва вони стали початком його успіху (він дуже обстоював необхідність кесона) перед Тобишем, який був проти кесона, вони ще гостріше ставили питання — бути йому начальником дільниці чи ні, а в Ріпака викликали замішання. Бригадири самочинно не з'явилися на відкриття кесона, і Ріпак не відчував, щоб хтось розцінював це як надзвичайну подію; Єжовкін за рахунок його виробітку виходив на перше місце, і всі мовчали; вчора його бригаді зірвали план, і теж ніхто, як кажуть, ні кує, ні меле.

А сьогодні — перший ляпас од своїх: у Сиротенка, мабуть, звичайнісінький ганебний, безпричинний прогул...

По Ріпакові, правда, вранці не було видно, щоб він переживав ці невдачі й неприємності: бригада прийняла такий вигідний вибір, стільки порожняку і тюбінгів, що, мабуть, усе вилетіло в нього з голови, крім думок про роботу. Хлопці знали свого бригадира: він умів поганий настрої поправляти працею. Їм було цілком ясно, що справи їхні не такі, щоб можна було й сьогодні пританцьовувати на сухій долівці щита, але вони все-таки займали свої місця не без жартів і взаємних веселих підкусювань. Оптимізм людини ніде не виявляється з такою силою, як у жартівливому ставленні до того, що здатне загрожувати їй, що постає перед нею щодня тяжким і суворим, як це склепіння тунелю.

Ріпак з Петром здерлися до другого ярусу. Мовчазні й замкнуті, ні словом не озиваючись один до одного, вони накинулись на породу. В кожного було сьогодні для роздумів щось надто своє, що слід не раз переглянути лише в своїх думках. Оглушливе теркотіння молотків розділило їх запоною дужих, нестихаючих звуків.

Батуючи породу, Ріпак чомусь згадав море. Майже місяць провів цієї осені в Ялті. Вікна санаторію виходили на море, і він годинами щодня простоював над ним, дихаючи його солоною мжею. Але додому так і привіз невситиму любов до його стихії, не надивився на нього.

Хіба тільки не надивився? Не осягнув його ні зором, ні думкою. Отой невловимий колір води. Оті сонячні смуги, що займалися десь там, далеко, куди падало в просвіті у

хмарах проміння, і море ставало схожим на степ у золоті хлібів і плямах величезних тіней. А скільки сонця, сонця скільки! Воно наче все виливалося своїм жаром на розбурхану живу воду і вже кипіло на цілому просторі. Тільки на морі бачиш, яке могутнє наше сонце. А хвилі, хвилі... Біжать, поглинають, роздушують менші, рвуться до берега, збивають зустрічні, піняться, лютують, загрожують, і все лише для того, щоб вдаритись об каміння, розбитись на бризки і злетіти над ними в повітря.

Іноді Павло брав з собою шматок хліба і, стоячи на краєчку гранітної набережної, кидав крихти чайкам. Чайки кружляли і кружляли, залітаючи одна за одною, перемішуючись, кигичучи і пильнуючи, де з'явиться кинута пожива. Йому подобались чайки своєю спритністю — жодна крихта хліба не встигала долетіти до землі, пташки дзьобали її в повітрі. Своєю чесністю — чайки не виривали нічого одна в одній. Своєю кмітливістю — вони не брали й до рота кинутого чогось неїстівного...

Картина морського узбережжя з шумом прибою і лементом пташок, з розлитим на весь виднокруг сонцем ожила в Павловій пам'яті коротким напливом. Перед очима знову постала стіна глини, ще оглушливіше гуркотіли молотки. «Спондилова глина, — подумав Ріпак, — такого ж кольору, як і морська вода... І запах її нагадує кислуваті випари морської мілини». Думка ця була певна, точна і вражаюча. Здається, він не замислювався над цим раніше. Мертва порода наче раптом ожила для нього.

— Др-р-р! — обзивався один молоток.

— Др-р-р! — відповідав другий.

— Др-р-р! — повторював перший.

Однакові «фрази» молотків рідко так чергувалися. Хлопці презирнулись, обидва усміхнулись і працювали далі.

Тепер бригадні клопоти повернулись до Ріпака. Все, що непокоїло його, що доймало і було неясним, прийшло до нього у вибій, в саму напругу його сил. Він глибоко загонив піку в породу, вивертав її шматками, вигинаючись усім дужим тілом. Хотів зараз тільки працювати і ні про що не думати.

Але це йому не вдавалось.

...Ви пам'ятаєте, Іване Івановичу, як одного разу викликали мене до себе на розмову з приводу нашого комуністичного зобов'язання? Ви посадили мене біля свого столу так

близько, що ваші коліна торкалися моїх. Ви були надто привітним і чуйним.

— Схуд чи так чого... Сірий якийсь.

Я справді в ті дні почував себе кепсько...

Ріпак любив слухати, як говорить Іван Іванович.

— Хай щось помічу нащот випивки з твого боку, ставитиму питання перед Ліною, — Іван Іванович обернувся до столика біля сейфа, але Ліни там не було. — Як вона дома варить обід? Мабуть, завжди їсте пригорілу кашу?

— А що?

— Замовлю для неї ланцюжок з маленьким замочком. Касирка! П'ять хвилин не всидить на місці. Біжить, біжить... Щось купує, купує... А взагалі, розрахунок і практичність — діло велике. Та це між іншим. Не знаєш, яке питання я хочу поставити перед тобою?

— Знаю.

— Та невже? Звідки?

— Ви ж учора викликали Анголу, Єжовкіна...

— Бузувіри! Не вдержали язика за зубами. Рознесли таємницю.

— Яка ж це таємниця, Іване Івановичу. Увесь Радянський Союз говорить про це.

— Сугубо кажучи, так. Увесь Союз. Ну, а що ти скажеш?

— Що? Ангола і Єжовкін відмовились... А моя бригада згодна.

— Правильно! — Іван Іванович підвівся. Павло теж. — Ні, ти сядь, Павле Гурійовичу, сядь. Я говоритиму з тобою, багато говоритиму.

— Я сяду, будь ласка. Тільки нащо тут багато говорити. Все ясно.

— Тобі все ясно? Ти бачиш всю глибину питання?

— Та ніби ж бачу.

— От, «ніби». А ніби тут якраз і не годиться. Я мушу дещо розпояснити.

Це була довга і немарна розмова. Іван Іванович хвалив Ріпака, говорив, що саме на нього керівництво й поклало надії. Він по-своєму визначав смисл руху бригад комуністичної праці. Вони — «крок нового в свідомості», вони «змінять фізіономію поведінки людини», «знищать тяжкі пережитки і старі межі проміж людськими душами...» Потім він говорив про допомогу, про підтримку бригади і про користь кефіру.

Ріпак не лише слухав.

— Ви так агітуєте мене, наче побоюєтесь, що я завтра відмовлюся од своїх слів. Ми б самі прийшли до вас, якби ви не покликали.

— Молодець! Правильно!

— Що од нас залежатиме, ми забезпечимо. А що од вас...

— Не сумнівайся, товаришу Ріпак. Я свої плечі підставляю, як треба буде.

Іван Іванович перелічив усі шляхи, якими йтиме підтримка бригаді, і, зокрема, назвав торгівлю кефіром в тунелі.

— А не поб'ють пляшок, поки до тупиків везимуть?

— Технологія доставки уже розроблена з інженерами, не хвилюйтеся, — серйозно відповів Іван Іванович.

— Головне — без холодильника можна обійтись.

— От-от! Кефір — це, брат, ричаг здоров'я. На місці голови міськради я б усі забігайлівки змінив на «кефірні».

— А де ж ми тоді з вами відзначимо збойку, Іване Івановичу?

— Ніде, Павле, ніде! Кінець стихії. Газети читаєш, сам розумієш момент. Починається новий крок нашого життя! От я й хотів з Ліною разом обговорити питання. Побігла... Мабуть, у залізничному дають французькі кофточки.

Після цієї розмови велися інші — серйозніші, змістовніші. Потім був засланий кумачем стіл, квіти і спалахи «блискавок» фоторепортерів. Були знімки в газетах, і з'явилось величезне червоне полотнище, напнуте через усе подвір'я. Прізвище Ріпака колихалося на холодному вітрі вдень і вночі.

«Три кроки ступили бригади вперед, три кроки під нависле над нами річище Либеді. А моя бригада... Ви знаєте про це, Іване Івановичу?.. А про те, що Єжовкін чинить сваволю?.. А про Михайла, про Михайла!..»

— Комуністична праця! — Павло вимовив ці слова голосно і роздратовано. Відколов скіпку глини і стомлено опустив молотка на поміст.

Піт стікав йому з лоба на брови. Дрібні кучерики прилипли до тіла. Він тернув рукавом светра по чолю і розвів глину по скроні.

— Нам жарко, як на пляжі, а стіни дихають холодом.

— Скоро до підземних льодовиків дійдемо,— Петро теж вимкнув молотка.

— Людина часто обманює себе: думає, що робить собі полегшення, а від того їй ще важче,— Ріпак поставив на то-рець дошку, замоштуючи вибій.

— Гадаєш, обійшлися б і без морозу?

— Без галасу про пливуні і Либідь — безперечно.

— Тобиш, здається, дотримується цієї ж думки.

— Я кажу про те, що піка гризе породу, як каменюку.

— На моєму боці вона як масло.

— Кефіру, сподіваюсь, не буде?.. Чого він не вийшов?

— Чортяка його розбере! — Петро почав теж зашильовувати вибій.

— Не бачив його вчора?

— Бачив. Ішов кудись з хлопцями.

— Пізно?

— Пізно.

— Не з нашими, звичайно?

— Отаманом у них Митько.

— З тим далеко піде.

— Якщо міліція не затримає.

— Нам ще цього бракує. Заглянь до нього сьогодні, наступи йому на совість.

— Якщо вона в нього є.

— Є.

— Ох і ситуація! — Петро зітхнув.— Це ж хтось один прогуляв чи бешкетував, і на всю бригаду падає провина.

— Одного прищемить — всім мусить боліти.

— А як Єжовкін пронюхає, що ми не записали сьогодні Михайлові прогулу?

— На телевізійну вишку вилізе!

— Навіщо ти взяв Михайла в бригаду?

— А що таке?

— Та нічого. Руді дуже дівчат люблять.

— Правда?

— Так, що аж... по пиці від них заробляють.

— На що натякаєш?

— Набила вона його чи за неї хтось. Одлежується дома, щоб людей не страхати.

Ріпак випустив з рук дошку, і звук вибухом луснув під склепінням.

— Софрон, звичайно, уже в курсі?..

— Може й ні. У хлопців, знаєш, свої бригади.

— За що ж? Хто? Бригадир прихилився до стіни.

— Не вникав і не хочеться. Брудне якесь у нього життя.

— Я за Михайла найбільше й боявся. Розмовляв, цікавився, як живе. «Прекрасно, Павлику! Складаємо гроші на гардероб». Квитки в театр показував. «Щонеділі ходимо».

— Брехав!

— Він таки одружений, але живуть у різних гуртожитках. Він у Святошині, вона — на Куренівці.

— Що то за одруження? Ми товариші йому чи ні? Він покликав нас, порадів разом з нами? Скотиняче є щось у такому одруженні, от що я тобі скажу.— Петро не перестав працювати і лише тепер, коли виголошував, як йому здалось, дуже важливі думки, обернувся до бригадира просто з дошкою перед собою.— Коли б на очах у всіх взялися за руки, то посоромилися б на другий день битися тими руками.

— Одне слово — пливун.

— Ціле болото! Я чув дещо од хлопців: у неї був наречений, його взяли до армії, а тут підвернувся Михайло. Той довідався і заходився писати своїм товаришам, щоб помстилися Михайлові.

— Історійка! Коли людина йде по вулиці, не дивлячись куди, вона штовхає тільки зустрічних. Коли живе безглуздо, псує життя сотням інших, близьким і далеким. Де Куренівка, де хто, а ми в підземеллі змушені це переживати. Дай домкрат!

Наприкінці зміни, коли бригада докінчувала монтаж облицьовки, Ріпак і Петро вдвох вкладали болти і загвинчували гайки на стиках тюбінгів. Робота йшла добре, всі відчували це і метались, і вертілись один біля одного: трьома парами рук підхоплювали те, що могли підняти чи подати дві руки. Петро кілька разів намагався сказати щось бригадирові, та ніяк не випадало залишитись їм на самоті. Нарешті всі, крім них, зійшли вниз. Порпались, схиливши голову до голови, сопіли і перемовлялись.

— Сигналістку треба попередити. Ще питає хтось за Михайла...

— Поліну? Це я доручу Борису. У них романчик зав'язується.

Петро витріщився на бригадира.

— Чого ти? Вдарився чи що?

— З Борисом?

— А що тут дивного? Учора я наслухався їх. В оперету йдуть сьогодні. А ти, мабуть, чобітьми хотів її причарувати? Оперети впливають дужче.

Петро оглушливо гуркнув загвинчувачем.

Ріпак переважився, щоб визирнути вниз:

— Гей, там, віра прокладку!

Василь задер голову і стояв, розвівши руки:

— Яку прокладку? Усі вже подали.

— Всі? Так-таки й усі?

— Хрест на мені.

— Тоді подай хоч ту, на якій стоїш.

— Тю-ю, яструб видющий.

Хлопці вже й зодягались, і мили чоботи, а Петро один під стелею гримів і гримів пневматичним загвинчувачем. Довелось його гукати.

Коли передали зміну і бригада Єжовкіна сипнула до місць, де тільки що стояли робітники Ріпака, Петро згріб за рукав куртки Митька і потягнув в закуток:

— Ну, що з ним? Кажі!

— Порядок. Стрижене волосся одросте, а кому ми одбили печінки — ніколи.

— Догулялися, значить? Посадовили його?.. Гадина ти така! Ось що!

— Ша, Петре! Слово не горобець, але його легко ловлять інші. Я тобі колись ввічливо нагадаю, що ти сказав мені зараз.

— Плювати мені на твої погрози! Ми тобі все нагадаємо.

Захеканий і зблідлий, Петро наздогнав бригаду уже в камері. Сів поряд з Ріпаком і відразу повідомив новину.

По цей бік перегородки, на площадці сигналістки, Петро не спинився. Спускаючись по драбинці, побачив тільки, як Поліна, ловлячи його погляд, аж вихилилась поміж постатей, що обступили її. Але тієї ж миті (Петро і це схопив зором) до неї заговорив Борис.

Ішов по тунелю один, несучи на плечі перфоратор, і думав про свою кімнату, про залишену під подушкою книжку і рожевоощоких китаянок.

— Дзвонив Іван Іванович, просив зайти,— звернулась Поліна до Ріпака, коли він, оточений усією бригадою, виводив у гірничому журналі показники виробітку.

— Нащо я йому? — спитав Ріпак, аби щось сказати, гордий з того, що сьогодні було що записати. Але згадав про Михайла і схопився з табуретки.

— Мазур! Петро! Де Мазур? — занепокоївся Ріпак, бо лагодився разом зайти до будкому. Йому так треба, щоб Петро зараз був поруч.

Хлопці зійшли з площадки і збилися біля щита з «Ра-кетною».

— У-у, брат! Оце хтось злетів.

— Хто ж — Єжовкін.

— Той швидкий, як муха.

— А коли ж наші показники виставлять?

— Виставлять! Начувайся, — Ріпак пройшов, не спиняючись. За ним рушили всі.

Бригадир ішов у гурті, розумів, чому так весело гомоніли хлопці, як їх підбадьорив сьогоднішній виробіток, і не наважувався заговорити про Михайла. «Може, це ще й неправда», — заспокоїв себе. І сам пройнявся тим приемним непередаваним настроєм, який завжди супроводить робітників по дорозі додому. «Може, це й неправда», — ще раз подумав Ріпак, радіючи з того, як тримались один одного хлопці, як у кожного щасливо світилися очі. Кожен говорив тільки про щось хороше.

12

Коли бригада піднялась нагору, Петро вже сидів у машині, над фанерним кузовом якої вставав жаркий димок пічки.

— Чого б ото волоктися, як неживим! — нетерпляче ви-зирав з дверей.

— А куди нам поспішати? На танці ми не ходимо...

Петрові тенькнуло щось всередині — невже й Василь знає? Хотів відпасувати йому якимось, але до машини вибирався Ріпак.

— Хто про танці завів? На мороз його. Поїхали! — Він постукав кулаком у лунку стінку до шофера.

Коли їхали з роботи, в машині не вгавав регіт. Шлях до душевої — шлях додому, і кожен повертався в думках до своїх домашніх клопотів. З першої зміни майже ніхто додому відразу не їхав: ще можна було дещо встигнути в місті, в конторі.

За маленькими віконцями кузова пропливали будинки,

дерева, небо, гуркотіли трамваї... Але дивитись на них нецікаво. Думки, думки... Василеві треба було обов'язково знайти гвіздки. Батько будується, і він житиме з ним. Де ті гвіздки продають?.. Лободенко і Заболоцький говорили про дитячі валянци. Коли добре пошукати їх, то можна й натрапити десь. Шугайченко обізвався до Петра: у них давня рада про мотоцикли. Але Петро чомусь не підтримує розмови.

По зупинках на перехрестях вулиць визначали, де їхали. Ще один поворот, і машина вирветься на привокзальну площу. Тут вона помчить без перепон, і люди, що снують по площі та біля лотків за приміським вокзалом, розбіжаться перед їхньою «душогубкою»: машина чорна, розстилає за собою дим, і шофер жме, щоб вогонь не погас у пічці.

Ріпак сидить у самому кутку, стиснений плечима сусідів. «Розійдуться зараз, хто куди, кожен робитиме, що йому спаде на думку, а я маю морально відповідати за всіх... З якої ж це речі? Навіщо мені така самодіяльність? От ще від Бориса можна сподіватися якої завгодно витівки. Джаз, танці, оперета... Треба поговорити з ним, як він живе... Поговорити. Наче це щось вирішує. Зайти б колись до винного магазину, випити склянку, може й розкриє душу... Ех, напнули полотнище!..»

Милися під душем, співали, галасували, реготали. Борис бризнув на Петра холодною водою, і той мало не вдарив його. «Не все розповів про Михайла. Ще щось знає, диявол»,— подумав Ріпак, почувши нервозні Петрові репліки.

В тупику привокзальної площі, серед останніх залишків старого торговища, вже зводилась будівля наземної станції метрополітену, стояв дім кесонного пункту і душокомбінату, але біля ларків та магазинчиків завжди юрмився поїзний люд, брьохав у калюжах вибоїн, сунув до атракціону: «Мотоцикл їде по стіні». Давнє життя площі немов дотлівало тут, відсунуте геть набік, за високі пофарбовані і завішані яскравими плакатами паркани.

Вийшовши з душокомбінату, після обов'язкового процедурного міцного чаю і своїх, збережених зранку сніданків-«заламаїв», прохідники дивились на метушливих людей, на перекошені ларки, на дощаний намет атракціону, як старші діти дивляться на карусель, з посмішкою втіхи й іронії. Дружним гуртом, сильні, здорові, хлопці протовпи-

лись понад самою драбиною, що вела на помості атракціону, на мить спинились усі перед виставленим напоказ новеньким мотоциклом, на якому спортсмени ось зараз гуркотітимуть по дошках крутих стін, і пішли далі. Затримались біля мотоцикла лише Петро й Шугайченко.

Ріпак побачив під огорожею купку людей, почув, як гупали удари по силовіру, і попрямував туди. Всі пішли за ним. Не яка й новина, але зачепила хлопців, затримала. Всі знали, що за удар треба платити двадцять копійок, та це ж якщо скоба, що показувала міць кулака, не доскакувала до кінечної відмітки. А якщо добре трахнути — про яку плату може бути мова?

Якусь часинку постояли за спинами тих, що «добивали» своє, і підступили ближче.

— Ну, покажи, як треба бити, — штовхнув Ріпак Василя.

— У мене не вийде. Вчора з батьком у погребі діжки переставляли... Руку понатужив.

— І в мене рука болить. Давай ти, Борисе!

— Він живе надголодь. Не виб'є. Холостяк!

Хлопці засміялися.

— Чого регочете? Плати — битиму скільки завгодно, — весело сказав Борис.

— За чужі гроші не будеш старатись. Бий за свої.

— Ану, пропустіть. Вагонетку піднімаю, а це...

Борис пропхався наперед, взяв довбеньку, оглянувся на бригаду.

— Гех!

Скоба злетіла вгору і сковзнула назад.

— Го-го-го!

— Вагонетку піднімає...

— Ану, ще раз.

— Бий! Та дивись хоч влуч.

— Хлопці, у нього ж ніколи не буває грошей, нам розплачуватись доведеться, — поводив очима Морозенко, стоячи попереду з порожньою сіткою в руках. Він ніколи не признавався, є в нього гроші чи немає.

— Розрахуємось, бий! — сказав Ріпак, ожвавлюючись і входячи в азарт. Він аж смикав своєю рукою при змахові і чув, як ние праве плече.

«Невже ніхто не здужає цього ящичка?»

За третім разом Борис зняв берета, і натовп, що оточив веселих хлопців, розлігся реготом.

— Слабак! — проказав над Борисовим вухом бригадир і озирнувся назад.— Матінко! Цілий ярмарок зібрали. Давай, Морозенко, виручай.

— Та що ти, смієшся? Я ж, ти знаєш... Звідки в мене сила, ночами біля дитини, недосипаю.

— Завів! Скажи, карбованця шкодуєш.

— Не ганьби, будь ласка, на людях. Таке скажеш. Якби були, не пожалів би, їй-богу!

— Ну, то хто ж нашу репутацію врятує? Де Петро? Мазур!

Петро стояв біля мотоцикла. Над машиною, розфарбованою в червоне і жовте, висів великий рекламний плакат. Чоловік і жінка, яскраво, по-спортивному вбрані, мчали вдвох на такому ж «їжу», що був перед ними, по гладенькому шосе. Блакитний простір цвів довкола їх, блакитні пасмуги креслила швидка, як пташка, машина... Петро поклав руку на кермо справжнього «їжа» і їв очима зображення на плакаті.

Коли він, нарешті, почув, що його кличуть, перед ним уже виріс Василь.

— Іди! Борис і я засипались.

— При чому ж тут я?

— Павла заїло.

— А-а, Павла!

Перед Петром розступились. Дідок-наглядач подивився на Мазура, тоді на Ріпака і сказав:

— Він битиме, не ти?

— Він.

— Гроші наперед. Якби ти бив, ще б я повірив.

— Ану, дай, Петре, за сумніви і недовір'я до твоїх м'язів,— підохотив Ріпак.

— Нехай приміриться, — метушився біля нього Василь.— До всякого діла треба спершу приміритись. Народу он скільки зібралось.

Петро відіпхнув плечем Бориса:

— Одійди, щоб по зубах не дістав.

Борис здивовано відступив. Петро поклав перед дідком карбованця.

— Огонь!—скомандував бригадир. Але Петро й справді примірявся. Став зручніше, пристукнув злегенька довбенькою і якимось зненацька, миттєвим розмахом ударив. Скоба повисла на застібці.

— О! Сила!

— Це разок.

— Забери назад гроші,— шепнув Морозенко Петрові.

— Огонь, Петре! — радів Ріпак.

Мазур набрав повні груди повітря і, окресливши довбенькою коло, вдарив. Скоба долетіла до краю вимірної лінійки і, зірвавши обмежника, шугнула вгору, над ящиком. Десятки очей побачили це. Натовп реготнув, заплескав у долоні. А наглядач, угледівши, що скоба впала десь по той бік огорожі в калюжу, зарепетував:

— Караул!

Він перелякано дивився то на Петра, то на огорожу і руками затуляв дрібні монети, що лежали на ящику; там був і Петрів карбованець.

Люди рвали животи з потіхи, насадали з усіх боків, щоб подивитись на Петра. Ріпак заспокоював старого:

— Чого лементуєте, дідусю? Робіть міцнішими свої атракціони. Це в мене рука поболіє, а то, чого доброго, і ящик розсипався б. Прохідники б'ють, розумієш?

Полегшало трохи, посвітліло на душі в Петра. Не став брати назад карбованця, буркнув дідкові: «На іншу скобу жертвую»,— і пішов. За ним слідом потяглася ціла вервечка хлопців. Бригада йшла позад нього. Борис зупинив таксі.

— Ти куди? — спитав Ріпак.

— До музкомедії. По дорозі?

— Не зовсім. Але поїдемо спершу до контори. Петре, сюди, зі мною?

— Нікуди я не поїду.

Машина просичала скатами по сніговій квашні, оббризкавши Петрові черевики. Він стояв, дивився вслід їй, на хлопців, що розходились по площі, забувши про нього.

Підняв комір пальта, сунув руки у кишені і стояв. Велике місто рехло, гуділо — кудись мчало, спішило.

«Куди?..» — питався засмучений Петрів погляд.

У будкомі Ріпак застав лише дружину.

Коли Павло відчинив двері, Ліна сиділа за своїм невеличким столиком біля відкритого сейфа. На столі насипом лежали гроші, папери, якісь згортки. Ліна приміряла нову косинку.

— Ой, Павлику! — схопилась Ліна з місця.— Де ти ходиш? Іван Іванович не діждався тебе.

— А навіщо я йому?

— Хіба не знаєш?

— Знаю, — Павло важко опустився на стілець. — Знову щось накупила?

Ліна винувато подивилась на чоловіка.

— Павлику, не могла стриматись. Глянь! — Її великі, гарні, глибоко посажені циганські очі вдавано раділи. — Французька! Який ніжний цей білий рубчик по рожевому. Не подобається?

Ріпак дивився на інші згортки.

— Тобі подобається тільки пісок після глини у вибої.

— Дзвонили з міліції?

— Дзвонили. Це жахливо! Правда? — Ліна довгими білими пальцями швидко жмакала речі і запихала до сумки, наче місила тісто.

— Що він накоїв, не казали?

— Дебош у гуртожитку. Пострижуть і випустять. Ах, я ж не показала ще одне. Тобі, сорочка, носить на випуск.

— Заховай! Розшелестілась.

Ліна завмерла. Довгі білі пальці застрягли на жовтій картатій тканині. Очі дивилися владно й сердито.

— Я так і знала, що почнеться з мене. Не сиділа б тут, якби Іван Іванович не попросив. Через якогось там Сиротенка ти будеш і мені псувати настрої?

Замок у сумці хрумкнув так, ніби в ній щось роздушилось.

Павло пройшовся по кімнаті і спинився біля вікна. Біля дощаного навісу стояла сіра, запилена машина. З її цистерни сипався цемент.

Сірий пил осідав на полотнище, натягнуте між акацією і осоком.

— Перш ніж пирскати, спитав би, куди поїхав Іван Іванович, що зробив будком.

Павло обернувся до Ліни.

— Павлику, ти вже не сердишся. Ні. Я бачу. Ми написали таку характеристику, що його випустять.

— Поїхав у міліцію?

— Він дзвонитиме. Обов'язково. А коли ні, заїде до нас. Павлику, забереш Сергійка з садочка. Мені треба ще зайти до тітки. Ну, не хмурся! — Вона тернула долонею по його щоці і усміхнулась білими зубами.

Ріпак перехопив її теплу, м'яку руку і стиснув коротким потиском.

— Я знаю, тобі неприємно. А в сорочці буде чудово. Ось побачиш. У тебе ж плечі!..

Ліна ще відчинила двері і показала язика. Павло за-сміявся.

За вікном ревла машина. Жалібно бряжчали вікна.

13

Іван Іванович стояв у переповненому трамваї, злився на тих, що раз за разом передавали гроші на квитки, і трохи на тих, які наполегливо займали місця.

З передвоєнних часів він живе в Києві, але так далеко, як оце зараз, трамваєм нікуди не їздив. Його гоїдало, кидало, штовхалися ті, що просувались до виходу. Кондуктор називав якісь невідомі зупинки. Івану Івановичу здавалось, що він уже проїхав десятки кілометрів, що за обмерзлими вікнами тягнеться якесь чуже місто, а слово «Куренівка» лунало в голові надокучливим звуком, схожим на телефонний сигнал «зайнято».

Треба було думати про справу, про Михайла, а він не міг зосередитись. Складена вчетверо характеристика на Михайла лежала у внутрішній кишені демісезонного пальта, але перечитати її ніяк. Почав пригадувати, що він писав про Михайла. Слова слухняно йшли на пам'ять, наче він мав диктувати на машинку таку ж характеристику комусь іншому.

«Витриманий... дисциплінований... активний...» Щось було сказано про його моральність, але там викреслював і додавав цілі фрази секретар партбюро. Іван Іванович не наполягав на своєму тексті. Він надіявся тільки на власне красномовство, на вміння вмовляти інших.

Нарешті звільнилося місце. Іван Іванович сів і відчув солодку млість в суглобах. Спереду знову напірали, — він відвернувся до вікна і взявся дмухати на шибку.

Повернувся думками до Михайла. Вийняв характеристику і почав читати її про себе. Так, він майже всю її знав напам'ять, крім Ярощуквої фрази: «Ми звернемо особливу увагу на морально-побутову поведінку Сиротенка, візьмемо його під постійний нагляд, посилимо виховання».

Іван Іванович відчув, що дрімає, і ледве не випустив з рук папірця. Ще озирнувся на тих, що стояли над ним, і поклав характеристику до кишені.

Повз нього протиснувся якийсь юнак. Спинився біля передньої лавки, у світлій кепці, в темно-синьому плащі. Його рука, як це помітив Іван Іванович, в густому ластовинні. Своїм майже вогненним волоссям, кепкою, ростом юнак нагадував Михайла. Обличчя його не було видно, але Іван Іванович ледве стримував себе, щоб не окликнути. Незабаром юнак обернувся. Голова будкому побачив незнайоме біле обличчя і опустив насторожені очі. Та коли хлопець відвернувся, Іван Іванович знову почав дивитись на нього так, як би він дивився зараз на Михайла.

«Набузив, значить, зганьбив наш монолітний колектив. Тобі виявили, сугобо кажучи, велике довір'я, в передову бригаду взяли, заробляєш більше за мене, а ти почав хуліганити. Якого тобі чорта не вистачало? Через тебе, дурня, і мені ось доводиться трястися у трамваї! Був би я твоїм батьком, поговорив би я з тобою... Довго пам'ятав би...»

Тут Іван Іванович укліяк. Два роки тому його рідний син, що живе з ним — зараз він виїхав на переддипломну практику, — теж потрапив був за хуліганство під арешт і йому, батькові, довелося клопотатися за нього. Снував по місту від одного знайомого до другого, збирав довідки, свідчення, відношення, характеристики. Тоді він дізнався про життя сина і його дружків поза домівкою більше, ніж знав за всі роки. От тоді знайшлася щілінка, через яку полилося радісне світло на судову справу. Сина було врятовано. А скільки він нахвилювався! Скільки разів побував у ті дні в міліції, у суді...

Іван Іванович дивився на юнака, знову думав про Михайла і несподівано для себе відчув страх перед тими людьми у відділенні міліції, до яких оце їхав. Що він скаже їм про Михайла? Чим, якими доводами обстоюватиме його невинність? Йому ж нічогосінько не відомо про нього, про його життя. Є чи нема в нього батьків, де вони, де мешкав Михайло, поки переселився до гуртожитку?.. «Може, повернутись назад, розпитати у когось про Михайла і написати щось конкретніше, щиріше?» — запитував себе голова будкому і відразу ж відкидав цей намір. Три підписи під характеристикою, та ще й які підписи! А те, що він з бригади, яка бореться за високе звання? Треба було б взяти з собою газети. Оце промах!..

Годину тому, виходячи з двору, Іван Іванович на прохідній зустрів Тобиша. Підморгнувши, одвів його далі від вахтера.

— Чув, що з Сиротенком?

— Ні.— Тобиш недовірливо подивився в обличчя Пту-сі. Той любив іноді з нього покепкувати.

— Оце начальник! Ще з учора сидить в міліції його робітник, а він нічого не знає. Там і на тебе такий матеріал закручують, що тремти.

Тобиш відчув, що було правдою, а що ні, і стривожився.

— Кажіть, що з ним.

— Іду з'ясовувати. Будемо ставити питання аж до Верховної Ради.

— Де ж він зараз?

— На Куренівці. Твої кадри — поїхали разом.

Тобиш замислився. Сказав по паузі:

— Зранку не був у кесоні. Не можу.

Птуха прихилився ще ближче до співбесідника:

— Врахуй: не вирвемо Сиротенка — тінь упаде на всіх. І така тінь, що декому і в очах потемніє.

— Вам першим,— сказав прямо Тобиш.

— Сугубо кажучи, це міна під наш загальний авторитет.

— А вибухне під тим, хто здійсмав галас навколо бригади.

— По-твоему, нічого цього не треба? Скрізь висувають свої бригади, а нам сидіти мовчки, поки нас знімуть з роботи?

— А-а. Ну, хіба що заради цього.

— Не заради цього! Я з тобою принципіально не згоден! Не поїдеш?

— Ні.

Іван Іванович то дрімав, то згадував розмову з Тобишем.

Людей у трамваї ставало менше. «Скоро сходити»,— подумав голова будкому і ще дужче захвилювався. Якимсь відгомонам озивались в душі тривоги, що їх він перетерпів через сина, доля якого єдналась на мить з долею Михайла. Іван Іванович сповнювався бажанням обстоювати, доводити до кінця справу, заради якої він їхав на Куренівку, але відразу ж гас, як свічка на вітрі.

— Відділок міліції! — вигукнула кондукторка. Іван Іванович схопився з місця.

Михайла взяли пізньої ночі, в гуртожитку, де мешкає Марія. Що з ним там відбулося, Михайло і сьогодні, зовсім тверезий, замітаючи подвір'я відділка, не може пригадати. Тим більше — докладно розповісти про все, як вимагали працівники міліції. Тільки пам'ятає, що Марія була в тій зеленій косинці, яку він привіз аж з Мурманська і зберігав майже два роки. Подарував її Марії в дні першого знайомства.

І ще згадалось, як вона появилась на сходах і, побачивши його в оточенні хлопців, крикнула:

— Не пускайте їх! Нікого не пускайте!..

Що сталося з ним потім, того пам'ять не зафіксувала, бо вся кров бурхнула йому до голови, затьмарила все, запекла в грудях, і хлопець не знав, що в ті хвилини діяв. Кажуть, в його руці блиснув ніжик. На кого наготував Митько того ножика? А це він, тільки він міг ткнути йому в руку ножика. Коли вони випивали вдома, то тільки й говорили про хлопців з чотирнадцятої. Ці хлопці зайшли до кімнати, коли Михайло сварив Марію. Вони й виштовхали його на вулицю. Дати б їм доброго прочухана. А нащо йому був потрібен ніжик, коли на сходах стояла тільки Марія?

Вона була у білій блузці — він знає цю блузку, в ній Марія найбільше йому подобається. Тоді її смагляве тіло проступає крізь тонку білу тканину, і видно округлі міцні плечі, нагрудні візерунки сорочки. Яка вона гарна в цій блузці! Нехай уже блузка і разок намиста на шиї. І шию в намисті Михайло при кожній зустрічі обцілював. Нехай і намисто. Але нащо було виходити в накинутій на плечі зеленій косинці, яку він два роки возив з собою і нікому, нікому не віддав, не подарував — беріг тільки для коханої?..

Ось від усього цього втратив владу над собою і, виходить, ударив Марію. Її, свою Марію, вдарив ножем у руку, в ту руку, яка ще недавно гладила йому волосся, обіймала його.

То лють вибухнула в ньому, в самому його серці. Багато її, надто багато зібралось, переповнилось нею серце. Хіба можна злити й цькувати людину? Нехай він невродливий, трохи незграбний, від нього тхне духом глибин — кислуватим запахом глини. Як не мийся, він залишається в порах. У нього не делікатна робота — він колуває землю, тягає тюбінги, качає вагонетки. У Марії робота інтелігентна — вона обліковниця на засолювальному заводі.

Біля неї крутяться всі, хто приїздить за діжками, кожен намагається бути з нею добрим, догідливим. Але ж тоді, коли Михайло повернувся з армії і появився на заводі — він зайшов туди до свого дядька, — адже тоді він здався тобі гарним? Ти посміхалась, грала оченятами, погодилась на зустріч. Ти пустила його до себе в кімнату, а потім і в ліжку, дозволила назвати себе дружиною. Вам не було де жити разом, але ти підобрилась до когось, і зареєстрували ваше одруження. Все наче робилось для того, щоб жити, жити по-людськи.

Чим же він тобі так спротивився, Маріє, що ти почала уникати його, свого чоловіка? Хто це тебе так переіменув? Чия воля, чия любов? Твоє перше кохання? Це воно за-протестувало проти Михайла?

Так, це воно відчуло себе скривдженим, бо було палкішим, дужчим, чистішим. Це кохання не могло скоритись, вмерти, згаснути зовсім, бо його живив чудовий юнак, вірний і щирий, а разом з тим і наївний, як дитя.

А що ж залишається Михайлові?

Мети, Михайле, шкреби сніг та ховай очі, спотворене синяками обличчя, щоб хтось не побачив тебе в такій ролі.

Ось і Птуха пройшов повз тебе, зовсім поруч, і не впізнав, бо ти ні на кого не звертаєш уваги. Метеш і все!

По правді сказати, ти й не сподівався, що хтось з будівництва прийде сюди. Навіщо ти їм? І вони тобі — теж. Чим вони тобі допоможуть? Чим?

Михайло не думав і нині ні про свою провину, ні про покару — він знову побачив Марію на широких сходах, струнку, в білій блузці, з зеленою косинкою на плечах. Вона тоді зойкнула від удару, значить, їй і зараз болить рука. І йому болить, все болить у нього, до найменшої кісточки. І душа болить, понівечена. Але він мете, мете і мес-тима, бо лише ця робота і мовчанка може наблизити його до неї. Він ще раз, востаннє зайде туди і питає: «Як же нам тепер бути? Як мені жити без тебе?»

Він зайде обов'язково. А потім поїде, куди заманеться. На самий край землі нашої поїде, щоб ніколи сюди не повертатись. Чому після армії не поїхав із своєю батареєю, з друзями у Донбас, як і збирався? Навіщо покинув ешелон однополчан у Києві? Зійшов наче просто на вокзал, але прихопив з собою чемодана і не повернувся... Ех, бути б оце десь там на шахті, де живуть і трудяться друзі-однополчани.

Мете Михайло, і так старанно, як довбав породу. І ніхто не звертає на нього уваги — хто буде дивитися на того, хто мете і шкребе сніг у дворі міліції?

Іван Іванович знову пройшов повз нього, так і не впізнавши, бо й не подивився на обвіяну снігом постать.

А надворі вечоріло, і перші вогні на далеких пагорбах міста ятрили Михайлові душу споминами.

14

В дитячому садку Павлові дорекли за те, що пізно забрав додому сина, за те, що Ріпаки й досі не дали на риб'ячий жир гроші. Надягаючи дитині шубку, батько виправдовувався, а на вулицю під рясну, лапату й веселу віхолу вийшов роздратованим і ще більше пригніченим. Сергійко ледве встигав перебирати за ним своїми ніжками, боячись, що батькова велика, гаряча й шорстка рука ось-ось випустить його.

Звичайно, Ліну він не застане вдома, — від своєї тітоньки вона скоро не верталась. Але якби зараз потрапила йому на очі, згадав би їй усе.

«Не заплатили за риб'ячий жир». Ще минулої суботи говорив він їй про це, потім нагадував серед тижня, і ось маєш. «Заплатила, Павлику, заплатила». Кого вона обманювала? Мене? Навіщо?..

Павло йшов білою, запушеною вулицею, йому на обличчя, на повіки падали сніжинки, але він не відчував їх. Лише коли глянув на Сергійка — синок був увесь обсипаний снігом, жмурич оченята і аж пашів личком, — раптом замилувався ним.

— Що, нічого тобі не видно, Сергійку? — Павло нахилився до хлопчика і почав витирати його хусткою.

— Видно. Он зірку з лампочок бачу. А там, я знаю, наш дім.

— Ох ти ж, ведмедику! — Павло обхопив його обома руками, сповнюючись ласкою і добріючи всім серцем.

— А я знаю, де взимку сплять ведмеді.

— Де?

Ріпак пішов далі повільно, оглядаючи зустрічних. Не слухав, що відповів Сергійко, бо відчув раптом, яка чудова була погода, побачив — стільки на вулиці людей. Вони наче навмисне підставляли обличчя снігові. Молоді, яким так

личили притрушені сніжком зачіски й опліччя, подружжя з дітьми, старі, що підтримували одне одного. Відблиск снігу молодив усіх.

Павло пройнявся настроєм вільного суботнього вечора, йшов спроквола.

— Тату, а де наша ялинка? — задер до батька Сергійко чорнооке біле личко, схоже на материне.

— Ялинка наша ще в лісі.

— Ти її одвіз у ліс і посадив, правда?

Павло подивився на Сергійка.

— Ну, нашу ялинку, яка стояла в нас, коли горіли лампочки?

— А-а, ти он що думаєш! Посадив, Сергійку, посадив!

— Вона виросла велика, я знаю. І зайчик, і лисичка на ній виросли, і цукерки стали ось такими, — хлопчик показав ручкою вище себе. — Ти їх усіх купиш мені завтра. Правда, тату?

— Куплю, синку! Незабаром куплю: ти повернешся додому з садочка і побачиш ялинку.

На вулиці Леніна, згори донизу, скільки було видно її, разом зайнялись викладені трубочками люмінесцентні лампи. Підсинене світло змінило все. Сніжинки тепер було видно в їх леті, біле видавалось трошечки бузковим, над вулицею, над будинками нависав невідчутний, прозорий і зовсім низький намет, живий, мерехтливий і все-таки існуючий.

«Якщо вона дома, зараз же вийдемо, прогуляємось», — подумав Павло, не вірячи в це. Йому уявилось, як він побачить ще з вулиці темні вікна, потім як відімкне двері, завіттить світло і ступить у неприбрану кімнату...

Він не любив повертатись з роботи першим, раніше за Ліну. Минав цілий день, перед Павловими очима спливало за цей час стільки різноманітного, а вдома увечері все поставало таким, як було вранці. Все немов завмирало і чекало на нього. Його зір, його увага, натомлені і жадібні на переміни, натикались на все незмінне й непривітне.

Тепер, коли Ліна теж працювала, Павло сприймав домашні безпорядки і невправку дружини примирливо. Часто спершу сам заходжувався прибирати — застилав постіль, складав розкидані по стільцях та дивані речі, а потім уже сідав їсти. Він не терпів безладдя і захаращеності в домі, — це передалось йому від батька; той і нині, уже старий, тримає своє подвір'я, садок в такому порядку, що милує зір.

Його Ліна зовсім не мала смаку до краси і затишності житла. Павло, одружившись, довго сварився не лише за безладдя в домі, а й за хаос в її думках та вчинках. Побравшись, вони якийсь час мешкали у її тітки, і Павло не помічав, не придивлявся, хто і коли порядкував, — тітка була господинею діяльною й енергійною. В кімнатці при гуртожитку, яку дали Павлові, Ліні, власне, не було з чим поратись, а коли невдовзі вони одержали невеличку окрему квартиру і придбали майже всі потрібні речі, Ліна виявилась просто безпорадною господинею. Павло показував їй, що, як і куди треба класти, — вона вчилась цього. Часто сварились через ганчірку, не там покладену, чи за непідметену доріжку. Павло був надто причепливим. Дитина, що незабаром народилась, багато чого навчила Ліну. Тепер йому ще належало перемогти прив'язаність Ліни до тітки.

О, ця тітонька!

Справді, ніщо не впливає на людину так, як інша людина. Вона здатна збагатити душу іншої, окрилити, навчити такого, що самотужки ніколи ніхто не досягне; одна людина здатна звеселити, надихнути на добрі вчинки, прищепити прекрасне сотням і тисячам. Одна людина! Але як може й спотворити душу, характер, мислення людина людині.

Роздумуючи над цим, Ріпак запитував себе: «А я правильно оцінюю людину і її вчинки, що з такою прямою оголошую віроки іншим?» Він не поспішав відповідати собі. Десь з кимсь він починав розмову на такі «домашні» теми, робив якісь висновки з книжок та фільмів, ще і ще раз думав про те, що йому не подобалось у Ліні, в моралі її тітки, — і коли од цього всього в його мислях наче змикались однакові струми, він набував такої сили опору, неприйнятному для нього, такої ненависті до нікчемних людей та їх вчинків, що ніякі інші застережливі міркування не могли стримати його від того, щоб він не виявив свого ставлення до них, не звалив на них свого нищівного палу.

Одного разу Павло випровадив зі свого дому тітоньку Ліни, щоб вона більше не пащекувала та не підбурювала дружину проти нього, тобто — на свій лад думок і поглядів на життя. Тітонька перестала заходити до них, та Ліна, прив'язана до неї ще з тих років, коли росла й виховувалась у неї, бігає туди. Сходить, наслухається розмов, і на якийсь час на неї наче лягає тітчина тінь. Павло не хоче йти на дальше загострення відносин, не бажає псувати комусь настрій. І терпить.

Терпить, бо йому по-справжньому ніколи й поговорити з Ліною. Щодня вісім годин на роботі в різні зміни. Та ще треба добре відпочити, бо не поспиш як слід, то й молоток вирветься з рук. Буває, що Павло цілими тижнями майже не бачить Ліни. Хлопець у круглодобовому садку, вона вдень на роботі, а Павло з нічної — спить. Він іде на ніч, а Ліна тільки встигає йому приготувати щось поїсти. У вільний час дружина у тітоньки, у подруг, щось купує, обмінює, щось шиє. Та ніколи Павлові вникати в її справи...

«Не заплачено за риб'ячий жир»,—знову зійшлися думки на цьому.

— А ми сьогодні їли капусту,—обізвався Сергійко, бо тато знову майже тягнув його і дуже вже стискував ручку в своїй твердій долоні.

Він справді надто поспішав, бо за кілька кроків мали показатися вікна його квартири.

— Одну капусту? — засміявся Павло.

— Ні. Іще яечко, і кашу рисову з добавкою.

Павло йшов, дивився на сина і мало не наткнувся на Бориса, який простував йому назустріч.

Борис помітив Ріпака здалека. Був він у чудовому настрої, зодягнутий для театру, і йому просто хотілось потрапити на очі бригадиrowі.

— Здоров! — зраділо привітався Борис, простягаючи руку.

— Здоров! Давно не бачились,—відповів Ріпак, і вони засміялись од такої незвичної зустрічі: майже сусіди, і дуже рідко бачилися в місті.

Ріпак оббіг поглядом Бориса і, мабуть, через те, що стояли на Хрещатику, а їх обминали з обох боків люди, люди, яскраво і по-святковому вбрані, він зовсім не звернув уваги на Борисові вузькі, аж трохи закороткі штани, сяючі гостроносі черевики, його не зовсім підхожу для зими легку куртку, яскраво-жовтий шарф і обліплений снігом берет. В очах Бориса було стільки привітності, він увесь наче іскрився від щастя, зрозумілого Павлові, що йому не спало й на думку підмічати щось смішне в його зовнішності.

— Син? — Борис нагнувся до Сергійка, але той заховався за батька.— О, та ти, бачу, людей боїшся. Це не годиться! Один?

— Одному не дамо ради. В садку по тижню живе.

— По тижню? Я б не витерпів стільки днів без сина. Люблю малих!

— Казав Поліні?..— прямо спитав Ріпак, лагодячись іти далі.

— Про Михайла? Все влаштовано. Кам'яна стіна!

— Та він уже сам виручив нас. Не чув?

— Не чув. А що?

— Сидить з учорашнього вечора.

— Ма! Перебрав?

— Іван Іванович поїхав на Куренівку за діагнозом.

— На Куренівку? Все ясно. «Смешная жизнь, смешной разлад. Так было и так будет после».— Борис стояв, широко розставивши ноги і поклавши руки до кишень куртки. Його обличчя знову набрало веселого, байдужого до всього на світі виразу. Він усміхався, і Павло зрозумів, що й цією посмішкою, і позою Борис виказував своє ставлення до всієї історії як до чогось не вартого ні уваги, ні співчуття.

— Воно, знаєш, і смішно, й слізко,— сказав Ріпак. — Одна вівця...

— Ми не вівці, а люди, Павле! Люди! — враз посерйознішав Борис.— Він просився в нашу бригаду? Він. Бригада тепер може вчинити відносно нього те ж саме, що він до нас. Внизу тобі з нами не вгодно? Давай, вилазь нагору — носи цеглу!

— Це взагалі вірно. В понеділок поговоримо. А ти — на культурні розваги?

— Так,— Борис не був ніколи надокучливим. Він уже пішов, та повернувся дати руку малому.— Приходь з татком і мамою в клуб, я тобі дам у трубу подути. Отака довга труба, а балакає вона, як Бармалей: у-а-у! Біжу! Це квитки треба організувати.

— Організуєш. Знайоме діло. Бігали...

Ріпак йшов, ще відчуваючи Борисове збудження, його байдужість до того, що так переживав він.

Не помітив, як опинився проти свого будинку. В обох вікнах його квартири горіло яскраве світло.

Ліна щойно повернулась додому. Ходили з тіткою до її кравчихи, трошки поблукали по місту, і маєш, ось-ось повернуться Павло з Сергійком, а в неї не прибрано і немає нічогісінько вареного.

Кинулась насамперед застилати ліжко. Чомусь згадала, що сказала тітка, коли почула про Павлову бригаду, про кумачеве полотнище та знімки в газетах. «Хай тепер тільки розкриє горлянку на тебе чи на мене, буде йому комуністич-

на праця», — зловтішно говорила тітка, і Ліна їй не заперечила. Зараз, на самоті, думаючи про це, жаліла тітку — ось уже місяць вона, бідна, не заходить до них, не бачить їхнього чудового Сергійка.

Почула, як зашаруділо в замку, і подалась назустріч, облишивши ліжко.

— Ой, Сергійку, моє голубенятко! — Присіла, обхопила сина, мокрого й тепленького, і почала цілувати.

— Обтрусилася б спершу, — Павло вже побачив через двері і незастелену постіль, і холодну плиту. На нього повіяло дразливою незатишністю. — Я думав, що ти чекаєш нас. Надворі така погода...

— Гарна погода? То походили б ще трошки, і все було б в ажурі.

— В ажурі чи не в ажурі, а я на твоєму місці раніше б з'явився додому, щоб зустріти чоловіка й дитину. Сьогодні, здається, субота. Хоч би суботу зробила не схожою на інші дні. В суботу моя мати обов'язково підбілювала грубку, переодягала нас. Коли було літо, то й притрушувала хату свіжою травою. Свіжої трави в суботу хочеться.

— Знаю, знаю! Все знаю! — відрубала Ліна, роздягаючи дитину.

Коли Павло у розмові підвищував голос, вона (це, мабуть, теж за настановою тітоньки!) відповідала йому ще голосніше.

— Я нетіпаха. Я нехлюйка. Усі жінки твого села в тисячу разів кращі за мене: вони встигають у полі і вдома бавлять п'ятьох дітей. А я не така. І не зможу стати такою! Хочеш, щоб твоя дружина на Новий рік була в новому платті, то сам підсмаж собі яечню і нагрій чаю. Твої селючки не ходили по три рази в ательє на примірку сукні, а я ходжу. І ходитиму.

Несучи до шафи Сергійків одяг, Ліна наткнулась на чоловіка. Він вхопив її обома руками вище ліктів, щоб затримати біля себе і сказати про риб'ячий жир, та Ліна крутнулась і ухилалась, блиснувши палющими очима. Збагнула, що Павло мав якісь ґрунтовніші звинувачення, ніж домашні невправки, і не хотіла постати перед ним. Коли була винуватою — замовкала, насуплювалась, прикривалась вдаваним смутком своїх очей. Чоловік при цьому м'якшав, ставав лагіднішим, бо сам не вмів мовчати. Він говорив, доки не виговорював усе, що мав, і, зрештою, першим визнавав, що, можливо, не тим тоном висловлював зауваження чи не

тими словами дорікав їй. Тоді вона посміхалась до нього, даруючи замирливий погляд.

В кухні брязнула каструля, з плюскотом полилася з крана вода.

Сергійко висипав з ящика на підлогу свої іграшки, виволік з кутка велосипедик. У нього була улюблена домашня гра, і він за тиждень не забував її: до велосипеда прив'язував машини, паровоз, мавпу на мотоциклі і таким «ешелоном» пересував усе по кімнаті. При «аваріях» мавпа опинялась на тракторі, велосипед на паровозі, і це було дуже смішно.

Батько взявся допомагати синові лаштувати оригінальний ешелон.

Ліна нечутно увійшла до кімнати, запнута косинкою, у фартусі, розчервоніла од вогню. Павло любив бачити її вдома в такому вбранні. Йому подобалось дивитись, коли вона застилала постіль, перегинаючись над ліжком, коли не кваплячись — вона все робила повільно, довго, але гарно, — підмітала доріжку, витирала на меблях порошок. В такі хвилини йому хотілось підійти і обійняти її.

Вона була поруч, мовчазна, поривна і така зрозуміла своїм гнівом. Її, здавалось, зовсім не цікавило, що роблять він і Сергійко. А Павло, сівши на підлогу, теж не зважав на неї. Та ось її ноги опинились зовсім біля його рук. Він зиркнув на них раз, вдруге, і йому знову згадався риб'ячий жир. «Сказала, видно, що заплатила, аби не сердити мене. Думала йти платити і замоталась», — поступався в думці.

Сергійків поїзд рушив. Павло стежив за ним поглядом, а все його єство уже мліло від жадання взяти її за плечі, пригорнути до себе — сердиту, мовчазну, щоб враз повернулася вона до нього милою посмішкою і теплим дотиком ніжного обличчя.

На кухні щось збігало. Ліна кинулась туди, та Павло схопився і перепинив її, поклавши руку на груди. Ліна не встигла відхилити його сильну правицю, як опинилась в його обіймах. Разом, сплівшись руками, вони вийшли до передпокою. Так хотілось поцілувати її, і він припав до її шиї.

— І твій батько так робив щосуботи? — засміялась Ліна, ховаючи губи.

— Мабуть. Інакше не було б мене на світі.

— Ту-тут! — протестуюче дуднів Сергійко. Його ешелон вже брязкотів на переїзді через поріг.

Над дверима вкрадливо телянькнув дзвоник.

Зайшов Іван Іванович. Ліна виступила з кухні йому назустріч з привітною усмішкою. Вона, звісно, вибачилась за певний безпорядок в кімнаті. Іван Іванович сказав, що він розуміє, як то жінці працювати і вести дім, і що він на дрібниці не звертатиме уваги, тим більш, що в нього дома теж «бувають такі моменти». Павло ні про що інше, як за Михайла, розмовляти не міг, а тому, подавши гостеві стільця, сам враз присів навпроти нього на дивані, ждучи першого слова.

Та голова будкому, вперше завітавши до Ріпаків, як і кожна поважна людина, не заговорив прямо з порога про найголовніше, про службові справи. Насамперед він приголубив хлопця, поспитав, як його звати, скільки йому років, хто купив такі гарні іграшки. Павло тим часом залишив його і перешіптувався про щось з Ліною. Нап'явши на плечі пальто, вона слухняно і швидко вийшла.

— Куди це? — підняв на Павла Іван Іванович прозорі, сповнені здогаду очі.

— По сусідству, — з лукавим усміхом відповів Павло. — По своїй галузі, Іване Івановичу.

— Якщо там щось того — я сугубо проти. Ти мене знаєш.

— Знаю... Сидить, значить? — одвернув увагу Павло, догідливо подаючи цигарки і підсовуючи попільницю.

— Ай-яй-яй! Павле, Павле, яка ганьба! Яка ганьба впала на наш авторитет, на весь монолітний колектив.

— Та це ясно, — нетерпляче згодився Павло.

— І коли б не поїхав я сьогодні...

— Ще можна все загладити?

— Аякже! — радісно вигукнув Іван Іванович. — Коли б не поїхав я сьогодні — все було б, як ото кажуть, кінці в воду. Треба розшукувати його Марію, умовляти од імені всього колективу, щоб мовчала про рану.

— Він поранив її?

— Уяви собі — так. Ходиш з людиною поруч і не знаєш, хто це. Не знаємо ми з тобою людей, товаришу Ріпак, не знаємо, чим вони живуть і як живуть... Ні я, ні ти, ні Ярошук — ніхто не знає. Я категорично кажу! Думав я про це ще, коли їхав на Куренівку, а як начальник показав мені справу, — за голову вхопився! Тонко розбирається, бестія, в своєму ділі. Слухай, що він сказав: вашу молодь по гуртожитках, каже, виховують бабусі-в'язальниці. Як у око вліпив!

Ріпак швидко перевертав у пальцях іграшкового кубика і дивився на руки. Він тепер розумів, за що попав Михайло, йому було ясно, що історію цю відвернути вже не можна і що завтра-позавтра вона стане відомою всьому Метробуду. Бригадира і зараз, як ще й до цього, чомусь мало доймала та обставина, що сталося це саме в його бригаді. Він і його хлопці не те що не звиклися ще з своїм новим становищем, вони зовсім не відчули його. Як буде зватися бригада — не так важливо, і від звання не залежить ні характер їхньої праці, ні норма, ні оплата, цебто все найістотніше, що пов'язане з умовами життя людей. Павло вже думав про це через те, що його думки шукали примирення з новим, цебто попереднім становищем бригади.

І в ці хвилини, пересвідчившись, що неприємність сталася, він внутрішньо погоджувався з тим, що не його бригаді випаде слава першої, слава почину, в яку він уже повірив.

Іван Іванович дивився на замисленого, принишклого Ріпака.

— Не знаємо, кажете, людей, — Павло кинув кубика на стіл. — Може, начальство розуміє за цими словами щось більше, ніж я. Тоді нехай буде й так: не знаємо. Та що значить — я не знаю Михайла? — Павло рвучко підвівся з дивана. Сергійко, бавлячись, увесь час відчував присутність чужого дядька і теж схопився.

— Татку, ти куди йдеш?

— Нікуди, синку. Я буду дома. Бався. Я знаю Михайла! Це ви, Іване Івановичу, Ярошук, Чабров, — ви, начальники, не знали і не думали про Михайла.

— Отак! Вали далі! Це мене інтересує, — впалим, зляканим голосом обізвався голова будкому, чомусь озираючись.

— І скажу! — Павло заходив по зелено-червоній доріжці, що була простелена від дверей до балкона. — Я думаю, думаю про все, Іване Івановичу, багато думаю. Про наше будівництво і про увесь світ, і про Михайла. Мені хочеться думати, мені легко думається. І коли б не сиділа в мені проклята зараза минулого, мабуть, від діда-прадіда перейнята, — на самоті все передумати і все сказати тільки собі самому, а на людях — мовчати, боятися вимовити слово, то я б, мабуть, уже був десь у ЦК, а може, й вище.

— Вище ЦК нічого немає, — засміявся Іван Іванович і заспокоєно відкинувся на спинку стільця.

— Я розумію, чого ви не знали Михайла. Через те, що вам не треба було й знати його складного основного життя там, за прохідною. Нащо розпитувати, як він живе, які в нього потреби, коли ви тільки могли все покласти в довгу шухляду. Ми проміж себе кажемо: папір — це ж дерево, то нехай лежить в шухлядах, поки не обернеться на вугілля, з нього більше користі. Та навіщо вам Сиротенко із своїми скаргами, коли вам, начальству, потрібна була лише його роль гвинтика — сила, яка виконує план.

— Ну, це ти дуже далеко заліз, Павле Гурійовичу!

— Про це не можна говорити?

— В далекі роки заліз, кажу. Подивись навколо: будуюмо, сам живеш у якій квартирі.

— Я кажу не про себе, а про Михайла. У нас ще багато таких, як він. Коли до мене в бригаду приходять людина, я від неї вимагаю роботи, щоб вона, значить, працювала так, як і я, бо ми всі одержуємо однакову плату, порівну й сили мусимо віддавати роботі. Бачу, людина старається, працює без хитрощів, на іншого важчу справу не перекладає, сама стає, де потрібні її руки. Для мене така людина найкраща в світі, бо відчуває того, хто стоїть поряд з нею, вона душею з тобою, значить ніколи тебе не підведе, не зобидить і не помислить щось урвати для себе. Наші радянські люди майже всі такі.

— Правильно! — вигукнув Іван Іванович, ледве поспіваючи за ходом Павлової думки.

— І от, значить, я бачу, який ти робітник. Тепер я намагаюсь зрозуміти, що ти хочеш від життя, від своєї роботи. Силу свою кожен віддає народу, нашій державі, щоб вони були міцними нашою силою, а людина прагне добитися чогось для себе. Якоїсь мети вона хоче сягнути. І коли ця мета добра, зрозуміла всім людям і приємна для всіх, то ми повинні знати, що людина хоче, і всіма способами допомагати їй здійснити це, виявити себе.

— Щось дуже закручено говориш, не все я, той... вловлюю, — закліпав очима Іван Іванович.

— Бо про це ніколи не міркували, та й думки я не закінчив, почекайте. Ось ви на кожній нараді говорите: план, змагання, продуктивність. І робітники за це. А вам кожне друге слово треба говорити про те, що хочуть люди для себе, чого кожен потребує. Коли я знаю, як працює Сиротенко, Мазур, Павлищев, Шугайченко і чого в житті прагнуть для себе, то я вважаю, що знаю їх.

— Ну-ну, то чого ж хотів Сиротенко в своєму хуліганському житті?

— Життя в нього не хуліганське, Іване Івановичу. Він просто безхарактерна людина, що з неї можна ліпити коників, як з сирого тіста.

— О, то ти знав про всі його куренівські амурні історії і не сказав нікому? Добре ж ти допомагаєш партпрофорганізації,— Іван Іванович щиро образився на Павла.

— Знав я, знав, Іване Івановичу, бо розмовляв з ним перед тим, як ми вирішили увійти в комуністичний рух. Та що з того! Ви в армії служили кадрову?

— Якось не довелось. Перелом у мене в ступні,— випав Іван Іванович несподівано для себе, сам не помічаючи, як підпадає під вплив свого співбесідника, як стежить за його поведінкою, що так і рухалась по кімнаті, за його сяючими очима.

— Отож. А хто служив, той відразу Михайла зрозуміє. Прожив три роки на Далекій Півночі, повернувся додому, на Україну, зустрів дівчину і закохався. Відразу, зопалу! Бо він парубок, йому це належить. І вони зійшлися. Ось тепер у нього, у людини, своя мета в житті з'явилась, як зірка, ясна, зрозуміла і, виявляється, така ж далека.

— До квартири усе зведеш, уже бачу.

— Так, до квартири! Двом, молодим, одруженим, ми повинні дати хоч куток, хоч закуток, хоч шматок стелі над їхніми головами. Ви берете на роботу Сиротенка, він ваш робітник — дайте йому житло.

— Це, мій милий, буде при комунізмі.

— Комунізм буде завтра, а ми живемо сьогодні. І сьогодні треба людям давати найнеобхідніше. От що! Комунізм, я так думаю, починається там, де люди дбають про високу продуктивність праці. Ага, це Ленін так писав. А я хочу додати, я, робітник, додаю тепер, сьогодні, до Леніна: і там, де забезпечена достатком людина сама дбає про те, щоб іншій, мало забезпеченій, краще жилося вже сьогодні.

— Bravo, bravo! — Іван Іванович схопився і заплескав в долоні.— Ти ж оратор, який оратор! Розповім Ярощуку, в агітатори висунемо тебе.

— Причому тут агітатори, Іване Івановичу! Ми всі повинні бути агітаторами, один для одного. Скажи, що знаєш нового, що почув доброго, що думаєш цікавого, своєму товаришу,—оце й буде найкраща агітація. А вчити чогось глибоко і серйозно можуть тільки люди за нас освіченіші.

Ріпак опустився на диван, підхопив Сергійка і пригорнув його до себе.

— Гаразд, теоретику,— зітхнув голова будкому, відчуваючи, як йому дерев'яніє голова від незвичного думання,— а хто ж завтра поїде розшукувати на Куренівці Марію?

— Ніхто не буде її розшукувати,— рішуче сказав Ріпак.— У мене язик не повернеться вимолювати в неї прощення людині, яка штрикнула її ножом. Нехай посидить Михайло чи дрова поколе в міліції, якщо більшої кари не вхопить. Безвольній людині треба іноді побути в таких умовах, щоб вона відчула, яке це щастя бути серед людей, іти поруч з усіма.

— Значить, не будемо далі клопотатись? Нехай у вікнах сатири висміють твою бригаду і мене з тобою?

— Чому ж і вас?

— Бо я вас витяг на таку висоту, я! Думаєш, Чабров не наполягав, щоб ми взяли бригаду Єжовкіна?— Іван Іванович примружив очі і дивився крізь щілинки, як дивиться кіт, що з себе вдає сонного, а насправді приціляється до поживи.

— Але ж Єжовкін відмовився?

— Він відмовився... Хто відмовляється від слави, від пошани?

— Цього я не розумію. Не розумію і не хочу розуміти. І не кажіть мені про це нічого. Слава через інтриги і влаштування — під три чорти таку славу. Не люблю все занадто організоване і спрямоване, якщо в ньому немає своєї власної сили. І ви серйозно вважаєте, що нас «витягли на висоту», організували, так би мовити?

— Аякже! Партійна організація, будком, я персонально стояв за твою бригаду, а ви мене, виходить, підвели. Дуже підвели!

Ліна з'явилась у дверях, вся заповишена снігом, з сіткою, повною згортків.

— Дуже довго? Наговорились?

Павло взяв з її рук пальто, почав струшувати в коридорі на площадці. Сергійко підбіг до матері, і вона ткнула йому цукерки.

— Наговорились,— сказав Іван Іванович, наближаючись до вішалки.— Павло так розійшовся, що мені одному з ним не справитись.

— Куди ж ви? — Ліна з острахом дивилась на те, що гість береться до свого пальта.— Посперечались? Не приймайте близько до серця того, що він меле. Повісьте пальто, Іване Івановичу.

Павло спокійно перехопив пальто голови будкому.

— Ось тепер я і вас знатиму, Іване Івановичу. Розмовлятиму з вами тільки про глину, соцзмагання та кефір.

— Підтинає, тонко підтинає, — дружелюбно зареготав гість, уже побачивши на столі пляшку й посуд.— Про кефір це ти вчасно. Якраз перед випивкою. А новий крок у свідомості?

— Ну, ви ж кажете, що плакат знімуть. Не зробили ми й кроку.

— Кинь, Павлику, свої теорії. Просто все це ради... ну, ради суботи!

— О, була б пляшка, а причину знайдемо.

Ліна наблизилась до гостя. Зиркнула на чоловіка і заговорила ніяково, червоніючи:

— Ми сьогодні посперечалися з ним.

— Тільки сьогодні?

— А звідки ви знаєте, що ми сперечаємось?

— Голова будкому дещо знає про своїх членів профспілки. Інформація працює.

— Невже? — зовсім знітилась і розгубилась Ліна.— Ви знаєте, що було між нами через мою тітку?

— А чого ж я хотів побесідувати з вами разом, привести все, як кажуть, до спільного знаменника! Дім усе чує. А як дім почув — і до нас дійде.

— От! Я ж тебе не раз спиняла: не галасуй!—Ліна вже забула про те, що мала намір повідати гостю.

— Так, а сьогодні ж через що?

— Ага, сьогодні. Павлик хоче, щоб субота віднині була у нашому домі днем особливим. Його мати у суботу влітку притрушувала хату зеленою травою, переодягала всіх, купала. Я траву зелену маю, — вона показала на доріжку.— Переодягну їх сьогодні, а купати мені доведеться його, мабуть, щосуботи міцними словами. Він же ніколи не повертається додому вчасно.

— А ти? — вихопився Павло.— Ну досить, досить. Ми з тобою обоє балакуни. Однак ти все-таки за риб'ячий жир гроші занеси.

Він стукнув пляшку в денце, що аж горілка бризнула з шийки.

— Ось! Нічна чергова написала, що заплатила. Тільки що. Вдоволений?

Іван Іванович, слухаючи молодих, ловив погляди обох, погляди, в яких спалахували німі блискавки далекої замовклої хмари.

— Заради суботи, значить,— він опустився на стілець і проковтнув слину.

15

Після крутої розмови з Чабровим Артур ніяк не міг отямитися. Забути її не давав йому кесон.

Не лише тим, що бригади за мурованою стіною ледве давали два-три метри проходки за добу замість конче потрібних чотирьох.

Були для цього ще й інші причини.

«Звичайно, з точки зору перестраховки, абсолютної гарантії безпеки робіт і, зокрема, спокою начальства, то заморожування ґрунтів і підвищений тиск повітря разом куди надійніше, ніж щось одне. Але навіщо ж викидати на вітер стільки державних коштів?»

Сказано було це на технічній раді і сказано досить сміливо й ефектно,— якраз і йшлося про те, чи витратити на подачу повітря багато тисяч карбованців.

В руках Артура були найновіші дані геологічних досліджень траси тунелю і проектні розрахунки. Тунель мав пройти нижче горизонту залягання плавких порід, отже, між ними і порожнечею виробки був прошарок глини в кілька метрів. Для Артура цього було досить, щоб надіятись на одне заморожування. Він, молодий, мав більше довір'я до породи, ніж бувалі «вовки підземелля». Але, промовляючи це, зовсім не знав, що саме Чаброву належала фраза, сказана ним на попередній раді: «Без кесона і заморожування я під Либідь не полізу!»

Категорично, правда? Недарма цей вислів став крилатим на Метробуді, і його часто цитували й прибічники Чаброва в цьому питанні, і ті, хто дозволяв собі іронію відносно «хрипуна».

Він, зрозуміло ж, сам особисто в кесон і не загляне із своїм хворим серцем.

Але як скипів Чабров, почувши від молодого техника оте «і спокою начальства»! Він негайно взяв слово.

— То виходить, що я, як начальник будівництва й інженер, не тільки боягуз і марнотрат, а ще й жорстокий егоїст?

Це він запитував Тобиша, — його поїдав поглядом, а голос його хрипів, як ніколи.

Тобиш не чекав такого принципового тлумачення свого виступу. Тон, взятий Чабровим, насторожував його, але позицій своїх здавати він не збирався. Одначе, полемізуючи, мабуть, надто багато собі дозволив. Виробничу справу переклав на мову проблеми людських взаємовідносин.

— Ви, шановний Олександрє Михайловичу, самі чудесно сформулювали думки, які я мав на увазі висловити, та досі не наважувався. Справді, посилати щодня сорок чоловік в зону підвищеного тиску повітря, примушувати кожного з них ризикувати своїм здоров'ям — хіба це не занадто дорога ціна технічної гарантії і гарантії чийогось нічного спокою? Можна обійтись без цього.

Їх погляди ще раз креснулися. Та незабаром один з них погас, переможений, а інший торжествував успіх. Рада ухвалила застосувати і кесон, і заморожування водночас.

Як же міг тепер Артур позбутись гнітючого враження від останньої крутої розмови з Чабровим? Як міг не згадувати сказаного ним раніше?

В людині, яка розпоряджається народним багатством і силою, навіть долею інших, дійсно зовсім поруч її власна особа і громадське призначення. Лише її свідомість і совість врівноважують в ній ці дві суті, їхній вплив на вчинки. Артур в запалі полеміки взяв під сумнів чистоту інженерських домагань Чаброва. А в тому, що Артур заперечував кесон, хіба не було особистих мотивів? Адже Тобиш добре розумів, що ні Чабров, ні Птуха, ні Ярошук, та майже ніхто з керівників, хто обстоював кесон, і не покажуться в ньому. Не будуть, як ті робітники, як він, Артур, щодня примусово начиняти себе всього повітрям.

Але хто був спроможний тоді зважити чистоту чи хибність доводів одного й другого? Хто міг сказати, чого було більше в наполяганні Чаброва на кесоні — передбачливості, досвідченої застережливості, професійної інтуїції чи таки ж того, близького кожній людині, сліпого — «аби чогось не трапилось»?

А хто міг твердо сказати Артурові, що він був не правий, втрутившись у раду бувалих, сивоволосих, випробуваних метробудівників, тим паче, що керувався при цьому

своєю поверховою обізнаністю, малим досвідом і невірою в чистоту совісті інших?

Хто?

Мабуть, лише час. Час, як і земля, нічого не губить, він все відкладає в своїх глибинах і згодом найбільш істотно повертає людям — слова, думки і вчинки у їхній справжній вартості.

Так, час мав сказати і про це своє нещадне слово. Але поки що він засвідчував, що бригади з допомогою кесона не брали й того, що брали вони на інших перегонах.

Газети вже пообіцяли місту на осінь готовий метрополітен. На всій трасі вкладали колійне полотно для поїздів, всі горішні і підземні вестибюлі облицьовували ніжними кольоровими кахлями та плитами прозорого, як роговина, білого мармуру, а між двома станціями, на відстані двохсот метрів, ще залягала незрушеною важка, небезпечна порода.

Якби можна було розмістити в одному вибої відразу двадцять чоловік, а не десять, як нині, їх негайно послали б туди. Якби випала можливість на цей перегін поставити десять бригад, а не чотири, як було зараз, їх знайшли б сьогодні. Але за всіма розрахунками чотири бригади мусили давати щодоби чотири метри тунелю.

Чотири метри... У глибині землі шугали білі, немов оббинтовані, вкриті памороззю труби — вони несли в болота річища Либеді холод; компресори гули, женучи вниз нагнічене повітря; насоси подавали на щит воду, а десятки робітників поверхні кидали й кидали в пашеку підземелля пісок, цемент, ліс — все на трасу майбутнього тунелю, все для кесона. Все — на чотири метри проходки на добу!

А чотирьох метрів не було.

То як же міг Артур Тобиш, який першим відповідав за це, хоч на мить забути про своє становище? Він з'являвся в точно визначений час до своєї конторки, потім спускався до тунелів; оддавав усього себе справам, бурхливому потоку людської праці; додивлявся до всього, вимагав, схвалював, підписував, радив, наказував, але був немов оглушений якимсь вибухом: раз у раз вчувався йому той гучний звук, що оглушив його і відвертав думки од справ. Тим особливим чуттям, яке єднає людей, Артур вгадував, що він стає чужим для Чаброва та його прихильників.

— То цей Єжовкін теж москвич? — спитала Марта Емануїлівна, перебираючи в руці щойно здані карти.

— Не знаю. Мене він взагалі не цікавить,—першим відповів Артур.— Кому ходити?

— Ходжу я,— сказала Марта Еммануїлівна без вдоволення.— А даремно не цікавить, Турчику.

— Ой, та він нічого не бачить, що накручується побіля нього.— Таміла сипнула перед собою карти і переплела пальці маленьких щених рук.

Марті Еммануїлівні сподобалось, що сказала дівчина. Матері було приємно, що вони сиділи за столом втрьох, і їй хотілося, щоб Таміла говорила багато: Таміла лише вдруге завітала до них.

— Я не помічаю? — Артур насупив вольові брови і подивився на матір, потім на Тамілу.— Збираєтесь вдвох проробляти мене?

Таміла засміялась і поспішила взяти карти: з ними легше справді дещо приховати. Принаймні те, що вона трошки зашарілась. Змова з матір'ю проти Артура — його слід було викликати на відвертість — здавалась дівчині уже викритою провинною. Але Таміла враз оговталась. Вона має що сказати і не буде відкладати цього на потім.

— Не знаю, Артуре, що ти помічаєш, а що ні, а я багато бачу, що вони ладні тут усе підгребти під себе.

Артур поклав карти, бо Таміла явно готувалась сказати щось важливе і не стільки звернене до нього, як до матері.

— Скільки разів я розшукувала по дворі Єжовкіна? «Знайдіть його, де хочете, і пришліть до мене. Так, так, прямо в кабінет». Чабров без нього дихати не може. А Єжовкін, коли не на роботі, тільки й третється в Чаброва. Про що вони можуть говорити, коли не про таких простаків, як ти. Вишукують слабінку в котромусь, знімають і висувають на його місце іншого.

Марта Еммануїлівна поправила на плечах стареньку сіру хустку з козячого пуху і далі уважно, навіть захоплено слухала Тамілу. Дівчина, міркувала собі, розуміється на ситуації глибше, ніж її син. Хіба вона, мати, не казала Артурові, що Чабров чіпляється до нього на кожному кроці, аби зняти його і поставити когось з тих, що раз у раз приїдять на будівництво з Москви, Ленінграда чи десь аж із Сибіру? Таміла відчуває це прекрасно, а він, її Турчик, все-таки надто самовпевнений.

— Ну от! — Марта Еммануїлівна згорнула карти, як роблять це, щоб кинути їх у гніві, але вона спокійно покляла їх на колоду.— Це вже не я тобі гуду над вухом. Слу-

хай і думай. Не залагодиш справи сьогодні, завтра буде пізно, Артуре. Чабров знайде в тебе сто недоліків, бо хто йому рідніший — ти чи отой «нынче здесь, завтра там»? Після нашого метро вони цією ж компанією переберуться до іншого міста. Радянський Союз великий...

— Ой, при мені один з них так і сказав: «Орденочки одержимо — і будьте здорові. Золотим рукам робота всюди знайдеться».

Згадка про ордени оживила в пам'яті Артура не одну розмову з Єжовкіним, щось зачепила в його душі, і він поривно підвівся з місця.

Мати й Таміла не ждали цього, вони допитливо, навіть стривожено Perezирнулися, а Артур так смикнув обома руками за спинку стільця, що той аж гуркнув об підлогу.

— Якщо такого... я не знаходжу слова для нього... такого пройдисвіта справді тягнуть на моє місце, то я з такими людьми поруч сам не хочу працювати. Піду ремонтувати каналізаційні тунелі. Туди мене візьмуть хоч завтра.

— Пхи-пхи! — замахала руками Таміла.

Мати теж встала. Низько опущений над столом абажур сів на неї згори зелене світло, і її обличчя видалось смутним і болісним. Вона дивилась на сина суворими, майже трагічними очима, які здавались такими, мабуть, від її гладенького з пробором зовсім сивого волосся і худорлявого в глибоких зморшках обличчя.

— Нікуди ти з Метробуду не підеш! — майже наказала Марта Еммануїлівна. — Я вибиралась на поверхи і просиджувала дні в приймальнях, а ти... Допросилась, щоб тебе не послали в Кривий Ріг і залишили вдома, біля мене. Заради мене клопотав про тебе... — Вона поглянула на Тамілу і в якусь мить сказала собі: «Можна при ній все», і вже вимовила це прізвище задля неї: — Клопотав Ярощук, учень твого покійного батька. Авжеж, якби не я і не Михайло Степанович, ковтав би ти червону пилючку, жив би десь в гуртожитку і не ходив би в таких начальниках, як зараз. А я... а я б сама доживала віку в цій кімнаті.

Таміла поклала на схрещені руки свою милу невеличку голівку, на якій завше височіла куделька «для вищого зросту», і ця поза надала їй зажурливого виразу. Але Таміла в душі відчувала гордість: при ній відкривали родинну, хоч і не дуже важливу, але таємницю. Значить, Артура так сміливо висунув їхній друг, секретар партбюро? А крім того, вона проймалась гордістю за матір. Ось так, тільки так

треба розмовляти з Артуром, щоб він не лише кидався, мов шалений, на кожен дзвінок Чаброва до тунелю і ліз до кесона, а й вчився боронити себе. Таміла більше переживала за те, щоб Артур не втратив цієї посади, ніж він сам.

Та мати надто розтривожила себе. На очі їй набігли сльози, і це збентежило Тамілу. І Артур аж зблід на обличчі. «Невже ти, мамо, при моїй нареченій все скажеш про мене?»

— Досить, мамо, не хвилюйся,— підступив до неї, щоб посадити.

— Не досить, Артуре. Нам треба все обміркувати. Я саме для цього і просила Тамілу зайти до нас. Вона практичніша за тебе, і ти мусиш вислухати все, що тобі кажуть.

Артур зустрівся з поглядом Таміли, і він йому сказав: «Так, правда». Тоді повернувся до свого стільця, але й там відчув себе якось незручно і підійшов до Таміли. Дівчина повернула до нього своє опромінене усмішкою обличчя з маленькими нафарбованими губами, співчутливо взяла його руку, яку він поклав був на її тепле, відчутне своєю ніжною округлістю плече.

— Пора тобі, сину, повчитися притиратися до людей,— тим часом вела своє Марта Еммануїлівна, заспокоєна саме тим, що сталося на її очах: близькістю двох молодих, гарних і таких спокійних людей.— Єжовкін, бач, знає, з ким товаришувати. Він, кажуть, Чаброву машину мие і під неї лазить ремонтувати. Я не люблю таких, не думай, що я до цього тебе наставляю. Але навіщо тобі, сину, заїдатись з Чабровим? Навіщо?

— О, мамо, він про те вже давно забув,— Артур сказав це, знаючи, що саме після того випадку виникло багато неприємностей.

— Забув? — Мати теж не сприйняла серйозно те, що сказав Артур. Йому, звичайно, хотілось, щоб тієї події зараз не згадували.— Ні, Артуре, таке забувають тільки дуже чесні і добрі люди. Я не знаю Чаброва, але думаю, що він тобі ще не раз нагадає про твої вибрики. Образа при людях швидко не забувається, а ти образив його. Як ти тоді сказав: «Чабров не рахується з тим, що люди покладуть в кесоні багато свого здоров'я»?

— Ніде й ніхто, мамо, не записував того, що я сказав. Все полетіло в космос,— посміхнувся Артур.

— Куди б не полетіло, а як тільки він гляне на тебе, так і згадає твої слова. Ти ще не знаєш, як буде далі,

синку.— Мати любила повчати. Її слухали двоє, і це ще більше заохочувало.— Як тільки ви прокладете тунель до самого вокзалу без отих пливунів чи як, Чабров зненавидить тебе ще дужче.

— Ой страшно, зовсім страшно! — Артура поривало на суперечку. Але Таміла стискувала йому руку, і він розумів, що вона хотіла цим сказати. Аж тупцювався на місці, та змовчував.

— Спом'янеш моє слово, Артуре.

— По-твоєму, виходить, що досить сказати щось проти когось, як ти стаєш йому на все життя ворогом?

— Артуре! — не стримала себе Таміла.

— На людях всі душа в душу, а поза очі... Не треба давати привід комусь плескати про себе.

— Звичайно, звичайно,— підтакнула Таміла, бо вважала, що все вже було сказано і що Артур зробив уже з цього певні висновки.

Вона аж тепер встала і відразу зніяковіла за свій малий зріст. Тільки поглянула на Артура, який стояв поряд, так і згадала про це. Артур теж подумав про її зріст. Цю ж думку він прочитав і в погляді матері. Ніхто в першу мить не заперечив, коли Таміла сказала: «Мені пора». Артур, готовий якомога швидше вийти надвір, залишитись з Тамілою наодинці, взяв з вішали її шубку, яка знову нагадала йому про малий зріст його нареченої.

— Чого ж так поспішно?.. Пограли б ще, і чаювати збились,— Марта Еммануїлівна щиро хотіла умовити дівчину побути в них.

— Спасибі, Марто Еммануїлівно. Пізно,— Таміла не дивлячись просунула руки в рукава і почала вмошувати на голові капелюшка.

Дівчина тепер відчула себе впевненіше, очі її сяяли дівочим щастям: Артур так догоджав їй, так упадав, подаючи щось та поправляючи на ній, що вона забула про всі його службові клопоти, думала про те, як чудово буде пройтися вдвох по місту.

Таміла попрощалась дружньо й весело, навіть насварилась на Артура пальчиком за те, що він не слухав свою розумну маму, і, спіткнувшись на порозі, вийшла. Марта Еммануїлівна, вдоволена розмовою з Артуром, поведінкою майбутньої невістки, провела їх по коридору, йдучи посередині.

«Хороша, гарненька. Але яка ж мала! Чому б їй хоч

трішки більшою не вирости», — вертілось в голові Марти Еммануїлівни, поки вона стояла в дверях, з любов'ю слухаючи, як молодята розмовляли й сміялись, спускаючись сходами вниз.

Надворі було холодно, тихо. Артур замірився був спити таксі, але Таміла відмовилась.

— Тобі хочеться душитися в ньому? — І владно взяла його під руку.

— В такій машині душитися? — здивувався Артур. — Де ж тоді зручно їхати — на верблюді чи в безтарці?

— А ти їздив у безтарці?

— Їздив і літав на всіх засобах пересування, крім ракети. Я цілком сучасна людина.

— Хвалько! — Таміла подивилась йому в обличчя.

— Так, хвалько. В сорок першому ми цілий місяць їхали з матір'ю в безтарці. Це був ящик, повен людей і речей. Безтарки серед рівного, як долоня, степу. Як я боявся цієї голої рівнини! «Де ж ми заховаемось од бомби?» І ще врізалися в пам'ять волячі роги. Величезні роги. Вони колихались перед моїми очима цілий місяць. Таких я не бачив після того навіть на малюнках.

— А машина загойдує, нудить у ній, — сказала Таміла, не сприймаючи того, що говорив Артур.

— І голова болить?

— Болить.

— Це добре.

— Що добре?

— Та це ж. Власної машини, у всякому разі, не вимагатимеш.

— Позбавлю тебе від цих клопотів. На зиму — персональні лижі, на літо — човен.

— Човен, звичайно, моторний? Нічого собі. Стій!

Артур зупинився. З-за огорожі Ботанічного саду, повз який вони проходили, линули вигуки, сміх.

— Катаються?

— Що тут дивного? При місяці.

— Все-таки — дерева. Крутизна...

— А тебе мати не виганяла звідси?

— Бувало.

— «Бувало». Наче так давно. Ти пам'ятаєш, як ми тут познайомились?

— Що́сь таке було... дитяче.

— Забув?

— Ну чому ж забув. Все, як у кінофільмі: твоя лижва, здається, зламалась.

— Не пам'ятаєш... Артуре! В такий же місячний вечір... Одна моя лижва сковзнула в яр, а я стояла з другою і не знала, що робити.

— Звичайна взаємовиручка з наступними наслідками... — Артур притиснув Тамілу за плече і потягся до її щоки.

— Що ти робиш?

— О, я забув, що ми не в машині.

Чим нижче сходили по крутій вулиці, тим чутнішою ставала знайома металева гуркотнява, що линула з подвір'я будівництва. Артур, не дослухаючись, уже визначив для себе, що діялось на подвір'ї, в тунелі. Часто гупала порода, вивалена в бункер з вагонетки, гув тельфер, що піднімав на естакаду тюбінги. Робота на дільниці йшла вправно.

— Хто на зміні? — спитала Таміла, теж чуючи лише те, що зридало од високого дощаного копра, увінчаного кумачевою зіркою з лампочкою всередині.

— Єжовкін.

— Артуре, ти сказав так, зопалу, про ті, знаєш, тунелі. Ти нікуди з Метробуду не підеш?

— Нікуди, моя мала, нікуди!

— Якщо навіть... Ти завтра ж розкажи про все Михайлові Степановичу. Він чомусь такий привітний зі мною.

— Нікому я скаржитись на Чаброва не буду. Все мусить розв'язатись саме, як сама утихає буря.

— Артуре! Ти забув, що тобі радила мама! Якщо ти знехтуєш такою підтримкою...

— Тоді ти скажеш мамі і ви підете вдвох? — Артур затримав Тамілу.

З воріт будівництва виповзав, світячи фарами, самоскид. Він спинився перед крутим, засковзаним спуском, сопучи, як слон, повітрям пневматичних гальм. Поволі грузовик зсунувся вниз. Дух свіжої, щойно вийнятої з глибин породи, запах бензинового диму донесло на другий бік вулиці.

— Скільки разів казав їм, туркам, щоб не жаліли шлаку, а посипали. Постій тут!

— Ну що ти, Артуре? Не буду! Проведи — а тоді куди хочеш.

— Куди хочу? — Артур знову обійняв Тамілу за плечі. Вони порозуміло перезирнулись і пішли далі.

Домик, в якому жила Таміла, містився у дворі великого нового будинку. Коли в її квартирі світилося, в під'їзді все було видно з вікон. Сьогодні Артур зрадив сутінкам. Він прихилив до себе дівчину і почав її цілувати.

Якийсь час стояли знетямлені, зацікавлені.

— Хоч трішки розстебнися, — тепло бринів його благальний голос.

— Ну що ти, Артуре, — пошепки відмовлялась вона.

— Розстебнися. Я обгорну тебе своїм пальтом.

— Ну для чого, Артуре? — здавалась вона, розстібаючи гудзики шубки.

— Завтра сам зайду до твоїх, представляюсь і заявлю...

— Не мели дурниць... Я скажу тобі, коли можна говорити.

Він горнув її до себе, припадав до її грудей.

Світло машин, що зрідка пробігали по глухій вулиці, раз у раз загрозово насувалось на них і, не доповзаючи, гасло.

На другий день, вранці, вийшовши з переодягальні, Тобиш просто перед дверима побачив «Москвича» Чаброва, який тільки-но зупинився. Тобиш не любив починати розмову з начальством, не ознайомившись вранці з роботами. Енергійно ступаючи гумовими чобітьми по хрусткому, сухому снігу, уважно кивнув, майже вклонився Чаброву на «добридень» і йшов далі. Але Чабров затримав його.

— Куди прямуєш? — спитав хрипким, непрокашляним голосом, закриваючи дверцята.

— Вниз, Олександрє Михайловичу. Доброго ранку! — Тобиш наблизився і насторожено чекав, коли Чабров подасть йому руку.

— Здоров! — не скоро простягнув руку Чабров. Ключик погано виймався. — Що робитимеш внизу?

Тобиш спантеличено подивився Чаброву в сірі аж блакитні і ясні з одсвіту снігу очі в мереживі зморщок і припухлостей.

— Аварійний вихід монтуємо в кесоні... Треба подивитись взагалі...

— Взагалі ніколи не треба займатись справами. Треба щось конкретне вирішувати кожного дня. Пройдемо до

мене, — Чабров озирнувся по двору, вишукуючи шофера чергової машини, якому доручив поглядати на свого «Москвича».

Перед входом до контори на дошці сивіли припалі інеєм оголошення про путівки до санаторію, про касу взаємодопомоги і одне, велике — про засідання партійного бюро. Проходячи до роздягальні, Тобиш не звернув на них уваги — партійні справи мало його займали.

— Бачиш? — спинився Чабров перед оголошеннями. — Здається, це нас стосується, га? Доколупались ми до того, що нас з тобою будуть допикати.

Чабров немов навмисне довго сякався в хустку і стояв, сутулячись та ховаючи в комір вуха. Тобиш раз і вдруге перечитав оголошення. «Хід кесонних робіт... Запрошуються бригадири, кесонники». Все це не обіцяло йому нічого доброго.

Вони мовчки зійшли по східцях на другий поверх, а коли опинились у вузькому довгому коридорі, Артур відстав, пішов слідом. Він чув, як попереду з кожним кроком озивався шелестом реглан Чаброва, чув, як зустрічні, наткнувшись на начальника, вибачливо і підкреслено ввічливо вітались, і намагався зібратися з думками, що, наче птахи від пострілу, розлітались нестримно далеко. «Все звалять на мене, все», — чомусь вертілося в голові Тобиша, а все інше, що він хотів прилучити в своїх міркуваннях для заспокоєння, для розмови з Чабровим, одскакувало, мов горошини від розкрученої дзиги.

На останньому курсі технікуму, коли студенти виїздили на збирання кукурудзи, Тобиш не поїхав з ними: мати пожаліла сина і просто не пустила його, пообіцявши дістати йому довідку про хворобу. Вона завжди вважала свого одинака маленьким, кволим, побоювання за його здоров'я переслідували її. І на цей раз Марта Еммануїлівна оберегла свого сина від холодних степових вітрів, тяжкої праці і незручних ночівель. Комсомольська організація виключила тоді Артура з комсомолу. Спершу Артур сприйняв покарання як переслідування його, відмінника, заздрісниками, потім він переживав це як свій нерозумний вчинок і просто ненавидів себе за надмірну покірливість перед матір'ю, а тепер, на роботі, давнє виключення з комсомолу раз у раз відгукувалося в душі Артура зовсім несподіваними і неспівпадними йому передчуттями, які дуже впливали на його поведінку. Не давали йому перепустку

на Хрещатик у дні свят — «це через те, що я виключений», — пояснював він сам собі, хоч ті, що виписували перепустки, зовсім не зважали на біографічні дані. Не запросять його на молодіжний актив і, навпаки, пошлють на недільники, — це теж через те... Написи на дверях по коридору контори — «Партійне бюро», «Комітет комсомолу» — будили в його душі непереможне і разом з тим наче нічого не значуще відчуття пригніченості.

І зараз, наближаючись до кабінету, Артур переживав мішанину думок і почуттів, які прийшли до нього і з тим оголошенням, і з вчорашньою розмовою вдома, і з переконанням — «це через те, що виключений», і навіть від того жорстокого знайомого шелесту Чабрового реглана.

Чабров зайшов за стіл, поклав перед собою цигарки і сірники, потім нащось пересунув їх і аж потім підняв на Артура потеплілі очі. Той стояв, знявши каску, і не знав, тримати її в руках чи покласти. Надовго він потрібний тут чи ні?

— В кесон зранку сходити — це правильно, весь день, значить, можна потім точно розпланувати.

— Я щодня там буваю, — догідливо вставив Тобиш, ще не зваживши, куди Чабров поверне свою думку. А саме ця його репліка і дала їй напрямок.

Чабров знову пересунув коробки, вийняв цигарку і подивився на Артура зовсім іншими, вже не байдужими, а справді суворими очима, що, як здалося Артурові, не хотіли бачити його, виштовхували звідси.

— «Буваю»... Бувати нічого! — Чабров запалив, затягнувся димом і прокашлявся. — Мене, по правді кажучи, не цікавить, буваєте ви там чи днюєте й ночуєте. Мене турбує безладдя, яке там мається. Ми з вами не забезпечуємо проходки, і це знає управління, міськком партії і навіть ЦК. Так, ЦК! Всі питають мене: «В чім річ?» А я, власне, не сам я, а партійне бюро вас завтра запитає, — він помовчав і знову по-іншому, м'якше, але доймаюче поглянув на Артура, який не зводив з нього своїх запалених внутрішнім збентеженням очей. — Чому там вчора між Ріпаком і Єжовкіним зчинився скандал?

— Це не чув, не знаю, Олександрє Михайловичу, — похапливо одказав Артур. — Зараз сходжу і доповім.

Чабров підняв коробку сірників над склом і випустив, не кинув.

— От, «не чув», «не знаю» — оце тільки й довідаєшся.

Я просто не розумію вас. Артуре. Я б на вашому місці отих чотирьох чоловік та всі чотири бригади тримав би отак, в кулаці.— Чабров зігнув свої великі, сильні пальці і почав повільно стискувати їх в кулак.— Нам проходка потрібна, товаришу начальник дільниці, норма щоденна і обов'язкова,— сьогодні, завтра, щодня, а ми з вами ось цілий тиждень!..— Чабров тепер уже взяв коробку і кинув так, що вона аж ковзнула по склу.

— Я вам доповідав, Олександрє Михайловичу... Не все я можу своєю рукою. Взаємні стосунки в бригадах, і знову ж постачання кесона — це треба налагоджувати разом з вами... цебто всіма засобами,— Тобиш поклав каску на маленький столик, застелений червоним. Якщо Чабров повів знову про бригадирів, то начальнику дільниці було тут на що спертись у своїх доводах. Він вище підняв голову і сміливіше подивився перед собою.

А Чабров в цю мить збагнув, що він зараз недоречно заговорив про бригадирів. Артур останнім часом своєю надмірною обережністю чи навіть боязливістю не сказати зайвого зовсім замкнувся в собі, і начальнику здавалось, що все, що він скаже Артурові, воно не залишає в ньому ніякого сліду, на який він розраховує, все немовби пролітає над ним. Розмовляючи з Артуром, Чабров дійсно щоразу нагадував сам собі і те, що той висловлював на технічній раді, і те, що він, начальник будівництва, погодився поставити техніка на цю посаду тільки тому, що його рекомендував на це Ярощук, секретар партійного бюро будівництва. Згадував і те, що про Тобиша не раз говорив удома, граючи з ним в доміно, Софрон Єжовкін. Багато чого назбиралося навколо цієї постаті в пам'яті і враженнях Чаброва, і в перші хвилини ділової розмови він, ще не думаючи про нього самого, міг говорити звичайним тоном, а потім, згодом, його так і поривало сказати Тобишу щось різке, дошкульне. І він останнім часом так і робив. Лише зараз Чабров стримав себе на потрібній грані. Чаброву необхідні були свіжі конкретні побригадні дані, докладні відомості про хід кесонних робіт. Він мав виступати основним доповідачем на засіданні бюро.

— Ви сьогодні йдїть в кесон надовго, я вам раджу, — сказав Чабров, сідаючи і раптом тамуючи в собі те почуття, яке піднялось в ньому. — Ви ж наче відважна людина, Артуре. Побудьте в бригадах, придивїться уважніше, встановїть, чому у нас так погано йде проходка. Нам, керівни-

кам, підкажіть, хто там чи що перешкоджає. Ми з вами єдиноначальники чи як? У нас є влада, і коли все точно й ґрунтовно знати, ми б на всю катушку використали свої права. Вигнати кого треба—виженемо! Врахуйте, скоро ми перейдемо на півметрову заходку, пливуні будуть зовсім близько, над самою виробкою. Як же ми тоді забезпечимо чотири метри? Поміркуйте з олівцем в руках, напишіть мені докладно. Чи не надто легко ви одягаєтесь?

Артур кинув сяючий, схвильований погляд на Чаброва — в голосі начальника почув щось просте і щире, чого ніколи не чув досі. Артур взагалі не зазнав батьківської теплоти, тієї теплоти, до якої він не звик, але яка, це знав добре, є в природі. Душа Артура потяглась до Чаброва. Ось тепер він скаже йому багато, все-все, що думає про кесон, поведінку бригадирів, про гірничий журнал, про заохочення, відкриється з своїми тривогами, розповість про стару матір, про Тамілу, про те, як важливо для нього саме зараз працювати тут, де він нині працює. Артур чомусь подумав, що Чабров і є саме тією людиною, тим старшим людиною, з яким можна про все поговорити, порадитись.

Артур, схвильований, шукав очей Чаброва. Тільки погляне в них — і заговорить.

Чабров, забувши про те, що говорив, уже записував щось у свій настільний блокнот.

— Гаразд, Олександрє Михайловичу, все зроблю, — голос Артура затремтів. — Там бригади просять встановити лебідку. Для подачі вагонеток до шлюзів.

— Чув. Не заперечую. Погодьте з інженером.

— Доповідну завтра на ранок?

— Можна після обіду. Заходьте перед засіданням, якраз і порадимось. Мабуть, і вас Ярошук запросить, — Чабров, сказавши останню фразу, відірвався од паперів—хотів був побачити, яке враження справить на нього ця думка, особливо ж слова: «Ярошук запросить».

Але сіра брезентова куртка зникла за дверима.

Аж у коридорі Артур відчув, як він упрів, стоячи в кабінеті біля самої грубки, надто напаленої газом.

Щоб трохи прохолоннути, повільно йшов повз ряд дверей, за якими то була загадкова тиша, то чулось торохтіння рахівниць.

Йому треба вирішити — зараз повернутись до конторки, обкластись паперами і розмірковувати про цифри чи спершу побувати на трасі. Спокійна розмова з Чабровим повертала йому якоюсь мірою його роботу такою, якою вона була для нього раніше, коли він чекав від неї тільки чогось радісного, хорошого.

«Я б на вашому місці...» Артур згадав, як Чабров протягнув руку, поступово стискаючи пальці. Він зараз теж здавив свої пальці, зовсім не думаючи при цьому про бригадирів.

Спершу мусив щось потамувати в собі. Сам не знав що, але мусив перемогти те, що заважало йому бачити все ясно і про все скласти свою тверду думку.

Тобиш опинився перед крутою, вузькою драбиною, яка вела надвір через роздягальню, і звернув на неї.

— Артуре!

Над ним з верхніх щаблів нависав Ріпак.

Тобиш привітався і, побачивши, що той іде за ним, спускався далі вниз.

— Щось з тобою не тее... Іду слідом, третій раз гукаю...

— Думаю.

— Велику думу?

— Яку прийдеться.

Тобиш побачив, що Ріпак спорядився не для роботи — був він при краватці, в нових жовтих черевиках, з-під старенького пальта витикались борти новісінького костюма.

— Куди це так рано?

— Та сюди ж. Конторку твою можна буде зайняти на часину?

— Навіщо вона тобі?

— Ходімо — сам побачиш. Влип в історію.

— Фотографи?

— Гірше.

— А я думав — вони. Вчора приходили з фотоательє: на вітрину потрібна їм твоя особа.

— Пішли. Може, одговоримо якось. Скульптор!

— Ліпити буде?

— Кажу ж, вліпять в історію. Завертілось.

— То при чому ж тут я? Наказати, щоб вам підвезли вагонетку свіжої глини?

— З своєю прийшов! Замкнув би нас, а Тамілу до моєї у будком послав чи як. Принесло його!

Тобиш тер кулаком лоба. Ріпак дивився, як збігалась у зморшки його молода шкіра, і розумів, що думає він не про скульптора і не про конторку.

— Прибіг у роздягальню, кажуть: тільки що ви-йшов. На естакаду метнувся — і не бачили. «Москвич», бачу, стоїть. Значить, батько, тенькнуло, стружку струже. Всипав?

— Що? А-а, ти про Чаброва? — Важкий погляд Артурових очей не підпускав, відштовхував. — Слухай, що там ви знову поцапались, козли смердючі? — Тобиш знав, що Ріпак розгублюється від різкого тону, але приgrimнув.

— Дійшло вже? Хто доніс?

— Байдуже хто. ОБС.

— В чорному макінтоші? Його спитай — я на цю тему з вами обома не вважаю за потрібне вести розмову. Пішли — чоловік в коридорчику, глина замерзає.

— Хитруєш, значить. Причому тут глина? Замерзне — висіче тебе з неї, як з граніту.

— Розтане — пливун буде.

— Для цього тільки й годишся. Ага, лебідку біля шлюзів встановимо. Скільки ти вчора дав?

Відмова Ріпака говорити про стосунки з Єжовкіним, оте «з вами обома» повертали Ріпака перед Артуром тією стороною його характеру, яку він ніяк не міг зрозуміти. Ріпак ніколи не розкривав у розмові з ним свої плани й наміри, ніколи нічого не вимагав від нього, навіть не критикував його — наче начальника дільниці взагалі для нього не було. Його жвавість, непосидючість, якась постійна заклопотаність, зрештою, останнє комуністичне зобов'язання підказували Артурові, що Ріпак має свою мету і що вся бригада тримається на його завзятті і вольовитості, але чому ж він так цурається Артура? Може, не скаже, скільки й виробили за зміну...

— Ми своє вчора дали. Нехай інші поpróbують.

— А все-таки?

— Метр.

— У попередньої зміни теж позичили половину?

Ріпак кольнув Тобиша темними зіницями своїх очей. Від злості, в'їдливої і так близько, на самій поверхні душі, напластованої, свіже, вибілене одсвітом сорочки обличчя Ріпака аж посіріло.

— Подбай, товаришу начальник, щоб нас не обдирали, не грабували серед білого дня! Ось бачиш? Я ношу їх уже

п'ять років. Не позичаю ні їх, щоб хвастатись, ні чужої роботи! — Павло підніс перед самі очі Артурові праву руку з твердим, як копито, мозолем.

Тобиш поклав руку на його долоню і вжахнувся від дотику. Так, це було те, чого ніколи не мав він на своїх руках, чого ніколи не помічав на руках тих, з ким щодня говорить про роботу.

— Пішли, амбіція! — навмисне зневажливо сказав він і штовхнув плечем двері, що виводили на подвір'я. — Сьогодні в твоїй бригаді буду. Подивимось, чи варто на тебе привозну глину витрачати.

Начальник дільниці, йдучи попереду, раптом підвів голову і наче оце вперше побачив над собою червоне полотнище, що перетинало все подвір'я. Пробіг очима слова, що іскрилися інеєм, і чомусь йому стало ніяково від того, що Ріпак йшов позаду нього.

— Читав учора у «Вечірці» про Лаокоона? — поступився набік, поки Павло порівнявся з ним. Стежка, яка вела до конторки, була широкою.

— Я вирізую такі знімочки, — неохоче відповів Павло, ще не звільнившись од почуття обурення.

— Батько й сини борються із зміями. Сильна трагедія! У нас в технікумі був один викладач. Він так пояснював нам цю композицію: це, казав, пролетаріат бореться з капіталізмом.

— Пролетаріат, капіталізм у древній Греції? Отаких зміїв я б пускав на дурнів, подібних до вашого викладача.

— Жорстоко!

— Але не надто. Поміркуй: скільки людство мало вчителів, скільки вони дали нам порад, ідей, настанов, розуму, а дурні і зло не переводяться. Правильно я міркую?

— Поки що.

— У двадцятому віці не можемо ніяк позбутися отаких тупиць, як ваш викладач, і потім... Ну, хоч би таких безпорядків, як на нашому рідному будівництві.

Скульптор, молодий, чорнявий чоловік, який заждався біля дверей конторки, знявши капелюха, вітав своїх рятівників і дивився, дивився на Ріпака.

Голос, кроки, ледь схилена наперед дужа постать бригадира — все вже створювало для нього образ, яким жив митець.

У дівчат це називалося передачею зміни. Тим часом все, що треба було передавати, було на виду, і досить було одним поглядом легко озирнути все, щоб сказати: «Все гаразд. Іди». Але як же могли дівчата так швидко покинути одна одну? Що діється в кесоні, яка бригада працює, хто з хлопців не вийшов на роботу, що чути про Михайла?.. А між іншим, і ще одне запитання:

— Хто сьогодні на шлюзах? Знову той балакучий?

Люся, висока, худа, вже немолода, густо підфарбована дівчина, яка щодня об щось то перечіпалась, то забивалась і завше носила на собі бинтування, тішилась ним, як прикрасою, говорила з Поліною тільки про хлопців. У них і не було більше нічого спільного, крім знайомих прохідників, які працювали за стіною.

Поліна вже лагодилась іти, була над самою драбинкою, та, почувши слово «балакучий», повернулася.

— Ой, Люся, я мало не забула. В запасному шлюзі спить Шугайченко.— Поліна говорила і змовницьки поглядала на робітників, що випихали з шлюзів вагонетки. — Коли Борис подзвонить — розбуди його.

— Мабуть, п'яненкокий прийшов? — хихикнула Люся, шулячись і перегортаючи санітарні книжки Ріпакової бригади. Фотокартки, наклеєні на першій сторінці, мелькали перед очима, і Люся ніяк не могла затримати ту, яку шукала.

— Ну що ти! Шугайченко — людина серйозна. Пробував зашлюзуватися і не зміг — простуджений трохи.

— То він у холодному шлюзі лікується?

— Не базікай, а послухай! Благородний вчинок людини робить, а ти плещеш на нього,— Поліна зломила прями, чітко накреслені, аж лискучі брови.— Вони з Борисом просили: якщо бригада буде пересувати щита, ще спробувати його прошлюзувати. «Усе перетерплю». Он як сказав Шугайченко.

— «Благородний вчинок», «він сказав...» А ми, ти ж це знаєш, не маємо права хворих допускати до шлюзу.

— Це, до речі, не наша справа. Для цього є чергові медичного пункту. А розуміти, як важливо для бригади вчасно пересунути щита, нам треба.

— Я, по-твоєму, цього не розумію? — Люся попхнула од себе книжки.— Ріпакова бригада — це твоя, виходить,

ти за неї куди там, а я наче підриваю її авторитет. Так чи що?

— Люся, як у тебе язик повертається отаке верзти? — Поліна владно подивилась на неї.

— Догоджу, коли якийсь біс не нагодиться. Сподобалась оперета?

Поліна вдала, що не розуміє запитання, але Люсю не так просто було піддурити.

— Він і мені симпатизує... Йй-право! Якийсь бригадний ансамбль організує чи що. Як пристане, як пристане... Вчора по телефону змусив проспівати гаму.

— І ти співала?

— Тягла за ним «до», «ре», «ме»... Аж робітники на глузи брали.

— Ну, згодилась?

— Піду в суботу... Так, знаєш, для сміху.

Поліну охопив несподіваний смуток. Люся розповідала про дружбу з Борисом так само, як і вона могла говорити. Йй не подобалось це і хотілось перед нею чимось похвалитись, розказати, як він частував її в театрі, на яких зручних місцях вони сиділи, яким уважним був до неї. Але тільки подивилась в Люсині заіскрені, маленькі і якісь наче неоднакові очі і, зітхнувши, змовкла.

З глибини тунелю насувався, мов шалений потік води, шум ешелону порожняка. Електровоз, плискватий, низенький, як сіра черепаха, йшов попереду. Вже був недалеко і неприємно світив підсліпуватими очицями земляного звіра.

— Я пішла, — задумливо сказала Поліна до Люсі, яка перегортала гірничий журнал. — О, бач, ще одне: там, у журналі, лежить записочка. Черговий слюсар її залишив чи не знаю хто. Дивись — не загуби. Передай комусь з начальників прямо в руки.

Поліна пождала, поки Люся знайшла її. Дівчина взяла двома пальцями обабраний замащеними руками папірчик і почала читати вголос:

«Тов. Ріпак, еслі в тебе нема загвинчувача, то сходи возьми, бо в кесоні нема, они все поховали, і породи не брали, щоб зосталась тобі. Давай підтягни так, щоб і верх взяв. Пусть хитрують з своїм Їжовкіним».

Поліна вже зійшла вниз, зібралась додому.

— Постій, тут же написано Ріпакові! — залементувала Люся.

Зупинившись, Поліна обернулась до своєї напарниці. Майже поруч неї спинився електровоз, покірний і наче аж нещасний од свого тяжкого панцира та підсліпуватості. З нього жваво зістрибнув Артур.

— Знаєш, для кого це написано? — прокричала Поліна. — Прямо для «Метробудівця»! Он для кого! Я вже зробила собі копію. — Вона махнула напарниці рукою і, обернувшись, наткнулась на Тобиша. — Ой, пробачте.

Артур подивився їй услід. Вона йшла підбігцем, ніжним рухом відкидаючи набік руку. Чи слова про «Метробудівця», чи врода рослої дівчини, яку наче не примічав досі Артур, змусили його ще раз озирнутись. Він багатозначно торкнув свого вуса, чим хотів, мабуть, звести своє задивляння на жарт, і хутко зійшов на площадку.

Взявши з собою гірничий журнал і цидулку для Ріпака, Артур відразу ж, пригинаючись, увійшов до шлюзової камери. Він зробив це, не перемовившись з сигналісткою й словом, заклопотано і байдуже до всього того, що мало настати для нього. Люся щиро повірила, що він нестерпно завантажений роботою. Та коли за ним глухо зачинились важкі залізні двері і тієї ж миті почувся гостро-свистливий звук, Тобиш випустив з рук папери і вчепився пальцями за дошку лавки. Йому стало боязно.

З малих літ у нього було перебільшене почуття небезпеки, а в камері, в яку потужно напірало зараз повітря, він сам сидів уперше.

Йому закрутило у вусі, і він з напругою ковтнув слину. По тілу Артура наче пробіг вогонь, та він виразніше почув рівний шум і заспокоївся. Поглянув на віконечка в дверях — за ними нічого не було видно. Тоді зиркнув на лампочку, що висіла над ним в залізній сітці, і чомусь уявив, що вона може погаснути і тут стане зовсім темно. Артур силувано викликав слину і ковтнув її, знаючи, що це й треба робити. Намагався ні про що не думати, нічого не уявляти. Але тут же подумав, що цієї ж миті з ним може статися щось несподіване, страшне і що його звідси ніхто відразу не визволить, що він зараз в такій же небезпеці, як і водолаз під водою, як пілот у повітрі. Він може отут, на цій грубездній лаві, корчитись в муках, і до нього не підступить ні мати, ні Таміла. Йому уявилося на мить, як і мати, й Таміла дивляться крізь віконця, і він їх бачить, але не чує, а вони не чують його. І йому стало жаль матері, себе і Таміли.

У віконце справді хтось зазирнув і тієї ж миті сховався. Артур дивився й дивився туди, але більше ніхто не показувався. Почав думати, хто б це міг бути. Обличчя так схоже на Полініне. «Невже чогось повернулась?» — раптом спитав себе, і йому захотілось, щоб це була вона. Зовсім виразно уявив її обличчя в круглому слюдяному вікнові. Забув про все і кинувся до дверей. Крізь віконце бачив, як робітники котили теліжку з великими листами заліза, як Люся наливала в бачок окріп з кип'ятильника і там підіймалася пара, як машиніст електровоза кричав на когось і розмахував руками в рукавицях, а його обличчя в світлі передніх ліхтарів здавалось охряно-жовтим.

Артур поглянув на годинника. Минуло тільки дві хвилини, як він зайшов сюди. Невже зупинився годинник? Притулив його до вуха і нічого не чув. Поруч себе побачив журнал і взявся перечитувати останні записи бригад.

Вчора Єжовкін знову відібрав од Ріпака дев'ять сантиметрів виробки. На сторінці товстим червоним олівцем було видавлено: «За бруд на еректорі, породу в лотку, за погане нагнічування». Тобиш перегорнув сторінку, угледів інші записи, і йому спало на думку підрахувати, скільки списано з Ріпакової бригади, скільки Ріпак зняв у тих, кого він змінює, скільки Ангола перебрав на свою користь у Єжовкіна. Сантиметри, відірвані од виробітку інших, несподівано набули нового змісту. Артур дістав олівця і почав виписувати в стовпчик цифри проти кожного прізвища. Досі вони, ці числа, мізерні й непомітні, мали визначати, хто з бригадирів і які залишає недоробки, що на них інша бригада, прийнявши зміну, витрачає свій робочий час. Тепер, коли навколо цих сантиметрів накрутилося стільки суперечок, гніву, невдоволень, вони стали означати щось зовсім інше. Артур вгадав новий зміст списувань, і відкриття цієї істини так надихнуло його, що він забув про камеру та свої неприємні відчуття.

Зайнявши місце начальника дільниці, Тобиш у своїх стосунках з бригадирами та робітниками керувався не знати звідки й коли перейнятою істиною: бути однаковим для всіх, бути безстороннім, не переносити своїх особистих симпатій до людей на ділові взаємини. Хтось колись говорив йому про це в технікумі чи він десь читав про це, — джерело вже не мало тут ніякого значення, залишився тільки той вплив, який зробила на молодого техника ця думка. І Артур керувався нею. Це був типовий об'єкти-

візм: старатись бути для всіх добрим. Поводитимеш себе інакше — нічого, мовляв, на роботі не досягнеш, не всидиш довго на своїй посаді. Так воно чи ні, Артур не замислювався над цим, але рік роботи на будівництві саме при такій його поведінці, при таких стосунках з бригадами та цеховими людьми уже спливав цілком благополучно. І зійшов би, якби не цей кесон, не ця роль єдиного наглядача і арбітра, що випала Артурові в тупикові, відокремленому цегляним муром. Перед ним тепер виникали такі завдання, які вимагали цілком ясного і певного ставлення до кожного бригадира і бригади зокрема.

Відклавши папери на лавку, Артур сидів, замислившись, він тепер на кожному кроці споруджував перед собою барикаду за барикадою. Тим часом нечутно, самі відійшли двері шлюзу. Навпроти їх стояв Борис і, не бачачи начальника дільниці, голосно когось упрошував по телефону:

— Услужи, будь ласка. Не мені — бригаді. Ну, мені особисто. Та невже? Що, не маєш права? Ти нас прямо живцем ріжеш. Яка там хвороба? Жалюгідний нежить. Якщо скрізь і всюди виставлятимеш принципи, скоріше знімуть. Точно кажу. Хтось підсадить. Яка п'еса?.. Будь ласка! На «Філумену Мартуруано»? Два? Ми — вдвох? З великим задоволенням. Я просто не наважувався... Інших запрошував? Звичайний культпохід. На мене, як на кам'яну стіну. І тубінги, тубінги — блискавично.

Артур виждав, доки Борис закінчив розмову. Побачивши начальника дільниці, Павлищев остовпів. Хотів згадати, чи не називав його імені, про що говорив, і не міг. В голові все йшло обертом.

— Артуре Івановичу, пересунемо щит, і метр проходи готовий! — випалив Борис, зиркаючи очима поза його постаттю та оцінюючи, чи добре йде у нього робота.

— Цілий метр? Давай... в цьому ж дусі. — Тобиш усміхнувся і обминув Бориса.

В тунелі було незвично тихо. Тобиш уже бачив у яскравому освітленні людей, які порались біля щита, але тиша тривожила його. Вона щось таїла в собі і не давала начальникові дільниці повністю відчутти вдовolenня з того, що він уже зробив сьогодні, що передумав.

Полина виявила в журналі записочку після того, як Ріпакова бригада вже пройшла на зміну. Та й без цього свідчення слюсаря Ріпак, наблизившись до вибою, сам усе побачив і зрозумів з першого погляду: Ангола, якого він зміняв, був аж надто вже підкреслено заодно з Єжовкіним. О, причепитись тут нема до чого. Все те, що відразу впадає в око і за що одна бригада списує в іншої, було враховано — скрізь був порядок, не валялась жодна грудка породи. Противники Ріпака керувались далеко витонченишими розрахунками. За десять днів вони вже два рази так підлаштували перебіг циклу робіт, що люди Ріпака на своїй зміні лише підготовляли добрі умови для стрибка бригади Єжовкіна. І на цей раз Ангола зробив те та се, а Ріпаку залишав майже всю заїнку породи.

...Нехай як не натужується Ріпак із своєю «комуністичною працею», а встигне хіба що звалити глину та пересунути щит. Монтування кільця — найзручніша і найвидніша завершувальна робота — дістанеться Єжовкіну... Хе-хе, треба мати надійних друзів, які розуміють тебе з одного погляду. Хто не знає, що одна бригада може перевиконати свою норму, тільки таким чином, що наступна не зробить і половини того, що їй належить? Ти, Ріпаче, думаєш, що так усе й буде, як тобі захочеться, — вискочиш наперед усіх і затулиш своїми плечима? Я, я тут лише справжній. Я труджуся, я вмію, я можу, я досягаю. А ці ось, що поруч зі мною, — це ж каліки, недоумки, ледарі, ні на що не здатні новачки, яким треба вчитися у мене. І з нами ж розмовляв Птуха, цікавився, що ми, бригадири, думаємо... Так, рух почався з одного голосу, і росте-розростається, ширшає, викликає все більше симпатій, уваги, людських захоплень. На це очей не заплющиш, бо в газетах і по радіо одгукуються нові й нові голоси, з плакатів і лозунгів промовляють вони дзвінко й свіжо. Ми згодні з цим. Але ми сказали: «Почекаємо, подивимось. За роботу ми певні, — дамо, як нам усе дадуть. А інші пункти — всякий там рівень, моральна поведінка і щоб усі, як один, — за це ніхто не захоче відповідати. Ми прямо сказали, а ти, Ріпаче, вихопився наперед: «Я берусь!» Ну й узявся. Будь ласка! Подивимось, що з того вийде. А що там дивитись та ждати, коли й зараз усе добре видно...

Ріпакові хлопці теж знали, як то можна приткнути десь новенький загвинчувач або гостру сокиру, щоб нею менше користувалися інші бригади. Знали. Справа ця відома, та

рідко хто вдавався до цього, бо йшлося лише про те, щоб менше носитися з тим інструментом — гострити, здавати до схову та забирати звідти. Але те, що хлопці побачили в тунелі сьогодні, так вразило їх, так розлютило, що вони ладні були податися навздогінці за тим Анголою і взяти його за барки. «Ти що? Де подів сокири, загвинчувачі, правилки?» Нічого цього не було на площадках щита, де воно мало лежати. Знаряддя, що на очах, немов саме кличе до роботи, створює враження обжитого підземелля. А без цього аж сумно стало хлопцям.

Можна було подзвонити і підняти все начальство Метробуду, але Ріпак мовчки вислухав Петра, Шульгача, Лободенка, Морозенка—вони обнишпорили всі закапелки, де тільки можна щось сховати, і постали перед бригадиром, сердиті й готові кинутись за тими, що вже були десь по той бік стіни, і приволокти їх сюди.

— Борисе, і ти, Петре, ідїть до інструментальні.

— Ще раз ковтати повітря... через тих жмутів?

— Не хочете, я сам піду.

— Ти вмїєш робити та ходити, а взяти за карк живоглотів — тонка в тебе кишка.

— Замовчи! — визвірився Ріпак на Петра. — Дерево прїле збираєш? — звернувся він раптом до Бориса.

— Ну, то що з цього?

— Ти дерево й черепашки збираєш?

— Збираю.

— Навіщо?

— Як «навіщо»? Сам знаю, для чого.

— Так от і я знаю, що роблю. Я теж збираю дещо... Все, що кидають на нас. Хто зі мною по інструменти?

Борис і Петро пішли вдвох, а Ріпак з Василем піднялися до вибою. Бригадир мав великий досвід братися негайно до основної роботи, щоб другорядне розв'язалося попутно.

У людей, з'єднаних одним наміром і товариством, чиєсь зневага викликає не розпач, а силу, ту найбільшу силу, про існування якої й не здогадуються самі люди. І взяли хлопці до глини так, що повалилась земля грудоміхами на транспортер, гуркочучи та бухкаючи, немов то вона сама лютувала в тому вимушеному русі.

Стугонїла глибїнь від потужних ударів у її мерзлі й живї, з притамованим подихом груди.

Коли на третій годині зміни Артур з'явився у вибої,

тут уже було стільки зроблено, що він не міг приховати свого здивування.

— Добираємо? — Артур спитав якось не так, як питав завжди, не тим вдавано бадьорим і штучним тоном начальника. Артур знав цей тон, він сам перейняв його від старших, хоч розумів його неприродність і не любив його.

Дивився на хлопців зраділо, однак людям ніколи було поглянути на нього, а Петро, добираючи породу, так шкребонув біля ніг Артура грабаркою, що той аж відступив од нього, завбачливо озираючись.

— Добираємо, — по паузі відповів йому Ріпак. Він теж не розгинався і дивився лише на ноги Тобиша, щоб не зачепити їх.

Треба було скидати на транспортер останні грудوماхи породи й дріб'язок. Ще кілька змахів, кілька гребків — і загінку буде взято. Скінчиться велика й важка робота.

Відвідини Артура не справляли враження на робітників цієї бригади, — Ріпак мовби нейтралізував собою всі інші впливи на них. Та й тримався начальник дільниці у вибої так, як інспектор з техніки безпеки праці: додивлявся передусім до того, як і що закріплено тут, чи не може воно загрожувати комусь, чи не впаде, не зрушиться. Схоже було, що Артур не хотів чи, може, й боявся надовго залишитись в кесоні, чого він і не приховував од робітників.

Через це й не починав розмови, яка затримала б його, і не заходжувався оглядати все. Він був переконаний, що відвідини бригади на роботі є простою формальністю, і поводив себе тут відповідно цьому переконанню: не шукав контакту з людьми, бо вважав, що вони так само ставляться до нього, як він до них. Відколи Артур на посаді начальника дільниці, а Ріпак працює у нього, він ні в чому не виявляв ні прихильності, ні неприязні до його бригади.

Сьогодні Артур мало був схожий на самого себе. Доки Павло хоч трохи вивільнився, щоб повести з ним розмову, Артур подерся вгору, під саму стелю тунелю. Тут він побачив, що на одному боці було вибрано породу з деяким поглибленням, і з приємністю для себе вгадав, нащо це так зроблено; потім напав на слабо закріплену марчеванку і сам загнав за неї клинця, гучно б'ючи в нього обухом сокири. Захеканий, з брудними руками, які він наче навмисне розчепірів перед собою, Артур опустився донизу, якось незвично і легко перелазячи з опори на опору. Побачивши, що Петро ніяк не може підсунути грабарку під

велику грудку глини, догідливо притримав її своїм чоботом.

— Кінець! — Ріпак розправився і провів по обличчю оголеною по лікоть рукою.

Петро і Лободенко теж поставили свої грабарки, віддихуючись. Всі вони були роздягнені до пояса, і по грудях і животах, по глибоких жолобах спини у них стівав краплинами піт — схоже було, що їх зросив теплий, тихий дощ.

— Як же нам переїхати? — Ріпак спитав про це хлопців і Артура водночас, але тут же звернувся до Петра: — Біжи, дзвони! Живий чи мертвий — сюди з копита.

Артур непорозуміло глянув на Ріпака.

— А де ж це Шугайченко?

— Як тобі й сказати: він і тут, і нема його. Вам відкрийся — ціле діло пришите, — Ріпак натягав через голову дірявий светр, розпинаючи його, немов гумового. Усмішка чогось затаєного прокралась йому на уста. — Грипок у нього, а шлюз, сам знаєш, хворих не приймає. Можливо, зараз прошлюзується.

— Знову тобі не щастить, — сказав Артур по-дружньому, але тієї ж миті відчув, що нагадував бригадирові щось більше, ніж про цей випадок. — Давай команду хлопцям — я пересуну щит.

Ріпак скинув на нього зраділий погляд, але відразу ж одвернувся і почав прибирати інструменти.

— Ні, я без Шугайченка на це не зважусь. Ще цієї халепи не вистачає мені: посадити щита.

— Я пересуну як треба! — Артур вимовив ці слова владно.

Слідом за Ріпаком Артур видерся на площадку. Недовіра бригадира розпалювала в ньому завзяття, але поза ним, десь глибоко в душі Артура прокинулось бажання показати себе в простому і звичайному ділі, зрозумілому, близькому робітникам і саме їм, Ріпаківим хлопцям.

— Якби можна було потім вирівняти щит ломами, як оцю розбиту колію, — будь ласка. — Ріпак стояв уже посеред рейок, очікував Петра, відчуваючи вдовolenня з того, як Василь та Морозенко змивали водою настил, змітали струменем тріски, тирсу, і з того, що Артур просився послугувати йому. — Отака махина перехилиться — тоді хоч аллахові молися — не допоможе. Пам'ятаєш, як провалювались ми на шістнадцятому кільці? А втім, — як Василь

скаже, так і буде,— Ріпак взяв за плечі Василя, який спився проти нього і дивився непорозуміло на нього, наче вперше бачив.

Тобиш, не дослухаючись до того, що говорив Ріпак, поліз у кабінку щита. Ріпак подався за ним.

— Ти серйозно?

— Потім побачиш, серйозно чи ні,— Артур всівся на металевому стільчику. Руками, не дивлячись, перебирав важелі, кнопки, злегка торкаючись до всього рухами умільця.— Граю я на цьому органі, розумієш, граю! Я люблю цю грубузну і розумну машину, схожу на слона. У неї є щось примітивно-могутнє.

— Ну, грай, коли граєш. Я сам можу зважитись іноді.

— Відваги небагато, коли знаєш, за що берешся.— Артур спробував кілька вентилів і почув, як десь там, попереду, озивались скрипучим рухом потужні домкрати.

Все зготувавши, Тобиш, стурбований і схвильований, поглянув перед собою, вважаючи, що за ним стежить лише Ріпак. В отворі побачив голови всіх робітників бригади.

— Ти дозволяєш?—Тобиш звертався до Василя, який до пояса перевалився до кабіни.

Той озирнувся на Ріпака, на Петра, реготнув і сказав:

— Поки що ні. Треба мені екзамен од вас прийняти.

— О, цього я не боюсь! На екзамені і на практиці я на такому металевому стільці заробив не одну п'ятірку.

— Хе, на екзаменах! Там усе можна.

Хлопці, що обступили Василя, засміялись. Хтось смикнув його за каску.

— От професор!

— Молотка й лопати!

— А ти їх коли складав, ті екзамени, професоре?

Артур ледь торкнув кнопку управління еректором, і величезний важіль, на якому всі сиділи й стояли, почав осідати. Хлопці з вереском шаснули вниз, та Артур враз і спинив еректора. Василь, на чомусь тепер причепившись, ледь визирав.

— То відповідай: складав коли екзамени?

— Та ні, не доводилось. Раз спробував був потрапити до технікуму, так документи прийняли. Документи, значить, вступили, а мене забракували.

— Виходить, документи були грамотніші за тебе?

— Не розп'ятякуй багато,— Ріпак не терпів, коли розмова затягувалась довше, ніж треба.— По конях!

Коли щит уже подався вперед на кілька сантиметрів і всі полегливо зітхнули, до вибою підходив Шугайченко. Ще на відстані він почув тьохкаючий ритм помпи, напружені поскрипування і бренькіт заліза. Зрозумів, що за його роботу взявся Артур — крім нього ніхто б не зважився на це, — і тепер, відчуваючи глухий, болісний шум у голові, кожен сильний, характерний звук, визначав, як посувається робота. Тривожно сприймав ледь відчутне плазування багатотонної махину, немовби вона сунулась над якимось урвищем і з чиеїсь найменшої необережності могла туди звалитись.

Шугайченко пам'ятав, як Артур, приходячи в бригаду, щоразу видирався по драбинці до нього і найперше заводив розмову про щит. Наче спеціально для нього, Шугайченка, Артур начитувався якихось історій, пов'язаних з цим старим і незамінним знаряддям. Знав молодий технік, як московські метробудівці збирали першого щита, купленого в Англії, і зробили це без креслень, які затримались в дорозі, а по номерах на деталях, і як найнятий за золото англієць, водій щита Баррет, відповідав на розпитування цікавих робітників: «Навіщо вам знати це? Це — справа інженерів», і як прохідники відповідали йому: «Це, може, у вас там так, а в нас — справа наша»; знав про те, що й Микита Сергійович Хрущов бував на щиті в кесоні і що він сказав про нього... Шугайченка дивувало, як можна так багато знати про це вкриті іржею, завжди наче вросле в породу громіздке знаряддя, і сам собі не раз докоряв за те, що він цього ніде не вчитував, не вивчав. Все лагодився розшукати потрібну книжку, але відкладав «на потім», заспокоюючись тим, що воно йому мало потрібне і що всі оті начитані люди ніколи не зуміють самі попорати машину.

Тепер Шугайченку випало перевірити, що ж таки вміє Тобиш.

Але чи слід ризикувати багато дечим заради цієї перевірки? Що скажуть йому, затвердженому у всіх інстанціях машиністові, після того, як Тобиш зарие носом в землю чи перекосить щита і цим затримає дію кесона і всіх бригад?

Та, мабуть, Шугайченко так гаряче й неспокійно думав нині про це через те, що був справді хворий, що з ризком для свого здоров'я погодився на шлюзування і пережив його, як щось небезпечне. А можливо, й через те, що

боявся, так, дуже боявся завдати неприємності бригаді, яка так цінувала і шанувала його роботу.

Шугайченко сперся рукою об стіну тунелю і, стоячи на помості, кожної миті відчував, як рухається він разом з щитом. Так, рухається. Лунають вигуки Ріпака, Артура. Ось хлопці перемістили підкладки під домкрати. Шугайченко зважував у думці, як і що робилося тут, і був усім задоволений. Артур, виходить, добре пам'ятав, що на цьому метрі починався поворот і зниження тунелю, знав, що праворуч для цього якраз і була вибрана вгорі порода з поглибленням.

«Ну, ще трохи, ще!.. Нехай під два домкрати покладуть опори зліва, щоб лівий бік подався трошки більше. Ти ж розумієш, Артуре, наскільки більше? На три сантиметри і тільки. Так починаються всі повороти тунелів... Вони наче непомітні для ока, але швидкому поїзду саме враз. Це ти, напевне, знаєш, Артуре... Ну, ще трохи! А чому це ви всі так припишкли? Невже ви, хлопці, так переживаєте кожен переїзд? Невже моя робота така важлива для вас, що ви затамовуєте подих, ждучи її завершення?..»

— Готово! — це слово, здається, вимовили кілька чоловік разом, але серед інших всі почули насамперед голос Шугайченка.

Робітники зіскакували вниз. Натикаючись на Шугайченка, кожен затримувався, щоб сказати якийсь слово чи спитати отим зовні байдужим і безмежно щирим: «Ну як?» Усіма ж рухала нині та просто кидала всіх на свої місця, мабуть, ще ніколи й ніким не звідана радість. Адже буде, вже неодмінно буде успіх, і його засвідчить сам начальник дільниці. Та окоім цього щось важливе відбулося на їхній зміні сьогодні. Артур пересунув щита — де і коли отак начальство брало на свої плечі роботу поруч з ними, в підземеллі? Він ще в своїй кабіні, порядкує там, але скільки в його погляді простої, робочої гордості й радощів? І Шугайченко своєю появою підбадьорив усіх. Стоїть, дивиться на хлопців, проводить кожного своїм поглядом, усміхається. І всі, як один, розуміють його, відчувають його присутність як щось незвичайне, здобуте борнею сил, любов'ю до них усіх.

«Тепер і тубінги миттю вкладаємо!» — надихала кожного ця думка.

Шугайченко поволі піднявся драбинкою до своєї кабіни. Артур спритно й весело поступився перед ним, дещо

завважив щодо поведінки щита, спитав, як почуває себе Шугайченко, і знову згадав, з якою метою він так надовго прийшов сьогодні на зміну. Мав дещо переговорити з Ріпаком щодо завтрашнього звіту, довідатись про його скарги й міркування.

Після напруження в руках поручні прямовисної драбинки здалися Артурові ненадійними, і він, злязачи, поплював на долоні, щоб цупкіше триматись. У всьому його тілі ще бриніла, мов туго натягнута струна, стривожена і сильна воля. Хвилини, пережиті разом з робітниками, залишили в душі щось таке, що промінилось і розросталось. В тому тихому і новому світлі побачив зараз зовсім по-іншому цих людей, що вже знов, немов забувши про нього, рухались кожен у своєму напрямку, і Ріпака, який уже десь вгорі теркотів молотком навперебій з іншим, і тих, з ким він, Артур, зустрінеться сьогодні вдома.

Тобиш зупинився посеред помосту, між паралелями колії, по якій Борис проштовхував одну за одною теліжки з тюбінгами, і якимось по-новому усвідомлював своє право отак стояти і спостерігати роботу інших, краще бачив, як точно і вправно підхоплювало кілька пар рук тюбінги на краю рейок, як швидко підсовували його під важіль еректора, як Шугайченко враз підхоплював тим важелем півтонну чавунну брилу і подавав її до стіни, накладаючи на іншого тюбінга, як мелькали чийсь руки там, де загрозливо брязкотів метал.

«Та ви ж чудові хлопці!» — Артурові хотілось вигукнути ці слова так, щоб його почули всі, бо його поривало ще і ще виявити себе перед ними, дати їм зрозуміти, що він захоплений їхньою роботою, ладен щодня бути серед них, разом працювати. Та він збагнув, що їм зараз аж ніяк не потрібні ні його похвали, ні його вигуки — до останньої краплини своєї уваги вони були поглинуті працею.

Артур ще стояв, спостерігаючи за всім, що тут відбувалось, і зовсім нові думки, опромінені тим світлом, що зайнялось в його душі, народжувались у нього. Так от в чому сила й успіх справжнього товариства: безоглядна й щира старанність і вправність кожного зокрема. Не гарячкування, не натуга всіх, не похапливість така, що аж спотикається кожен, а постійне усвідомлення кожним своєї ролі,

бачення свого місця серед усіх в найрізноманітніших ситуаціях, постійна розмірена і рівна напруга всіх. Адже хлопці, мов на вогонь, кидаються на поклик бригадира чи товариша, ба навіть на один короткий позір котрогось. А старанність і уважність починається від Ріпака, і в кожному вона озивалась немов подвоєною силою. У фізичній праці, виявляється, хоч якою б легкою вона не була, для робітника немає одноманітності. Щодня бувають якісь відмінні од учорашніх обставини, трохи інше знаряддя, інший напарник у тебе, і вже все те, що було вчора, сьогодні сприймається як щось інше, і робота здається новою, викликає більше захоплення. І чим, справді, одноманітніша вона і складніша, тим важча, а відтак гостріше й глибше відчувається людиною, що виконується для інших і за інших, для багатьох і за багатьох, і це усвідомлення дає людині волю, впертість і велику, ніде й ніколи не показувану просто, робітничу гордість.

Небагато залишилось до кінця зміни, та Артур, перебравши ці думки, які враз зникли, збагнув, що він так і не роздобув тих важливих ґрунтовних і загальноприйнятих висновків з функціонування кесона і роботи бодай однієї бригади, по які прийшов. Він подумав про це, і його взяв ляк перед завтрашнім днем, перед тим, що мусив подати Чаброву. Уже взявся за драбинку, щоб здиратися вгору, до Ріпака, але там, під стелею, раптом замовк один молоток, і в просвіті показалось бригадирове обличчя.

— Ей, Борисе!

— Що? — відповів той, не дивлячись вгору. Важіль еректора прицілявся зачепити тюбінга, що лежав перед Борисом.

— А буріння, матері його сто чортів! Забули про нього.

Борис задер голову, побачив лише Ріпакове обличчя і, притримуючи на своєму сковзкому розкішному волоссі каску, засміявся. Артур дивився то на нього, то на Ріпака, чомусь милуючись ними.

— Пиши пропало! Двадцять хвилин залишилось...

— Чого ж ти іржеш, жеребчику? — процідив крізь зуби Ріпак.

— Треба, треба зробити, — нагримав на Бориса начальник дільниці, пробираючись вгору. — Давай сюди бура. Ще підможу вам, баламути ви.

— Вдвох — це нам раз плюнути, — жваво метнувся Борис по інструмент.

Згоджуючись бурити вибій — заганяти на кілька метрів вперед прута, Артур, осмілілий і певний у собі, сягнув думкою далеко. Підхопив те, що йому подав Борис, швидко все припасував і сам міцно натиснув на прут, який, обертаючись, поступово влазив у породу. Те, що він робив своїми руками, було потрібне для нього зараз, сьогодні, буде потрібним завтра. На власні очі він бачитиме, що являє собою порода за кілька кроків попереду, і це запалювало його до роботи. Йому хотілося, щоб і там, далі, залягала така ж суха і надійна глина, як була досі. Артур неодмінно скаже про це завтра ж Чаброву, і нехай той зважає їхні розходження в поглядах на кесон. Нехай помовчує! А що він заспіває, якщо буде вдалим буріння, щодо півметрової загінки? Невже наполягатиме на своєму? Хіба ж це не примха особи, обумовлена всякими інженерськими пророцтвами? Порода така сама, якою була вчора, позавчора, а загінку бери в півметра, не більше. Вимагаємо від бригад чотири метри проходки на добу, темпів, темпів і тут же пропонуємо: закріплюйте вибій через кожні п'ятдесят сантиметрів, щит також пересувайте через кожні п'ятдесят сантиметрів. Ідіть швидко, але дрібним, турецьким кроком! Грайте у дрібушки, одним словом... І знову все це лише з тією самою метою: гарантування свого спокою... Ні? Ах, є небезпеки? Які? Де вони?

Прут ледве помітно входив у стіну породи. Артур підтримував його разом з Борисом, і їх руки в рукавицях раз у раз стикались.

— Кінчай! — Єжовкін мав звичку вигукувати це одне, незмінне слово на відстані, але сьогодні він обізвався уже на помості щита.

Стояв і дивився на Артура.

Побачивши на площадці начальника дільниці, Єжовкін, на ці хвилини завше настроений войовниче, нараз укліяк. Але те, що Артур зараз працював, підмагав Ріпаку, підбадьорило його:

— Крути, начальнику! Ріпаку саме двох рук не вистачає.

Ріпакові хлопці добре почули і голос Єжовкіна, і прозорий, в'їдливий натяк. Швидко зістрибували вниз. Робітники Єжовкіна, сердито зиркаючи спідлоба, здиралися до

вибою, спинались на ноги, обм'ящуючи кріплення тюбінгів. Люди, на мить перемішавшись, враз і розділились.

На помості, внизу, zostалися бригадири й Артур. З крутих реплік, що долинали сюди, бригадири визначали, що відбувалося у вибої під стелею, і мовчки вичікували невідомо чого — того, що станеться тут сьогодні в присутності начальника дільниці. Артур зшкрібав скіпкою на колінах штанів глину, вдавав, що йому байдуже все те, що відбувалося тут зараз, але чув кожне слово перепалок.

— Спалюжили, значить, верхній ярус?

— Що прийняли, те й здаємо.

— Крокодили! Глитнули скільки...

— Не глитнули, а вибрали.

В іншому кутку хтось запитував:

— А де загвинчувачі?

— Шукайте. Ви ж знаєте, де Ангола їх ховає.

— Що? Подай сюди все на тарілочці! Зрозумів?

— Наші хлопці вже понесли, а ви свої шукайте.

— Бегемоти ви!

Ще в третьому кутку гукали:

— За тюбінгами — вітер. Фі-іть!

— Це в твоїй голові, Митьку, свистить. Я сам вивантажив три вагонетки піску й цементу.

— Не заливай... Побризкав, як цирульник за троячку.

Цей номер вам не пройде.

Біля пробуреної дірки теж чувся діалог:

— Зробили горобцеві гніздо.

— Жени прут далі — там сто горобців поміститься.

— Носа свого просунь туди, а то бур не лізе. Запишемо півметра.

— Рівно два метри, ще гарячих. Зрозуміло?

— Запишемо метр, щоб не помилитись.

— Ракло ти, а не людина!

Ріпак побоювався за Бориса:

— Давай наниз!

Єжовкін стояв біля Артура, тримав перед його лицем руку, загинаючи на ній палець за пальцем.

— Чув, начальнику? — Він уже все прикинув: якщо не спише з Ріпака за недоробки, йому сьогодні нізачо не наздогнати суперника.

Артур уже зшкріб глину, починав чистити чоботи, так і не дивлячись ні на кого. Бачив лише простягнуту до його

обличчя руку і відчував на собі чийсь пекучі погляди. Знав: Ріпак і кілька його робітників, що залишились тут, чекають його слова, чиеїсь суворої і чесної правди. І правди цієї вони, звичайно, сподіваються зараз від нього.

«А що я вдію? Сьогодні викажу все Єжовкіну, а завтра мої слова обернуться проти мене новими звинуваченнями Чаброва. Кинути бумеранг в Єжовкіна?»

На Артурових чоботях багато грязюки, і Єжовкін, дивлячись, як той змиває її, вже зовсім заспокоївся. Ось Тобиш ще нагримає — звелить, щоб скрізь посипали тирсою, і піде.

Чому він взагалі приходить, коли бригадири ведуть між собою розмову? Що йому тут треба?

— Ну, Ріпак, забирай своїх звідси. Я сам підрахую. Неповне нагнічування, слабкі гайки, недостатнє буріння... У тебе сьогодні є з чого відколоти.

— Годі! — Артур кинув перед собою шланг, який, розправляючись, засичав, запінився водою. Обличчя його налилося кров'ю, а він увесь випростався і став груди в груди перед Єжовкіним. Бригадир відчув недобре в окрикові начальника дільниці, у рвучкому русі, але не виявляв ні найменшого збентеження. Саме коли потрапляв на чийсь опір, Єжовкін запалювався полум'ям незгоди, духом неспокою, і тоді його думки, як смолоскипи, пирскали чадом та іскрами, обпікали інших. Але зараз обставини були не за нього.

— Це до мене так ввічливо?

— До тебе, ваше благородіє. Ти знаєш казочку про козу-дерезу? — зненацька спитав Артур, і порівняння цієї історії з казкою про хитру козу, яка так несподівано спала йому на думку, в душі розсмішило його.

Артур глянув на Бориса — той ледве стримував себе, щоб не розреготатись.

— Не знаєш? То попроси, щоб тобі розповіли дітки. Стара це казочка, і твоє крутіїство теж старе. Я давно тебе наскрізь бачу, та була між нами якась перепона... Все крізь неї видно, а заважала простягти руку і ткнути пальцем в тебе.

Єжовкін наче остовпів. Його обличчя зблідло, а западини щік і очей чорніли страшною темінню. Артур наткнувся на його погляд і одвів очі, бо ще боявся цього чоловіка. А проте думки вже не корилися тому кволому ляку і мали свою силу.

— Все, що зробила на своїй зміні Ріпакова бригада, вважай, зробив я оцими руками. Зрозумів? — Артур протягнув догори брудні, набряклі од холодної води руки. — Я знаю, скільки і де горобців поміститься, і не дозволю тобі одривати з чужої праці ні міліметра! Нічоґісінько! Кінець твоїй сваволі.

Артур відчув, що сказав усе. Розшттовхнув своєю постаттю робітників, які стовпились довкола, і пішов геть. За ним дружно рушили Ріпак та його хлопці.

Митько, що стояв поряд з Єжовкіним, дивився насмішкуватим поглядом то на свого бригадира, який чомусь мовчав, немов ошелешений ударом, то на тих, що віддалялись. Потім насунув на очі каску і свиснув так, що луна просто громом повторила цей звук. Хтось у раптовій тиші захирикав.

Шланг, з якого вода була в чоботи Єжовкіна, сичав і сичав. Але того ніхто навіть не помітив.

17

Партійне бюро, як і завжди, збиралось у кабінеті начальника будівництва: Чабров, член бюро, пересідав на один із стільців, що стояли попід стінами, а своє крісло уступав слюсарю Ярощуку — секретареві.

Михайла Ярощука, робітника з майстерні, що тулилась до контори дощаною прибудовою, цієї осені вдруге обрали на секретаря парторганізації. Та заходячи за широкий стіл Чаброва, слюсар і сьогодні, як щоразу, якось вибачливо поглядав то на його господаря, то на Птуху: Іван Іванович позаминулого року керував такими ж засіданнями і з цього місця виголошував свої кучеряві промови.

Порівняно з Чабровим та Птухою, Ярощук був ще зовсім молодий, але серед них відзначався в поведженні з людьми витримкою, щирістю і, сказати б, повагою та доброю цікавістю до їхнього життя. Була в нього цілком органічна, своя, неслужбова і непідкреслювана уважність до всіх, з ким він стикався по роботі. Зайдеш до його кімнатки, де стояли книжкова шафа, сейфік та столик, і що б він не робив — сидів за паперами, чи розмовляв з ким, притьмом одвихнеться.

— Хо-го! Заходь, заходь, — зрадіє, таки справді зрадіє. Що там уже за балачка буде переґодя, то покаже

справа, а наразі перший подасть руку, привітає. Коли хто чужий сидить у нього, то й познайомить.

Не терпів Ярощук секретів, шушукання, розмовляючи з комуністами, розповідав про свої турботи. Говорив з усіма і при всіх, а ділові справи вмів обмірковувати справді-таки колективною бесідою, які в протоколах іменувались засіданнями й зборами.

Походив Ярощук з простої робітничої української родини, однієї з тих, які нам відкрив у своїх солом'янських оповіданнях Іван Сенченко, і добре розумів, що всі оті клопоти й турботи, домашні й по роботі, з якими звертаються до нього, були повсякденним життям людським. Розмовляв він з тими, хто заходив до його кімнатки (Ярощук працював щодня на першій зміні, і після неї завжди його можна там застати), нехапливо, ґрунтовно. Так він дізнавався, чи той клопіт є справді пекучим і невідкладним. Звичайно ж, не були це обов'язково скарги, образи чи конфлікти — з Ярощуком хотілося погомоніти з простої потреби чийогось щирого слова, поради, співчуття або просто підбадьорення.

Секретар партбюро любив пограти там-таки ж, у своїй кімнаті, в шахи, але без того гарячкування й викриків: «Взявся — ходи!» чи що інше, — мав він товаришів, які любили його спокійну й розважну манеру гри. Та скільки ще до того поединку за шахами було переговорено з людиною! І звідки оце щойно прийшов, і як працював сьогодні, і що цікавого почув і побачив. Характер цих розмов визначався не наперед задуманим випитуванням, а тим, чим жили ці рівні і звичайні люди, товариші, що хвилювало їх і саме просилося в слово, що хотілося розділити бесідою. Ярощук сам оповідав про свій дім, про сусідів, про незлагоди та удачі на роботі, відкривав свої думки про все, що складало його життя, та коли й інший хто, хоч як уже не оповідав, а брався поміркувати вголос, спогадати щось чи й потеоретизувати, то мав терпіння вислухати його до кінця. Та що терпіння — Ярощук жадав таких контактів з людьми! Так, він знав, хто про що думає, запам'ятовував це з щоденних розмов. Запам'ятовував не для того, щоб завтра повернути чиюсь, можливо, й неточну, з погляду його, секретаря бюро, думку проти того, хто висловив її. Ярощук тактовно поправляв співбесідника, і скоріше тим, що протиставляв йому, як треба було, власну думку. Сам же потім намагався всіма засобами осягнути, звідки

в людині взялося хибне переконання, що це так «переко-сило» її думки чи й цілу свідомість, та й впливав, як тільки міг, на неї.

Він не був філософом чи мудрецем, але все, чому навчило його життя, що вбирав його розум з читання і повсякчасних подій,— все це, Кажу, переварювалось в його свідомості на власні, оригінальні, глибокі й прості мислі. Деякі такі думки він висловлював не раз в розмові з товаришами, а то й на зборах, і вони ставали відомими. Ось вони.

«Коли б сьогодні кожен з нас наказав собі жити і працювати так, як він уже здатний за своїм розвитком і як потрібно в інтересах нашого суспільства, наша країна завтра стала б казково багатою і прекрасною».

«Людей єднають праця, добрість і спільні традиції, а роз'єднують заздрощі, егоїзм і жадібність».

«Віками людина мислила тільки за спонуканнями свого особистого життя, своєї долі. Приватна власність була для неї спершу тим самим, чим є панцир для черепахи, її захистом; потім приватна власність перетворилась на роги чи ікла звіра, а ще згодом — на зміїну отруту». «Людина прожила на Землі тисячоліття і не знала, що поза її приватновласницьким світом є величезний, чудовий світ суспільного співжиття. Так ми не знали до польоту наших перших космонавтів, як там, в небі». «Комунізм відкриває новий, зовсім новий, величезний світ, повний простору для польоту мислі, діяння і мрії. Його можна порівняти лише з космосом».

Після всіх відомих перемін в нашому житті, названих народом потеплінням, чистим небом, новим часом, Ярощук сказав так:

«Найтяжча, на мій погляд, шкода була завдана нашій справі носіями і ревними служителями культу особи тим, що нову, чудову людину, викликану до життя ідеями Маркса і Леніна в нашій країні, змусили знову повертатись в сутінки своєї замкненої особистості: їй потрібно було лицемірити, порушувати принципи, рятуючи себе і залишаючись десь у глибині своїй вірною духові життя нашого».

Обраний на секретаря саме в часи оновлення нашого життя, Ярощук сказав: «Ми щасливі, що в нас є з чого розпочинати знову, є на що духовно і морально опиратися. Нам треба починати від Леніна, від ленінської простоти,

скромності, принциповості і щирості. Щирості у взаєминах між людьми».

Секретар партбюро Ярощук свою повсякденну роботу розпочинав з ленінської щирості, і прямоти, і принциповості.

Отож, ставши за столом Чаброва, Ярощук якусь мить оглядав присутніх, пригадував, про що і з ким встиг перемовитись, готуючись до засідання, та чого і хто жде від цієї розмови.

Гаряча буде перепалка сьогодні, впаде на когось тяжка провина за відставання...

На Ріпакові Ярощук не затримав погляду, перебіг далі. «Підвів ти мене, Павле, підвів,— думав секретар, мружачи карі і пильні очі.— Обіцяв заходити до партійного бюро, домовлялись ми про це, а ти за десять днів не показався й на очі». Ярощук не викликав Ріпака на «сугубу» розмову, як висловлюється Іван Іванович, після історії з Сиротенком, чекав, поки в того налагодяться справи. Але Ріпак підвів секретаря не лише в цьому, що став він, секретар, за стіл, не тямлячи до ладу всього, що діється в кесоні. Не міг сьогодні Ярощук опертися в своїх критичних міркуваннях і порадах на його бригаду як на зразкову, а через це точно й не уявляв, в якому напрямку піде обговорення, які факти дадуть йому силу.

Набачив Тобиша — той примостився за спинами інших в кутку — і відкрив засідання.

— Раніше всі ми знали, що вода заважає нам брати породу. Сам бачив; лилося за комір. Тепер, здається, води у вибої немає? — Ярощук повів очима по ряду і наткнувся на Тобиша — начальник дільниці немов чекав цього погляду.— Правду я кажу, Артуре Івановичу?

— Немає, — начальник дільниці відчув, як погляди присутніх рухнулися і спинилися на ньому.

— От як: і води немає, і норми немає. Була вода — більше давали, зникла вода, і робота погіршала. Звикли, виходить, до того, щоб за шию капало.

— На дощучку воно довго не встоїш,— докинув хтось басом з тих, що zostались за порогом відчинених до приймальні дверей.

— Хто там такий розумний? Покажись-но сюди,— сміливо обізвався Ріпак, теж перебиваючи промовця.

— Коли я заходив до вибою і бачив, як прохідники

брюхали по коліна у багнюці, то думав: «От би їм хорошу погоду!» Дали вам, товариші, чисте небо. Тепер у тунелі сухіше, мабуть, ніж у місті на тротуарі. Чому ж буксують наші бригади?

Ярошук обминув очима Артура, знаючи, що він стежить за ними увесь час, і обернувся до Чаброва, який сидів поруч, спираючись плечем на теплу грубку.

— Саме так! Буксують на сухому,— підхопив Чабров, вгадавши, що настав час для його звіту, делікатно названого інформацією.

Перебираючи з гучним шелестінням папери, він жваво підвівся з місця. Артур впізнав у його руках серед інших аркушів свою доповідну записку. Вслухаючись в слова начальника будівництва, очікував, коли той заговорить про нього.

Коли сьогодні Артур зайшов до Чаброва, він, продовжуючи щось писати, байдуже мовив:

— Залиште.

— Я тут висловлюю деякі ідеї, Олександрє Михайловичу... Ініціатива чи що,— сказав Артур, червоніючи.

— Гаразд, гаразд... Розберуся.— Чабров так і не глянув Артурові в очі.

Тобиш розумів, що це означало, і відразу ж вийшов. У своїй записці він пропонував час від часу переміщати бригади, щоб довго не стикались ті самі люди на передачі зміни. Рекомендував заборонити списування, призначити змінних техніків і навіть об'єднати бригади в одну, комплексну.

Артур ждав критики, руки його пітніли. Він м'яв свої тези і не міг зосередитись на тому, що готувався сказати в своєму виступі. За кілька чоловік від себе помітив Ріпака. Бригадир сидів якимось спокійно, навіть гордо склавши на грудях руки і відкинувшись на спинку стільця. Артур згадав, що Ріпак і сьогодні дав мало не на метр проходки, більше, ніж інші бригади, і подумав, як йому приємно сидіти нині серед людей.

«Він, Ріпак, мусив полати вчора Єжовкіна, а не я. Він!»

Артур відчував, як у хриплому, натужному голосі Чаброва наростала загроза.

— Я навів вам цифри і розрахунки, тепер самі прикиньте, коли при таких темпах ми здамо готові тунелі. «Буксуємо» — це не те слово, Михайле Стапановичу. В моїй

практиці так поблажливо не оцінювали подібне становище на таких урядових будовах, як наша. Ми саботуємо. Ми зриваємо плани освоєння державних коштів.

Артур помітив, як від цих слів, повних хрипоти й тривоги, всі немов пригнулися. Дивився прямо перед собою і ждав.

«Зараз, ось зараз скаже».

— Головною причиною поганої роботи бригад в кесоні я вважаю неспроможність начальника дільниці товариша Тобиша керувати проходкою в нових умовах.

Погляди їхні схрестилися, і Артур сприйняв ці слова так, наче Чабров сказав їх йому самому. Він кинув їх, як щось палюче, прямо в його відкрите, підставлене для удару лице.

Артур чекав цієї хвилини, але ще не знав різючої сили таких слів, не звідав, як вона б'є, коли немов помножується всіма тими, хто чує ті слова разом з ним.

Опустив своє почервоніле обличчя, відчуваючи на собі погляди. Думки його нестримно вирували в голові.

В ньому прокидалась нетерплячість, невгамовне обурення за несправедливість. Так, це була несправедливість: сказати про його неспроможність і змовчати зусилля, старання, пропозиції.

— Коли раніше матеріали й тубінги подавали до вибою прямим транспортуванням,—поважно вів далі Чабров, вдоволений і немов заспокоєний своїми словами,—то зараз все проходить через шлюз. Такі умови вимагають від начальника дільниці точного розрахунку процесу, чіткого порядку і строгого нагляду. А що ми маємо на практиці? Перебої в постачанні, відсутність нагляду в кесоні, конфлікти між бригадами через інструменти. Люди не почувують твердого керівництва, і всі, я підкреслюю, всі, хто куди хоче, туди й тягне.

«Не всі! Я не погоджуюсь з цим!»

Він вигукнув ці слова? Здається, ні. Ну й добре. Все це не так, зовсім не так. І це несправедливо!.. Але про все він скаже в своєму виступі. Тільки б не забути йому цих думок.

Артур слухав далі Чаброва, але думав про те, що він тут чужий, що його ніхто не захистить. Уявив на мить домашню кімнатку, матір і своє сьогоднішнє повернення додому. І раптом почув голос Ярощука. Почув своє прізвище.

Секретар партбюро запрошував його виступити першим.

— Можна, я не буду виправдуватись? — сказав Артур, через силу усміхаючись. В голові у нього не було жодної думки. Він не хотів дивитись в той бік, де сидів Чабров, боявся зустрітись з його поглядом. — Я вчора пробув кілька годин із зміною Ріпака... Ага, відразу хочу відзначити: вже раз у житті я стояв перед такою ж, як сьогодні, поважною аудиторією і сказав тоді зопалу те, що мені спало на думку. І, мабуть, я помилився. В тому, що я висловив, ще не знаю, чи помилився, а в тому, що так виступив, напевне. Так от, я спершу розповім партійному бюро, як працює бригада Ріпака.

Перейшовши згодом до висновків, Артур кілька разів повторював «по-перше» і таки щоразу починав з чогось іншого, знову й знову підводячи думку до одного: до Єжовкіна.

Тепер, цілком оволодівши собою, Тобиш говорив на весь голос, дивився всім сміливо в очі і лише й досі уникав Чаброва. Артур десь підсвідомо радів з того, що в першу мить, вставши з місця, забув про свої збурені думки, що не піддався впливу свого честолюбства і не почав виступ з Чаброва. Він не виправдовувався, а обстоював істину. Опираючись на бригаду Ріпака, осуджував все, що знав про поведінку Єжовкіна.

— Коли я не здатний керувати дільницею... — закінчував Артур, відчуваючи, як з цими словами падає його дух (навіть уже видивлявся, куди б йому пробратись до виходу). — Якщо я неспроможний, то поставте іншого. Я піду на будь-яку роботу. Стану машиністом щита — хоч звідси прямо на зміну! А тільки... ви, Олександрє Михайловичу, ви, мій батько за віком, дуже помиляєтесь. Так, помиляєтесь!

Чабров не сподівався таких слів в Артуровому виступі. Ще міцніше притулившись до грубки, думав про те, чи надворі часом не похолодало, чи не замерзне в радіаторі вода, а почувши своє ім'я, аж сполошився. Відкинувся од тепла і озирався на тих, що сиділи поруч.

— Єжовкін — тут п'яте колесо у возі! — вигукнув білявий, щупленький молодий інспектор по техніці безпеки праці, недавно прийнятий на роботу. Вигукнув і догідливо подивився на Чаброва.

— Треба говорити про забезпечення роботи, а не чорт-зна-що, — невдоволено буркнув головний інженер, Роман

Аристархович, сивий і червонощокий, моложавий з обличчя чоловік.

— Не п'яте, товаришу Прохоров, а четверте! — обізвався Іван Іванович, радіий з свого дотепу. — А коли одне колесо з чотирьох, сугубо кажучи, шкутильгає, то далеко не поїдеш. Безпека не гарантує, сам знаєш.

Хтось за дверима реготнув басом, і в кабінеті всі з того засміялись.

Ріпак перехопив погляд Івана Івановича, кинутий в його бік, і вони вкрадливо переморгнулись.

— Виходить, що вся наша адміністрація існує лише заради Єжовкіна, — повертаючись до грубки іншим плечем, мовив Чабров. — Він один все нам дезорганізує, а ми не встигаємо всі разом як слід організувати. Дивно!

— Буває й так, — сказав Ярошук, придивляючись, хто ще хоче взяти слово.

Йому сподобався Артурів виступ. Слухаючи його, згадував, як клопотався за нього перед Чабровим, добре пам'ятав його батька, Марту Еммануїлівну, і зараз йому хотілось, щоб хтось підтримав Тобиша. Пробіг поглядом, — майже у кожного в руках якісь нотатки, блокнотики. Спинився на Ріпакові. Але з дверей, що вели до приймальної, раптом вийшов високий широколиций чоловік в робочій спецівці, касці і, не звертаючись до секретаря, який вів засідання, заговорив басовитим, гучним голосом:

— Я, товариші, прослухав начальників, і мені більше ніколи, треба на зміну. Так що хочу моє резюме, як ото кажуть, чи слово подати. Можна? — Він підняв, як учень, руку і лиш тепер помітно захвилювався. — Правильно тут змалював картину Артур Іванович, правильно! Я прямо кажу. Мене по тілосложенію не беруть в прохідники, — він оглянув себе, і всі зареготали, — а коли б я був таким, як товариш інспектор, сухим, наче таранька, то з усією душею пішов би до Ріпака, а не до Іжакова... — Присутні знову засміялись, і робітник розгубився. — Ну, нехай буде до Єжакова, чи Єжова — все одно! До нього, товариші, я б не пішов ні за які гроші. Він у нас недавно, і хто наткнеться на нього, то наче ото на їжака чи на кропиву наразиться. Стригти його треба чи парити, не знаю що, тільки якихось заходів до нього слід вжити, щоб він у нашому колективі був, як подобає людині. А без цього що ж, товариші, виходить? Бригада Ріпака підняла голос за движеніє, а товариш Єжовкін пішов проти нього. І це фактично і явно,

товариші. Я, як слюсар, усе бачу. Відкрито вам заявляю: Єжовкін не хоче, щоб Ріпак ішов попереду з проізводством проходки. Він старається уникати важких робіт, щоб вони залишались Ріпаку. Як нагнічування, так і щодо породи, і по ремонту колії. Він і інші бригади підбурює проти Ріпака, шепочеться з ними, де не побачиш, інструменти навчає знову-таки ховати од Ріпака — це на моїх очах, товариші, все було. А раз я витяг і правилочку з транспортера — хтось вткнув у трибки і породою присипав. Увімкнув би не дивлячись — і поламка, простій. Це вже, товариші, пряме шкідництво виходить. Оце моє резюме, чи виступ, як хочете записуйте. Пора на зміну. Партійна організація мусить врахувати і наш голос, слюсарів, котрим усе видно на сьогоднішній день. Дякую за увагу, як кажуть міністри.

Слюсар, звичайно, не збирався вклонитися, але впустив рукавицю і нахилився за нею. Це вкрай розвеселило людей. Всі, добродушно посміхаючись, переглядалися, немов запитували один одного: «Невже це правда?»

Іван Іванович уже сидів на краєчку стільця і ловив погляд Ярощука. А той і досі замилювано дивився на двері, де зникла огрядна постать слюсаря, і думав: «Оце правда. Тільки правда й потрібна на всіх засіданнях. Лише вона дає якийсь поштовх справі. Правда, а не балаканина...»

— Слово має товариш Птуха, — оголосив Ярощук, ще не поглянувши на голову будкому. Він знав, що Іван Іванович серед останніх виступати не любить.

Єжовкін ненавидів вечірню зміну. Коли після переодягання він виходив на привокзальну площу, місто ще гуло, по вулицях снували люди, а «закусочні» та винні магазини — хоч обійди все місто — вже були зачинені.

У бригаді Єжовкіна щодня бувала нагода, щоб усією капелою чи невеличкою групкою на чолі з Софроном завернути в пивну на чарку. Ні, Єжовкін ніколи й ні від кого не вимагав частування за свою добрість. Він справді умів повести справи, як казали на будівництві, хитрим зигзагом, щоб хлопці добре заробили. Безпомилково пам'ятаючи розцінки, він не боявся виставити найвищу плату за кожну операцію там, де належала середня, бо міг і Тобиша, й Тамілу, і всю бухгалтерію разом заглушити потоком

слів, вигадати купу страхів та ускладнень, які наче супроводжували його хлопців. Це так. Але Єжовкін майже при кожній випивці першим виймав зіжмакані грошові асигнації і кидав на прилавок, гублячи при цьому інші на підлогу.

В кожній пиятиці йому потрібен був хтось, кому можна було б годинами доводити свою правоту в якихось давніх, незліченних суперечках, хто б, підтакуючи, слухав його самовихваляння і кого він при першому ж запереченні жалив би словами, або, як казали хлопці, різав по шматку, засмажував на вогні і з насолодою з'їдав. Битися Єжовкін не любив, найбільшого задираку і скандаліста він осаджував словами і своїм розбійницьким виглядом не згірше, ніж хтось інший кулаками.

— Я п'ю! Так, я п'ю! — філософствував іноді бригадир у хвилини доброго настрою. — Бо горілка робить мене відвертим.

— Ти досить щирий і в тверезому стані.

— Що? — левом ревів він навіть на таке похвальне заперечення і блискав чорними, з почервонілими білками великими очима, які прозирали з-під смоляного, завжди навислого чуба. — Слухай, що тобі кажуть. Коли я п'яний, я всіх люблю, я все маю, я всім задоволений. Ось чого я п'ю.

Сьогодні в бригаді теж була неабияка нагода до випивки. Бригада знала про неї, бо Софрон не крився з своїми планами та давнім приятелюванням з Чабровим. Отож, зодягаючись у своє вбрання після душу, Єжовкін стежив за хлопцями, особливо за Митьком, і чекав, поки хтось запропонує випити; у нього зараз не було й копійки.

Але й хлопці сьогодні теж якісь мовчазні і на диво проворні. Не встиг Софрон одвернутись — грюк-грюк дверима, і вже нікого немає. Кажуть, в цю пору вони поспішають, щоб застати автобуси до селища. Та сьогодні Єжовкін їм не вірив. Брешуть. Всі брешуть. Бояться, щоб не повів їх до вокзального ресторану: там же страшна дорожнеча.

— Гаразд, я цього їм не забуду. Як у мене є гроші, то всі пластаються під ногами, так і зазирають в очі. А коли в моїх кишенях порожньо... Навіть Митько зник. Люди взагалі швидко забувають добро і стають справжніми свиньми щодо тих, хто їх поставив на ноги. Коли їх увесь час лаеш, тоді вони знають, чого ти хочеш і чого не хочеш.

Зодягнувшись, Софрон став перед невеликим дзеркалом, що висіло на стіні, і почав зачісувати на правий про-

діл чорне, лискуче, довге, ще мокре волосся. В похиленому дзеркалі було видно маленьке, худе, із впалими щокми, стиснуте обличчя, але Софрон любив після купання похизуватись собою.

Гардеробниця, уже розпочавши прибирання, зовсім поруч шурнула шваброю по затоптаній босими ногами підлозі, і Софрон відійшов набік.

Слід було завернути до сусідньої кімнати, взяти обов'язковий лікувальний чай, яким усі запивали свої громіздкі «заламаї» — сніданки.

Єжовкін мав власну думку про той чай. Від старого кесонника, нині вахтера прохідної, він довідався, що колись до війни, на будівництві моста через Дніпро, кесонникам начебто давали після роботи сто грамів чистого спирту і чудову закуску. Заходячи на чай, він щоразу затівав на цю тему розмови з дівчатами, що подавали склянки.

Софрон сердито кинув на стіл свій загорнутий в газету сніданок і майже саркастично подивився на дівчину, яка стояла за буфетом.

— Так що, дуже корисно, кажеш, чаю випити?

— Лікарі говорять. Вам міцного?..

— Розширяє, кажеш, пори? Усі клітини очищає від повітря? Баланда! Колись, ще як цінували кесонників, отоді прочищали і тіло, й душу. Сто грамів чистого подавали і свинячу одбивну. Та що ти в цьому тямиш... Наливай два, і гарячого, як смола в пеклі.

— Не була там, не знаю.

— Ну, тоді такого смачного, як твої губки.

Не доїв хліба, помазаного сливовим повидлом (скільки разів казав дружині, щоб не загортала йому цього школярського сніданку!), і чаю не допив. Проймав неспокій: наче стерегли його чийсь недобрі очі, і він не міг ніде од них сховатися.

На ходу натягнув на себе чорного довгого плаща — іншого верхнього одягу не носив на знак повної зневаги до тутешньої гнилої зими — і, не притримавши дверей, з гуркотом вийшов.

Біля порога побачив калюжу. Надворі розгасло. У прийнятому каламутним світлом тумані плямами розповзалися лампи. Фари автомобілів насувалися зненацька й жахливо, немов над самою землею літали якісь величезні сови. На вокзалі зрідка і якимось сполохано погукували гудки — зда-

валось, що паровози, заблукавши, просили порятунку. Все це ще більше пригнітило Софрона.

Коли б не так пізно, він подався б зараз прямо до Олександра Михайловича додому. Господар прийняв би його і в цю пору, але Тетяна Павлівна... Бурчатиме... На Софрона натикались постаті, що поспішали на останній приміський поїзд, він розминався з ними і йшов далі.

Куди йому зараз піти?

Першого ж дня, коли Софрон приїхав до Києва з усією сім'єю і без попередження увірвався з клеймованими лантухами в передпокій квартири свого земляка — Чаброва, його дружина, Тетяна Павлівна, здійняла цілий гвалт. У Софрона було де оселитись — чому вона лементує? — але він хотів негайно засвідчити, що приїхав, дещо повідати про те будівництво, де вони разом працювали, і, між іншим, вузлами та своїм малям ще дещо сказати. Через тиждень Софрон одержав роботу бригадира, через місяць — кімнату, але Тетяна Павлівна і зараз не терпить його у себе вдома. Їй, обвішаній хвостами чорнобурок, приємно бачити Софрона лише тоді, коли він витирає в дворі машину, залазить під неї та оббиває замерзле моргулля. І ще коли, граючи допізна з ними в «козла», біжить до «Гастронома» за пивом. Та вчора вона була уважна і привітна. Певно ж, Олександр Михайлович сказав їй, що його справи гарні: завтра, мовляв, Тобишу покажуть на двері, а нову кандидатуру підбиратиме сам начальник...

О, якби це, нарешті, здійснилося! Тоді він поговорив би з деким. Нехай побісяться ті далекі начальнички, що нехтували ним, не висували, обходили з нагородами... І ті, що тут не визнали в ньому дипломованого техника, порядну людину... А дружина, дружина!.. Яке б полегшення стало для нього, коли б вона перестала щодня пиляти його, як сучок. Навіщо, мовляв, сюди забилися? Доки можна кочувати, наче цигани... Замовкне!

Він стояв сам-самісінький на зупинці, бовваніючи в тумані. До нього наближався, поводячи сивими вусами, троллейбус. Десь поза ним Софрон раптом побачив трамвай, яким можна було заїхати на будівництво.

Немов згадавши щось невідкладне, Єжовкін побіг, лопочучи плащем.

«Візьму у вахтера на ніч сигаретку», — виправдовувався перед собою Софрон, проходячи уперед майже порожнім вагоном, якого трясло й сіпало на крутому узвозі

вулиці. А десь глибше в душі ворушився сумнів. «Що можна випитати у вахтера? Хіба про що говорили, коли розходились».

Вахтер відчинив двері до свого закутка, залитого мерехтливим червоним одсвітом полум'я.

— Заходь, начальнику! Десь загулявся?

«Знає, уже щось знає»,—забилося у Софронових грудях недовірливе серце.

— Не до гульні. Тільки що зняв робочу шкіру.

— А-а! Ну то, значить,— туди, комусь на виручку?—

Вахтер кивнув головою на контору.

— Куди? — застиг Єжовкін.

— На партійне засідання, мабуть. Ріпакова касирка тільки що пробігла. Чоловіка не діждалась.

— І досі засідають?

— Засідають. І в конторці он світиться. Лялечка Артура піджидає, живого чи мертвого.

Єжовкін запалився своїм бунтівничим, негасимим вогнем. Уже запалену сигаретку тикав двічі в полум'я сірника.

— Засідання закрите?

— Відкрите. Чого їм закриватись з кесонними роботами? І від кого, від вас? Це ви там, у кесоні, живете шито-крито. Через те й засиділися так довго.

Єжовкін почув запах розпареного кожуха і, скривившись, шугнув у темряву подвір'я.

Навшпиньки пройшов до приймальної. З неї були відхилені двері до кабінету Чаброва. Біля них стояли люди, слухали, тулячись до одвірка, палили. Розглядаючи в сутінках обличчя, Єжовкін прислухався до чийогось виступу і ніяк не міг впізнати голосу промовця.

Заирати до кабінету він, звичайно, не буде. Одне — те, що його не кликали сюди, а друге — вичепурена Ріпакова стояла біля самих дверей. Софрон і духу її не може чути.

Але оратор комусь дає чортів! Його розпечені гнівом слова аж шкварчать у повітрі.

— З такою лінією я не згоден у принципі. У принципі, товариші! Одному не подобається начальник дільниці — замініть, і негайно, інакше він не зможе працювати: іншому бригадир заважає—зніміть, перекиньте, куди завгодно, а третьому — робітник на заваді... Якби не цей робітник у бригаді, ми б прославились на весь Союз, а з ним... З ним,

виявляється, і всій профорганізації не по дорозі. Знімай, адміністраціє, виганяй, щоб у нас залишались тільки нам бажані, щоб нас ніхто не турбував, щоб нас на свята похвалювали. Так не буде, товариші начальники! Не буде! Як тільки відстали з якоюсь роботою, як тільки десь щось не клеїться, значить давайте звалимо вину на одного чи двох, виженемо їх з роботи, тоді мобілізуємо колектив і доб'ємося успіху. Справді неспроможних, закостенілих у своїй обмеженості працівників треба переміщати, знижувати по посаді, щоб пробудити від дрімоти розумової чи й від сплячки отієї благодушної. А про кого ми ведемо розмову сьогодні? Про молодих спеціалістів, про молодого робітника, сильних, працьовитих людей, у яких енергія, ентузіазм б'є через край, які люблять свою працю. Але кожен з них чогось від нас потребує. Від нас, близьких їм товаришів по роботі. І найперше, чого вони хочуть — це розуміння того, чого вони самі прагнуть, що їм стоїть на перешкоді до їхньої мети, до здійснення найзвичайнішого.

Начальник дільниці переконаний, що йому перешкоджає налагодити роботу в кесоні бригадир, лише один бригадир. Ви, Олександрє Михайловичу, вважаєте, що начальник дільниці не здатний керувати дільницею, бо він не може забезпечити порядку в кесоні. Іван Іванович турбується за нашу передову бригаду, за нашу славу, яку заплямував Сиротенко. Пляму, звісно, треба знімати. Все це — погляди на ситуацію з точки зору виробництва і керівників. А я хочу подивитись на людей з їхнього боку і розглянути таким чином і виробничі справи, і нашу, щепто в основному вашу, так, вашу, товариші Чабров і Птуха, позицію.

Можливо, я не зовсім добре знаю людей, про яких тут так багато говорили і про яких я дещо хочу сказати, але я переконаний, що ви, товариші, прихильники рішучих дій, знаєте їх набагато гірше, ніж я. Пригадуєте, Іване Івановичу, як ми складали ділову характеристику на Сиротенка? Пригадайте. Це було зовсім недавно. Ми написали її такими загальними словами, на які нічого доброго й не покладали. Кілька днів тому у мене була Михайлова сестра, я запросив її, щоб поговорити про Михайла. Давайте, коли він вийде з-під арешту, поговоримо про його життя на партійному бюро. Запросимо й батьків з села, а також сестру. Михайло Сиротенко помилився, він на слизькій дорозі, але ми повинні застерегти, щоб він більше не падав на ній. Я бачив сльози на очах його сестри, чудової дів-

чини-комсомолки, вони не дають мені і вже не дадуть спокою, поки ми не врятуємо Михайла. І нікуди його не треба виганяти чи переводити. Саме йому й місце в Ріпаківій бригаді! Тепер про товариша Єжовкіна...

Софрон забув про свої міркування, які стримували його, і навально подався до просвітку в дверях. Побачив за столом Ярошука, хоч уже й здогадувався, що це саме він говорить, і, витягнувши довгу худу шию, закам'янів у чеканні.

— Мене трохи здивувало те, що ви, Олександр Михайловичу, знаючи рвацькі тенденції Єжовкіна, його давні вади, замовчали про них сьогодні. Про недоліки цього бригадира говорить усе будівництво, а керівники наші чомусь затуляють вуха та намагаються їх і нам затулити. Ні, товаришу Чабров, на недоліки, навіть своїх найближчих друзів, не треба заплющувати очей, пробачте мені за цю пораду. До Єжовкіна, мені здається, слід поставити енергійного змінного техника. Коли б я був техником, то сам пішов би до нього, бо він сильний, вольовий, але розбещений чоловік. Приїхав до нас з іншого будівництва, сподіваючись, що зустріне тут простачків і неуків. Але він помилився. Таких техніків, що розгубили свої знання, забули те, що й до техникуму знали, у нас на будівництві кілька чоловік, вони працюють бригадирами і навіть робітниками. Але вчать, бо їм ніхто не обіцяє легкого хліба. Софрон Єжовкін буде хорошим бригадиром, якщо ми станемо ближче до нього. Йому треба дати хоча б однокімнатну квартиру і сусідів би інших. І Митька б трохи обчухрати...

Що ж мені сказати про Тобиша? Його батько був моїм учителем в школі. У Тобиша старенька мати, яка дуже боїться, щоб з Артуром чогось не трапилось в тунелі, боїться, звісно ж, і кесона. У нього дуже мало досвіду керування людьми, ще менше, ніж у мене. На його місці я пішов би на час кесона на підземну роботу. Це на три-чотири місяці. Такого короткотермінового техникуму чи, може, й повного інституту немає ні в якій освітній системі. А закінчити його... Про це, між іншим, краще можуть посвідчити Олександр Михайлович, наші інженери.

Резюме, товариші,— у мене теж є резюме. У своїй постанові, товариші члени бюро, мені здається, ми повинні записати так: керівникам будівництва, членові бюро Чаброву врахувати всі висловлені тут комуністами і безпартійними побажання та міркування. Недавно укомплектовані

бригади і керівництво дільниці дібрані правильно, і адміністрація має вимагати від них чіткішої організації виробничого процесу. Що ж до стосунків між бригадами Ріпака і Єжовкіна... Які є думки, товариші?

Ярощук завше наче говорив до когось одного, радився з ним, потім з іншим. І коли зненацька, спитавши, замовк, помітив, що його уважно слухали, а ті, що стояли за порогом, просунулись у двері. Поверх голів на нього гостро дивилися з темряви чиїсь чорні очі, і він, наштотхнувшись на них, перебіг поглядом на передній ряд.

Чому ж усі мовчать?

В кімнаті стояла повна тиша. Мовчанка, здавалось, мала вибухнути якимсь викриком.

Секретар ще раз поглянув на двері. Постаті там поворухнулись, і світло з кімнати впало на похмуре Софронове обличчя.

— А ось і товариш Єжовкін! — зраділо оголосив Ярощук.

— Нехай миряться при людях,— обізвався Чабров, теж задоволений з того, що Софрон чув секретаря партбюро і що це полегшувало йому всі наступні розмови. — Ми до дванадцятої списи ламаємо через них, а вони ось, три орли, перед нами, слухають нас і посміхаються. Мовляв, коли захочемо, гори звернемо, а поки що будемо й далі сутяжитись за ломик та підсиджувати один одного на шкоду всьому будівництву. Що ж це таке, товариші?

З кутка підвівся Артур:

— Я згоден, Олександрє Михайловичу, піти на час кесона змінним техніком до Єжовкіна.

— Bravo! — вигукнув Іван Іванович і вже підняв руки, щоб сплеснути ними в долоні, але побачив, що його ніхто не підтримує, і знітився.

— Хлопців його бригади я знаю. Вони нічим не поступляться перед Ріпаком. Пересунемо зміни так, щоб Ріпак приймав роботу од Єжовкіна. Я думаю, що... Одним словом, нехай «комуністична праця» начувається! — Артур посміхнувся до Ріпака.

Іван Іванович не витримав, заплескав. І навіть невідомо чого підхопився з місця. В кімнаті почувлися схвальні вигуки.

Чабров жваво вийшов на середину кімнати.

— Коли це серйозно, я вітаю такий варіант. Вітаю! — Він приклав руку до грудей і навіть кивнув сивою головою

в бік Артура.— За дільницю ми поки що будемо відповідати вдвох з Ярмоловим, твоїм сусідом. Цілком серйозно, товариші!

Люди почали вставати з місць. Якась свіжа сила, виплеснута з Артурових слів, помножена ентузіазмом Чаброва, збадьорила всіх. Вона гуртувала всіх. Всім хотілось бути ближче один до одного, ближче до Чаброва й Артура, які, оточені людьми, схвильовано потискали один одному руки.

— Товариші! — волав Ярощук, стукаючи олівцем по графіну.— Засідання ще не закінчене. Члени бюро, прошу голосувати.

Підняли руки хто сидячи, а хто й стоячи. Ярощук докоряв тим, що не присіли, поглядом, який, одначе, іскрився радісно.

Ріпак, давно вже помітивши за порогом Ліну, кинувся до виходу. На дверях, немов йому навперейми, виступив Єжовкін. Підбадьорений тим, що відбулося тут, і тим, що Ліна чекала його, Ріпак із розгону наткнувся на Софрона.

— Ну, демоне, чув? — Павло намірився по-дружньому штовхнути його в живіт, але Софрон сприйняв це як те, що той подає йому руку.

Ріпак вхопив його велику й кістляву руку і потряс її на ходу, шукаючи очима дружину. Софрон збагнув, що сталося, і швидко попустив Павлову важку правицю.

Але Ріпак притримав його.

Єжовкін допитливо і мовчки дивився йому в очі.

— Павлику, скільки можна? — потягла дружина Павла до себе.— Дядечко так просив, так просив, а ти й забув.

— І добре, що забув. На двох іменинах в один вечір не бувають.

У Таміли була невідкладна робота, отож знайшлася підстава допізна сидіти і чекати Артура в конторці.

Просуваючись серед людей з приміщення до виходу, Тобиш, ще схвильований тим, що тільки-но сталося, і стомлений переживаннями, загадував: «Якщо світиться вікно, значить, правильно. Якщо світиться — правильно».

На землі, біля конторки, Артур здаля угледів одсвіт вікна, але, одвихнувшись кудись убік, за хвилину вже його не побачив. «Здалось. Це здалось... Неправильно!»

Почувши гомін, Таміла згорнула із столу папери, прибрала шматочки засохлого хліба, яким вже підживлялася, і вимкнула світло. Люди мали проходити поспід самим вікном, а їй не хотілося, щоб її тут помітили. У темряві на-лапала пальто, швидко зодяглася і накинула на голову шалика. Збиралась уже вискочити надвір, щоб на вулиці здибатись з Артуром, та голоси забубоніли під самим вікном. Дівчина принишкла, приємно наполохана.

Дві постаті спинились, інші рухались далі. Проїхав «Москвич». Перебравши млявим світлом людей, він затримався перед ворітьми. Чути було, як вахтер брьохав по воді до воріт.

— Артуре, завтра до мене. Зранку!

— Єсть!

Це він, Артур, стояв біля самого вікна. Таміла пізнала голос Чаброва і чомусь подумала про Єжовкіна.

Ті, що стояли під вікном, заговорили.

— Що за погода?

— Це усмішка Африки.

— Потворне скалування атомної бомби.

— Земна кора сама по собі пересувається по кулі, як шапка на голові.

— Невже?

— Точно! Ви розкопуєте зараз дно Київського моря. А воно було протягом тисячоліть теплим, як купіль.

— Значить, в ту еру ми жили ближче до екватора?

— Це я знаю.

— Через мільярди років після мандрів у тропічних широтах ми побували під льодовиками. Тепер знову ідемо на південь. Бач, яка благодать у грудні! Не бризкайся, холера!

По вигуку Таміла впізнала Ярошука.

— Артуре, любий,— шепотіла, кинувшись до дверей і притримуючи край шалика, який сповзав з її настовбурчених кудельок.— Значить, все добре... Все добре.

І знову насунула віхола, густа, лапата і приємна, як перший сніг. Жінки, що піднімались сходами, Поліні назустріч, до величного, як пантеон, критого ринку, усі видавалися гарними й веселими. І вони, певно, також думали про сніг і про Новий рік, який мав настати.

Поліні хотілось збігти з цієї гірки, швидко перебираючи східці, як робила це влітку. Але в повній чималій сумці стояла банка з сметаною.

На рівному, все ще оглядаючи людей та вітаючись (вже чимало господинь вона знала в цьому районі), Поліна почала лічити витрати. Яйця дванадцять, півень тридцять, буряк... А я взяла його? Не забула в тітки? Її хтось гукнув.

На другому боці вулиці стояла низенька дівчина з величезною сумкою.

— Павлино, на Новий рік додому?

— А ти?

— Двох півнів купують і одного індюка. Таке буде!

— Я поїду до мами! Подзвониш, бо ніколи.

— Ти дзвони мені. Твоя така сварлива.

Спогади про сільський побут, нянькування, дівочі терені у саду над дитячими колисками враз розвіялись у білому, меланхолійному мерехтінні.

Сушня на компот п'ять карбованців. Буряк... Він, певно, на самому споді під півнем... Коли б не сніг, стала б, переглянула б все і порахувала б. Так незручно буває перед господинею, коли та перепитує, що й почім купила, а ти помиляєшся на слові.

Поліні над усе не подобалось ходити на базар. Жінки, зовсім такі, як її мати, з півслова розуміли, що вона купує не для себе.

— Плати, бориспольсько баришне, не скупися.

— Хазяйка баланс затвердить.

— Багато, видно, заробляєш, коли так сієш папірцями.

Хазяйські гроші гнітили її. Дора Устимівна, видаючи її на базар, примружувала очі так, що пшонинки зіниць вистромлювались, мов жала. Я знаю, казала тим прищуром очей, ти крадеш у мене завжди. Гляди—як і впіймаю ж! Повертаючи до копійки решту грошей, Поліна найбільш боялась того, що, може, в чомусь помилилась, щось забула, і її круглі, повненькі щічки червоніли. В такі хвилини вона з кожним днем дедалі засмучувалась. Їй, нарешті, хотілось жити для себе. Це недавно була зовсім байдужою до того, де зберігалися її речі,— а вони висіли в коридорі, де господарі залишали свій буденний одяг, лежали зібгані в куточках шафи, під ліжком в корзинці, з якою Поліна приїхала до міста. Побачивши десь закладене вбранням господарів своє зім'яте плаття, Поліна спалахувала прихованим обу-

ренням. Розпихала в гардеробі плічка і прилаштувала своє добро поряд з хазяйським.

Тепер вона щомісяця щось собі купувала і милувалась набутками, писала про них братам та матері. Залишаючись сама в квартирі, відчувала якісь зовсім нові бажання. Незнані мрії несли її кудись, і вже ці кімнати уявлялись їй власними, вона одягала чи приміряла найкраще із свого статку, озирала себе в дзеркалі і співала, співала так, що з сусідньої квартири старого професора їй починали гупати чимось у стіну.

Коли до Байраченків приходили гості, Поліна подавала на стіл, приймала посуд, відповідала жартом, якщо до неї хтось весело озивався, а в глибині душі носила сум. Бачачи в місті вродливих, чепурно вбраних дівчат та молодичок, про кожну з них думала, що вони незалежні, живуть дома, для себе. Дівчина бачила це на їхніх обличчях і в поглядах.

Йдучи в потоці людей, озираючись на дівчат, тішила себе тим, що нічим не різниться від принадно зодягнених городянок, але щоразу з гіркотою переконувалась, що вона й не така. Власними смаками визначала, що в неї не таке, як в інших, з убрання і що їй приємне на них, а що ні.

Вона не любила слухати жінок-наставниць, які, заходячи до Дори Устимівни (хазяйка, окрім домашнього господарювання, виготовляла знайомим за власними рецептами якісь креми й мазі), так і липли до вродливої служниці. Все, що стосувалось її самої, зважувала й оцінювала сама. Що їй подобалось, прагнула перейняти, засвоїти або сьогодні ж, негайно придбати, — так дівчині до сліз хочеться бачити на собі хустку, яка припала їй до душі.

Поліну тепер вабило, тягло до молоді. Вона жадала бачити і чути тих, на кого дивилася з захопленням. Хотіла бачити людей скрізь — на вулиці, на сцені, на екрані в кіно, в клубі на танцях. Бачити та бачити їх, коли вони одягаються, їдять, сміються, танцюють, кохаються, працюють, цілуються.

Миське життя брало її в свій бурхливий плин, і вона готова була віддатися на його волю, як тому потужному плину Дніпра влітку, коли відчуваєш до нього довіру, в руках і ногах — силу, а в серці — мужність.

Зустрічі з Борисом відкривали Поліні вабливий, новий і доступний для неї світ, приносили забуття від тих не-

приємностей, які підстерігали її вдома. Борис сам був сповнений того нового, цікавого, незвичайного і вільного життя, якого вона трошки прагнула, але яке й лякало її. Після кожної розмови з ним Поліна відчувала себе іншою — наче побувала десь далеко-далеко, так багато оповідав він про все незвичайне для неї. Та чим більше розкривав перед нею хлопець своє колишнє життя та мрії, тим чужішим ставав. І дивно, Борис чомусь і не намагався зрозуміти того, що відбувалося в душі Поліни. Наче й не помічав, що дівчина байдужіла до нього. Мабуть, тільки й прагнув похизуватися перед нею, щоб вона знала, на що він здатний: ось навіть таку зовсім молоду, ще неотесану красунечку зміг зачарувати, бути з нею, де йому заманеться...

Наближаючись до свого будинку, Поліна згадала про Бориса, про вчорашні ходіння по місту і про свій сон. Вчора після репетиції Борис подзвонив з кімнати будкому у Жовтневий палац. Довго й бравурно з кимсь розмовляв і, поклавши слухавку, раптом повідомив, що їх всіх запрошують на репетицію новорічного карнавалу у великому залі палацу. Він і там був своєю людиною. Йому доручили по дорозі купити в центральному універмазі півсотні різнокольорових куль, але головне — привезти, привезти чим завгодно «своїх» дівчат та хлопців з Метробуду. І всі, скорені Борисовим ентузіазмом, усмішками та співанками, гуртом повалили на тролейбус. Борис віз їх — як піонерів, що прибули до великого міста на екскурсію. Вдавав, що супроводжує їх, говорив дотепи, звеселяючи всіх пасажирів, згадував, як викручувався у дитинстві, щоб не платити за квитки, і, між іншим, запросив молоденьку, досить огрядну кондукторку на карнавал і саме на роль найпершої Снігуроньки.

В палаці все могло здатися по-новорічному казковим, коли б хто міг домальовувати в уяві фанерні лаштунки та голу ялинку прикрасами, але кожен з Борисової капели дістав цілком певне призначення в інтермедіях, іграх та лотереях, і тому всі, досить розважившись, були задоволені. Додому Борис взявся проводити і Люсю, й Поліну. Люся жила на околиці, в селищі, тож вони втрьох підійшли до Поліниного будинку. Тут, стоячи біля під'їзду, Борис зовсім виразно натякав на те, що втомився і в нього не стане сил повернутися додому. Люся тупцювала і підхихикувала, а Борис крадькома чомусь підморгував Поліні. Їй стало ніяково. Вона ляснула Бориса по плечу, махнула Люсі й

побігла. Озираючись, побачила, як Павлищев, горнучись до Люсі, взяв її під руку.

А вночі їй приснився справді казково опоряджений палац. Вона наче танцювала серед якихось потворних звірів. Над головою висли пащеки крокодилів та хоботи слонів, леви розчепірювали лапи і махали ними перед самим обличчям. Потім дівчина опинилась в іншому сяючому залі, кружляла з такими ж, як вона, до балу вбраними дівчатами. Партнером у неї був незнайомий юнак, гарний, принакнений, високий, у страшній масці тигра. Поліна боялась глянути йому в лице. Юнак теж не зважувався повернутися до неї. Дівчина вже страхалась і його руки, яку тримала в своїй. І раптом відчула кігті. Скрикнула, випустила ту руку і кинулась навтіки. Десь там, в кінці зали, побачила Петра і бігла, бігла до нього, задихаючись. За нею гнався справжній тигр. Він ревів і міг розірвати її на шматки. Тільки Петро міг врятувати її. Добігла! Але то був не Петро. Дора Устимівна стояла у своєму домашньому халаті з новим віником у руках.

— Візьми й підмети кімнати! — звеліла вона Поліні.

Дівчина й прокинулась. І довго думала про Бориса, Петра, Люсю та про себе.

Заходячи до під'їзду, Поліна знову згадала про ціни й покупки.

Розкішний дім, в якому жили Байраченки, належав до так званих відомчих будівель. Спроектований він був у ті часи, коли під виглядом піклування про безквартирних споруджувались будинки для начальства та підначальства і спокійнісінько ними заселялись.

В будинку налічувалось понад тридцять квартир, а займав він мало не цілий квартал уздовж вулиці. Кожна квартира мала від вісімдесяти до ста десяти квадратних метрів, цебто по чотири-п'ять кімнат, і кожну з цих квартир мав займати хтось один з тих, що «задихалися» у своїх трьох чи чотирьох кімнатах. Та цей дім добудовували уже в інші часи, коли справді почали обліковувати, хто і де жив. Деяким щасливчикам всякими неправдами все-таки вдалося одержати на трьох чи чотирьох чоловік ці величезні квартири, але загалом цей будинок заселив спраглий рядовий люд, що зараз розкошував тут, різними говірками гукаючи через відкриті вікна до своєї дітвори, яка влітку

бавилась у дворі, заставленому приватними «ЗІМами» та «Волгами».

Байраченки мали раніше досить пристойну квартиру з трьох кімнат. Коли поряд став виростати новий дім, Дора Устимівна використала усі свої жіночі зв'язки, щоб опинитися в ньому. Сама подалася до рідного села, притарабанила машиною уже зовсім старих батьків. Доньці аж надто рано дозволили взяти за приймака того хлопця, що дружив з нею. І так було видурено у держави п'ять кімнат, в яких оселилось четверо чоловік: старі батьки, на своє велике задоволення, за тиждень по цьому були спроваджені до власної хати і садочка.

Поліна прийшла в цей дім стильних меблів, широченних килимів, магнітофонного дудніння, незвичайного простору та лементування Дори Устимівни чотири роки тому лякливою дівчинкою. Зараз вона все бачила, що тут діялось, все розуміла, і це робило її дедалі рішучішою. Вступаючи у вестибюль цього будинку, Поліна не відчувала особливої радості з свого повернення додому і, мабуть, через це щоразу зупинялась біля котроїсь з ліфтерок. З ними дівчина вільно розмовляла про все: і що придбала собі, і що снилось їй, і де стрічатиме Новий рік.

Бровата, міцна жінка-ліфтерка, біля якої завжди бавилась така ж густоброва, чорнявенька дівчинка, сиділа на стільці коло теплої батареї і читала книжку.

— Добридень! — привіталась Поліна.

— Здрастуй! Уже й з базару? Скажи своїй — дають апельсини.

— Їм зараз не до апельсинів.

— Чого це? Професору вже однесли цілий ящик.

— У моїх на курку не вистачило. Півня он купила.

— Куди там — злидарі. Як же я ось двох дівчаток і сина на чотириста карбованців до пуття доводжу. Одне уже в технікумі вчиться.

— Ой тітонько! А ви без чоловіка? Покинув?

— Не покинув — сама вигнала. Ех, дівчино, п'ятий рік уже. А такий був колись інтелігентний та облесний.

Поліні перехопило подих. Хотілось розповісти про свій сон. Але тут робітники з обслуги «Гастронома» через внутрішній хід, з двору магазину, штовхаючись, один поперед одного, внесли до вестибюля ще три ящики апельсинів.

— Заждіть з своїми підношеннями, лакизи! — гримнула жінка на вантажників, загороджуючи дорогу до ліфта. — Нехай ось дівчина підніметься.

— Підношеннями... Менше б базікала. А коли дзвонять... — почувала Поліна. І постаті залишились внизу. Враз і забула про них.

«Такий інтелігентний... облесний», — немов учулися їй знову мукою сповнені слова.

Дора Устимівна вийшла на кухню, коли Поліна вже обсмалювала півня.

— Курочка? — ласкаво обізвався, дивлячись на тушку.

— Купила все по вашому списку, а на курку не стало. Там таке правлять за них сьогодні.

— Півень? — Дора Устимівна витріщилась, немов перед нею піднімала голову змія. — Зараз же збери все до останньої кишечки і однеси назад.

— Мамочко! — скрикнула Поліна.

— І про що ти тільки думаєш? Про що?

— Думала і про курку, і про список.

— Про курку? Про півня, що дзвонить тобі з самого ранку. Скажи йому, щоб я більше не чула його нахабного голосу.

Дора Устимівна проглядала стовпчик чисел, написаних на шматкові газети. Поліна ждала вироку, її вже брав острах.

— Тридцять карбованців? — Дора Устимівна взяла тушку на руку, зважуючи її чи норовлячи кинути нею об стіл. — Коли вже я побачу, що ти із своїми, заробленими, ходиш на базар.

— Дорочко! Я прошу... З самого ранку. Ну, це ж неможливо. — Віталій Юхимович дивився крізь скельця окулярів то на дружину, то на служницю, і його величезні зеленкуваті скляні очі були схожі на очі зацькованого зайця. Руки, як завше, тримав на своїй лисині — Дора Устимівна багато років підряд привчала його до чухання тім'я, як до процедурного масажу.

Дружина піднесла йому під самого носа півня.

— А я тебе прошу! — вереснула вона, збираючись зігнати свою злість на чоловікові, бо на Поліну все-таки не зважувалась кричати. — На, на, подивися, що це таке, через свої окуляри. Тричі наказувала їй: купи тільки кур-

ку, курку, курку! А вона принесла чортзна-що. Що ж я буду подавати твоїм гостям? Що?

Віталій Юхимович скривився.

— Ну, Дорочко, засмажиш її чи що там. Курка, півень,— нехай їм пекло. Я хочу попрацювати,— Віталій Юхимович зняв окуляри і подивився на дівчину. У неї були мокрі черевики, розпашіле з холоду обличчя і ще не висохлі на волоссі росинки.— І взагалі, ти б на такий день скупувалась сама. Де тут їй розібратись в цьому «Гастрономі»?

— Сама?

— Так, сама,— делікатно мовив Віталій Юхимович, чухаючи лисину.

— Як будеш мені, мій чоловіче, давати на кожен базар по двісті карбованців, як іншим дають, тоді я сама ходитиму. А торгуватися за копійки... Ні, ганьбити себе не стану.

Хазяїн тим часом, не слухаючи дружини, підійшов до столу і почав розглядати продукти. В одній руці окуляри, а другою, одним пальцем і самою пучкою, доторкався до сиру, до буряка, до жовтої шкіри курки, як до рідкісних мінералів, що їх вперше бачив. Нещось навіть прочитав напис на коробці з свіжомороженими вишнями.

— Все, по-моєму, хороше, і не слід...

— Що?! Ти знову?

— Цебто як знову? — пробелькотів Віталій Юхимович, зустрівшись з посоловілими від люті очима дружини.

— Знову, кажу?

— А, так, знову! — набрався духу Віталій Юхимович. Він, немов готуючись до захисту, начепив окуляри.— Я більше не можу терпіти цих сварок! Напевне, тут треба...

— Що, що треба? Ну, кажи! Чого ж замовк? — Дора Устимівна, взявшись в боки, подалась до чоловіка.— Я без тебе знаю, що треба. Я жорстокий експлуататор і все знаю.

Поліна, з повними сліз очима, поривно обернулась від плитки.

— Я піду сьогодні од вас... Зараз же піду...— тихо проказала.

Віталій Юхимович грюкнув дверима. Господиня мружилась, підступала до Поліни.

— Плакати не будемо, голубонько. Так, не будемо.

Розжирила, відгодувалася тут. Я давно бачу, яким ти духом дишеш. Ось біг, а ось поріг.

Її слова боляче били в саму душу дівчини. Знала, що Віталій Юхимович чує все це, була певна, що він цього ніколи б не сказав їй. Хазяїн мовчав. Поліна відчувала його мовчання. Таке уже бувало. Він захищав її. Одначе зараз дівчина не чекала захисту. А вона й не буде нічого вказувати в гніві. Просто складе свої речі і піде звідси. Куди? Куди завгодно! Аби тільки не залишатись тут ні на хвилину.

Ні, вона робила це не для того, щоб її пожаліли чи просили зостатися. Шкода лише, що раніше не передбачила такого раптового кінця: мала тільки стареньку корзинку, з якою вперше зайшла до Байраченків. Куди вона складе свої речі? Поки що треба позбирати їх і скидати на купу. Зрештою, можна просто зв'язати їх у вузол і занести все до тітки Насті в роздягальню. А самій треба перебути у знайомих дівчат. Хоч би до Нового року. А там видно буде...

Тітка Настя, Іван Іванович, Люся, Борис, Петро, чужі їй люди, з якими вона знайома недавно, здалися їй зараз близькими й рідними. Наче стояли всі нині по той бік дверей, чекаючи на неї.

— Припиніть, Поліно!

Віталій Юхимович стояв поруч. Очі його без окулярів дивилися співчутливо й розгублено.

— Не чіпайте мене. Ви тут не господар, Віталію Юхимовичу.

— Ба, бач, яка вона розумна! — вигукнула з кухні Дора Устимівна. — Попроси її, оборони.

— Так, і обороню! — крикнув Віталій Юхимович, але на Поліну це не справило ніякого враження.

— Від кого?

— Від тебе! — Уже два голоси відлунювали над отвором, і Поліну це смішило. — Не розмахуй своїм ножом, а хоч раз послухай мене. Вона трудиться в домі більше, ніж ми з тобою разом. І грубе поводження з нею — це те ж саме насильство над особою. Я не дозволю цього як людина, як... як комуніст. Її батько загинув на фронті за наше сьогоденне благополуччя.

Поліні набігли на очі сльози. Дівчина ткнула в обличчя тим, що було в руках. Старенький, вигорілий на сонці жакет, в якому Поліна приїхала до міста, досі зберігав запах

рідної хати. Жалісний щем взяв за серце ще дужче. Схилилась в закутку над своїм статком.

Коли б не голоси, що долинали сюди з кухні, Поліна, можливо, так постояла б трохи і, переболівши в душі, поклала б свої речі назад до шафи. Але сварка не вляглась. Проклинали дачу, тих, хто порадив устроить їм в цей невилазний клопіт. Згадували чорнобурки, персні, магнітофон... Господарі уже перейшли до кімнати, і крізь оббиті двері чулося їхнє двоголосе бубоніння.

Зав'язуючи свій одяг у чисте простирадло, Поліна, вже зовсім заспокоєна, думала чомусь не про себе, а про тих двох, що горлали за дверима. Розуміла, що зараз вони картали одне одного не через те, що ось іде з їхнього дому служниця і що одне з них не хоче її бачити, а друге за те, щоб вона залишилась. Це був лише факт, який дав знову відчуття обом, що вони різні люди, що давно по-різному на все дивляться і сприймають увесь світ. Чотири роки Поліна бачила їх разом і чотири роки не могла без подиву сприйняти їхніх стосунків. Розуміла, що вони любо-мило живуть тільки для людського ока, а насправді глибоко ненавидять одне одного. Будівництво дачі на якийсь час відвернуло їх від особистих незгод, викликало надію, що віднині іноді можна буде жити нарізно. Навіть добування матеріалів на будівництво та метушня, пов'язана з цим, єднали їх. А тепер, коли доводилось дбати про опалення величезного будинку, коли на нього витрачено всі заощадження і родині належало жити так, як живе більшість, щобто на місячний заробіток, суперечки поновились з ще більшою запеклістю. Поліна помічала, що Віталій Юхимович, молодший за свою дружину, не любив її, і тим лютіше, чим більше вона старалася догодити йому. Віталій Юхимович ніколи і нічим навіть не натякнув на якусь особисту симпатію до Поліни, цієї вродливої дівчини. Він жахався такої думки, боявся, щоб Дора Устимівна хоч на хвилинку побачила його разом з Поліною. Дівчині ж тоді не минути лиха! Але з кожного його слова, сказаного їй, з кожного погляду вона вгадувала те почуття. І це міркування змушувало її зараз бути рішучою.

Вона вже склалася. Не поспішаючи зодяглася і приставила до самого порога свої речі. Принишклі хазяїни були десь в кімнатах.

Поліна відчинила двері, як своя, без стуку. Дора Устимівна лежала на канапі, з обв'язаною головою. Віталій

Юхимович відраховував над склянкою краплі. В кімнаті пахло валер'янкою. Господиня знесилена глянула на Поліну. Віталій Юхимович завмер, крапля повисла на піпетці. Поліна, вже в пальті, туго обтягнутому поясом в талії, молода й ставна, гордовито пройшла до самого столу.

— Ось... здача. Прощавайте!

Дора Устимівна простогнала і заплющила очі. Чоловік нахилився до неї.

Як не були стурбовані Байраченки, але обоє відзначили, що служниця і відчинила коридорні двері, і причинила їх за собою обережніше, ніж робила це завжди.

Ступивши кілька кроків по східцях, Поліна почувала, як у квартирі задзвонив телефон. Вона враз спинилась. Було чутно, як різко клацнув важельок апарата.

Той, хто слухав, якийсь час мовчав.

— Вона вийшла,— спокійно відповів Байраченко. Ще помовчав.—А отак, товаришу, взяла та й вийшла знову. Що? Півень ви горластий! Назовсім вийшла! Так, назовсім. Тепер вам зрозуміло? І прошу вас, забудьте мій телефонний номер.

Поліні здалось, що її хтось штовхнув в спину. Вона швидко пішла вниз.

Сніжинки падали прямовисно з безмежної висоти і, здавалось, злітали вгору. Поліна бачила тільки їх. Погляд потопав у тому мерехтливому, білому безмірі, а щоки, повіки, навіть губи ловили їх ледве чутний, лоскотливий дотик. Дівчина чула в звихреному вільному русі німотну музику. То були зовсім не сніжинки, а якісь дивні німі звуки, легкі й прекрасні, і вони щось промовляли її серцю. творили якусь німу пісню. Поліна чула її самою душею.

Пісня була сумна. Її раз у раз заглушали то лякливий звук сигналу автомашини, то гук паровоза на станції, то глухий удар по дошці. За віхолою, десь зовсім поруч, лежало місто. Воно гуло, стугоніло. За кілька кроків — подвір'я будівництва. Але Поліна чула не їх, а німотну пісню сніжин.

Ця пісня долинала сюди, на знайому стежку Ботанічного саду, ген з її далекої хати, од серця матері. Мати співала її зимовими вечорами, коли Поліна була зовсім маленькою. Дівчинка бавилась на теплій лежанці з лялькою, а мати пряла й співала. Поліна й зараз не знає, про що та пісня, але, мабуть, про її тата, про страшну, велику війну, що гуркотіла десь за лісами й селами. В ній Поліні зараз

вчувалась лише туга матері — туга за чимсь великим, рідним. І нині ця туга була такою зрозумілою, так близько підступила до серця, що дівчина ледь не плакала.

Весело обізвавсь на станції паровоз. Поліна аж спинилась від раптової думки: «Взяти й поїхати! Отак, зараз...»

За білою млою зовсім близько загримотіла перевернута до бункера порода, зачерготів мотор. Яюсь велика сніжна холодним лоскотом впала на обличчя.

Поліна опам'яталась і пішла, попростувала на ті знайомі звуки.

Тітки Насті на чергуванні не було, заступала вона аж на ніч, і Поліна, почувши це, стояла на порозі роздягальні, не знаючи, що їй робити. Молоденька дівчина, майже підліток, що підміняла гардеробницю, вислухавши Поліну, злякано дивилась то на її обличчя, то на корзинку, напхану речами, то на легке, модне пальто.

«Що я наробила?» — вперше спитала себе Поліна, стрівшись з уважними очима дівчини.

Примостили-таки речі в кутку, на підлозі, дечим прикрили, і Поліні трохи відлягло од серця. Пішла звідси прямо до контори.

В коридорі, перед кімнатою будкому, було мокро й натоптано, за дверима чулися голоси. Поліна зупинилась перед дверима в повному замішанні. Коли вона вийшла од Байраченків на вулицю із своїми пожитками, їй здавалось, що кожен перехожий дивився на неї співчутливо. Її підбадьорювали ті погляди. Була переконана, що, коли розкаже про своє становище тут, на будівництві, їй негайно чимсь допоможуть. Тепер, стоячи перед дверима, забабраними брудними рукавицями, перед вивіскою на шматкові фанери, чуючи збуджену розмову, Поліна збагнула, що її домашні незлагоди, її невлаштованість були чимсь маленьким, незначним порівняно з тим, що відбувалось на цьому подвір'ї — в кімнатах контори і в підземеллі. Вона ніби тількино почула від когось про це, і вже сама соромилась того, що сталося з нею, з чим йшла сюди. Її ніхто ніколи не розпитував, як вона живе, і те, що збиралась зараз сама оповісти комусь про це, лякало її.

По сходах хтось піднімався. Поліна взялася за ручку дверей, та, озирнувшись, побачила Ліну. Повільно ступала в накинutoму наопашки червоному пальті з хутряним

розкішним коміром і, тримаючи перед собою паперовий згорток, щось жувала.

— Хвилиночку! — вигукнула Ліна. — Там засідання.

Наблизившись до Поліни, касирка оббігла її великими чорними, глибоко посадженими і через те якимись страшнуватими очима. Зоставшись, мабуть, вдоволеною цими оглядинами, простягла згорток:

— Бери! У тебе не внески?

Поліна зніяковіла, навіть розгубилась.

— Що? Ах ні, не внески.

— Бери!

— Спасибі. Я їх не дуже...

— «Білочку» не любиш?

Поліна скорилась велінню великих очей. Схилившись на поручні, Ліна красиво вигнула стан, поли її пальта розійшлись.

— Є Іван Іванович?

— Коли його тут не буває. Тобі до нього?

— До нього.

Помовчали.

— Пальто купувала?

— Купувала.

— Як гарно лежить! У тебе фігура моделістки. Але навіщо таке сине? А очі, очі ж, — вона засміялась, і Поліна охоче підтримала її, думаючи про неї.

Дівчина не любила молодих, розкішно вбраних жінок. Їй здавалось, що вони так вдягаються у все коштовне і розмальовуються лише для того, щоб інших вражати: ось, мовляв, я не така, як ви! Не така! Касирку Поліна бачила кілька разів у будкомі, платячи внески. Їй запам'яталось, що вона тримала в шухляді насипом гроші, а на столі в неї завжди валялись якісь крихти.

В її вбранні було щось надмірне, зайве, як і у виразі великих очей.

— Пробач, мені саме спало на думку, — Ліна подивилась прямо в очі дівчині. — Це правда, що Борис грає в джазі? Чи він просто вихваляється?

— А чому ви мене?..

— Ой, не крийся, не крийся! — Ліна вхопила її за руки. — Я все знаю, все. Тобі так заздрять дівчата, особливо Люся. Мало не трісне од заздрості. У неї кімната, вона давно липне до нього, а ти тільки моргнула...

— Я моргнула? — Поліна в душі якось протестувала,

їй не хотілось тепер ні думати, ні говорити про це, але кассирка наче силою привертала її до себе.

— Не червоній, смішнячка! Борис — картинка. Слухай, а це правда, що він на кожну оперету дістане який завгодно квиток?

Поліна подивилась на її білі пещені руки, потім на обличчя.

— Ми з вами, пробачте, не такі знайомі... І я зараз просто не можу про це...

Ліна зареготала, відкидаючи назад голову і показуючи повну білу шию.

— Посварилися! — Вона грала всім своїм молодим тілом. — Дурненька, це все минеться. Минеться! З тобою цікаво розмовляти.

— Через те, що я дурненька?

— Ну що ти! Не ображайся за слово. Я впізнаю тебе. Ти на Метробуді недавно? Бери ось, — Ліна ще простягла згорток.

— Дякую. Мені так тяжко на душі, так тяжко.

— Знайомі мелодії! — Ліна знову широко зареготала. — У мене було все так само: познайомилась тут же, на Метробуді, мені всі заздрили. Червоніла, як і ти, при згадці про нього, завмирала перед ним, в душі гордилася. А потім... Каструлі й пелюшки поглинають нашу любов. З ними починається, як кажуть, трудове життя. Жи-и-ття! Не горюй, і ти досягнеш його.

Внизу хряпнули двері. Люди, увійшовши до коридора, одне на одному оббивали сніг, шепотіли і вкрадливо сміялись.

Ліна зазирнула вниз.

— Цс-с! — самими губами вимовила беззвучно.

— Коли тут немає — тоді обман. Повний обман! — обізвалась внизу Люся.

Ліна прикусила губу і, червоніючи од сміху, що ось-ось міг вибухнути, слухала.

— Ти віриш тому, що ляпнув тобі її дядечко чи хто там? — ще мовила Люся.

В кімнаті будкому заторохтіли стільцями, відчинились двері. Ліна кинулась туди.

— А-а, наш сигнальний пост! — Іван Іванович побачив Поліну ще на порозі і, засидівшись, жваво заходив побіля столу. Він був задоволений нарадою, яка щойно скінчилась. Його очі засяяли.

— Я до вас, Іване Івановичу, не по роботі,— несміло мовила Поліна, шукаючи рукою опори об стіл.

— О, так це для таких, як я, стариків, ще приятственніше. По ділу ми з тобою поговоримо і в тунелі, хоч ти й зазнаєшся, зазнаєшся, Полечко! — Він знову посварився пальцем, натякаючи на те, що вже колись казав їй ці слова.

Іван Іванович був того віку, коли перед молодими жінками ставав особливо балакучим.

— Може, Іване Івановичу, я вчинила нерозумно. Але я, Іване Івановичу, пішла од своїх хазяїв... цебто... — Поліна зовсім втратила рішучість, з якою йшла сюди. Поклавши руку на стіл, ворушила нею і, хвилюючись, відчувала зараз тільки цей свій рух.

— Яких це ще таких «хазяїв»? — Іван Іванович пробував насупити ледве помітні брови.

Поліна почула кроки позаду. За нею хтось стояв, але вона не зважилась озирнутись. Тепер усвідомила, що залишилась без житла, що зробила непоправну помилку, і їй було байдуже, хто слухає її.

— Ну, перед тим як прийти на Метробуд, я служила тут в одних... домробітницею, значить... нянькою.

— Так, так,— Іван Іванович удав, що уважно й зосереджено слухає, але сам для себе уже визначив, про що піде мова, і так само для себе вирішив це питання. Десь у душі каявся, що почав розмову такою щирою прихильністю до дівчини, бо мусив сказати їй дуже неприємні речі. Та поки що йому було цікаво послухати розповідь Поліни.

— Я не могла так далі жити, Іване Івановичу, не могла. Бачити, як вони... як у них... Брати гроші з чужих рук — це вже віджиле...

— От-от! Збагнула науку. А, мабуть, і собаченя їхне виводила на повітря, щоб піднімало ніжку... І на дачі носила килимки їм на травичку або до пляжу, під ето саме, м'яке місце! Так вас і треба вчити. Прислужуєте за нещасні карбованці ледачим господиням, а про свій завтрашній день, сугубо кажучи, не маєте поняття. Фізіономії свого майбутнього не бачите. В холодочку над колясочкою воно, звісно, легше, ніж у полі чи в школі. А після всього виходять ось такі наслідки. Коли хочете знати, я, Поліно, теж ненавиджу, отак по-простому, по-робочому, ті сім'ї з хоромами, яким хазяйка не дасть ради. Через те вона й шукає отаких, як ти. Да, іменно таких, як ти, овечок.— Іван Іва-

нович раптом помітив, як його слухають Борис, Люся, Ліна. Він замовк і присунув до себе товстого зошита.

— Та-ак, візьмемо тебе на чергу.

— На чергу! Мені ж, Іване Івановичу, ніде й переночувати! — Поліна вся похолола.

— У нас по року ждуть люди. Нічого швидше не буде. Поліна вихопила з кишені пальта носову хустку.

— Перебудеш у мене.

Хто це сказав?

— Доки тобі щось дадуть, поживеш у нас,— Ліна поклатала їй на плече руку і зазирнула в очі. Поліна, дивлячись на неї крізь сльози, нічого не розуміла.

— А я б зробив інакше! — вигукнув Борис, рішуче підступаючи до столу.

— Як це «інакше»! — Ліну образило втручання Бориса після того, як вона виявила таку великодушність.— Поліна житиме в мене, скільки їй буде потрібно. Ми зараз сходимо за її речами. Дозволяєте, Іване Івановичу?

— Я піду за її речами! — Борис, розгніваний і нестримний, просунувся до самого голови будкому. Присутні, і Поліна теж, немов отетеріли від цих його наполягань.— Мені хочеться побачити того професора чи доктора, одне слово, іхтіозавра нашої ери. У мене спеціально для нього є вірш, і я б хотів прочитати йому персонально.

— Ой, Іване Івановичу, не пускайте його! Не пускайте! — Ліна заступила Бориса. Її очі були сповнені тривоги.— Один уже сидить. Ви чуєте?

— Що? — ще дужче запалювався Борис. — Навіщо мені сваритись з ним? Я б йому тільки вірша прочитав. І не чийогось, а самого Маяковського! Коли не дозволисте, то я продекламую його й по телефону.

— Уже по телефону? Хоробрий! — пирснула Люся, що стояла біля шафи і перегортала журнал.

Іван Іванович перебігав неспокійним поглядом з обличчя на обличчя. Був прямо-таки наполоханий тим, що говорив тут Борис. Знав, що обурення й гарячковість у душі Бориса пробудив своїми словами про ту родину, яку залишила Поліна. Та він не думав, що все набере такого різкого тлумачення.

— Що ти йому прочитаєш? — Люся взяла Бориса за крайок жовтого шалика, що вибився з-під його незмінної куртки. Немов не помічала своєї подруги.— Люди не зжилися, й тільки. А його квартира — його й воля.

— Його? Квартира — це народна! Крім того, у нього є власний двоповерховий дім. Я б прочитав йому лекцію про акулячі зуби, черепашки, іхтіозаврів і комунізм.

Борис скинув над собою руку і, дивлячись вгору, в потріскану стелю, продекламував:

Нам,
поселянам Землі,
каждый Земли Поселянин родной.
Все по станкам,
по конторам,
по шахтам, братья.
Мы все
на земле
солдаты одной,
жизнь созидающей рати.

— Боря, це вже не художня самодіяльність. Тут політика. Пішли!

Іван Іванович, зібравшись з думками, підняв долоню, як робив на трибуні, коли йому заперечували з зали.

— Товариші, сядьте! Оскільки постав вопрос в даному будкомі, я повинен дещо роз'яснити. Сідай, Борисе, не огинайся. У мене стара звичка: я не можу вільно говорити, коли хтось хоч один стоїть. По-перше, я відмічаю при всіх благородний, я б сказав, комуністичний вчинок Ліни Ріпак (Поліна різко обернулась до неї, на що та зовсім не реагувала). Вона виявила на сьогодні приклад подільчivosti і дружби, товариші. Ми це ще не раз підкреслимо красною ниттю. А по-друге, ви, товаришу Павлищев, такий же, як вона, рядовий член профспілки, візьміть себе міцно в руки, бо у вас є, суғубо кажучи, броженіє стихії. Так, небажана стихія. Ви, товаришу Павлищев, висловлюєте такі думки, которі вони єсть не потрібні.

Борис зіжмакав у кулаці берет. Іван Іванович, помітивши це, трохи збавив голосу.

— Коли б дані слова, товаришу Поселянин Землі, походили од неї, Поліни Ялоцької, слова про іхтіозаврів і так далі, я б не мав що заперечувати їй. Так, дівчина буквально працювала на нього, а він буквально вигнав її на вулицю.

— Ой, не вигнав же, не вигнав, товариші! Я сама не могла більше жити з ними і пішла. Так сталося, і навіщо ви це? Завтра про мене знатиме все будівництво. Не хочу

я,— вона спробувала підвестися з місця, та Іван Іванович знову затримав.

— Не вам, а товаришу Павлищеву я мушу пояснити цей вопрос. Його заява дихає стихією, которую ми не маємо права виявлять в першому-ліпшому ділі.

Ліна схилилась немов для того, щоб розправити ска-терку, і шепнула Борисові: «Погоджуйтесь!»

— Я виявляю стихію? — Борис усміхався, міркуючи, як йому повестись.— Ну, пробачте, пробачте, Іване Івановичу. Я, знаєте, хотів так, для репетиції нашого концерту.

— Для якої репетиції? Якого концерту? — здивувався Іван Іванович.

— Це не в нас. У Жовтневому палаці.— Бориса вже штовхала в спину Люся.

— Отож перед тим, як щось сказати, треба хоро-шенько подумати,— стихав Іван Іванович. Та Борис не вгамовувався.

— Ну, гаразд. Ми запросимо «хазяїв» Поліни на ново-річний вечір. Ввічливо, інтелігентно, персональним конвер-тиком. Я таки їм продекламую, будьте певні!

— Запрошуйте! — Поліна тепер вже схопилася з міс-ця.— Але я там не буду.

До кімнати увійшло кілька незнайомих. Молодь при-нишкла і відступила од столу. Тільки Борис, ткнувши для чогось пальцем у товстий зошит, що лежав перед головою будкому, спитав пошепки:

— То як моя пропозиція знизу, Іване Івановичу? Це не буде стихія?

— Заходьте іншим разом, товаришу Павлищев,— по-важно мовив голова будкому, дивлячись на відвідувачів.

— Зайду обов'язково, — всерйоз сприйняв ці слова Борис і обернувся до дівчат.— Пішли, моя капела!

— Куди? — спитала Люся.

— Не знаєш куди? До великої зали з прекрасною аку-стикою. В душкомбінат. Там зараз вільно, і це дуже підхо-дить для наших голосів.

Поліна, перемовившись з Ліною, тихо вийшла слідом за ними.

На вечірній зміні Поліна надовго забула про життєві знегоди, про речі, полишені в роздягальні,— робота йшла несподівано добре, а час збігав непомітно.

Прийняла Поліна чергування з бригадою Анголи у вибої, потім її чомусь змінив Єжовкін, а не Ріпак. Оглядаючи в камері його хлопців, які завжди допікали їй безборонними ущипливими жартами, дівчина раптом побачила серед інших Артура. Він сидів мовчазний і непримітний. Робітники чомусь теж незвично тиснулись до стінок. «Уже щось накоїли,— подумала Поліна,— коли так пізно з ними до вибою йде начальство. Буде тепер і дзвінків, і галасу». Але нічого цього не сталося. Ще вчора Єжовкін здійняв на її чергуванні таку бучу, що хоч кидай усе і тікай звідси. Його бригаді подали порожняк, а вслід за ним — вагонетку цементу. Треба ж було, виявляється, першим послати цемент,— в кесоні ніяк переміщати вагонетки. Поліна передавала це попередження Єжовкіну на початку зміни, та робітники, відставивши цемент набік, забули про нього і погнали й погнали порожняк... Коли б там, по той бік муру, хтось стежив, що туди подається, він нагадав би про цемент, а так... Спихнулися уже геть коли, і давай переїщити всіх. І Поліну разом з ними. Єжовкін згадав їй і батька, й матір. Поліна вся тремтіла, робітники гасали, мов ошпарені, але користі з того вже не було ніякої.

Отож і сьогодні, «придушивши повітрям» бригаду Єжовкіна, Поліна, засмучена й розгублена, так і кидалась до телефонного апарата, так і ждала чортування та викриків з кесона. Їх же — диво дивне — не було! Дзвонив чомусь тільки Артур Тобиш. Дзвонив часто, розмовляв по довгу, про все нагадував, але турбувався про те, за що вчора нагонив на всіх метушню і злостування Єжовкін. Поспитав навіть якимось і про копію з тієї цибульки слюсаря. Поліна відбулась мовчанкою, бо про те вже ось-ось мала написати газета. Та й Артур, видно, не надавав нині ніякої ваги тій історії. І знову усе йшлося на зміні сумирно, напружено-тихо, так, як бувало тільки в інших, а не в Єжовкіна. І Поліні стало на душі легше, надійніше.

Змінилась Поліна відразу після того, як з кесона вийшла гомінлива бригада Єжовкіна, що гуртом, товплячись довкола бригадира й Артура, подалась по вже завмерлому лункому тунелю. Поліна пішла за тим гамором людських голосів, полишивши свій столик, табуретку, телефон і все озираючись. Їй чомусь здавалось, що там, позад неї, де нічого вже не мало бути, ще таки хтось загаївся і ось-ось гукне її. Вона вже лякалась того уявного гуку з пустки і поспішала, поспішала, щоб не відстати.

Десь біля шахтного ствола ще грюкали вагонетками. Ролея електровоза губила зеленувато-голубі іскри. Бубоніли голоси. Все це було таке зрозуміле Поліні, здавалось таким заспокійливим, що вона пішла повільніше, щоб не наздогнати хлопців. Хотілось побути самій.

Та ось і поворот до шахтного ствола. Два юнаки підпихали навантажені вагонетки до кліті. На крутому вигині колії колеса скреготіли об рейки, ледве обертаючись. Хлопці оскаженіло натискали. Обминаючи їх, Поліна попхнула плечем в борт, вагонетка покотилась швидше.

— Пора кінчати, хлопці.

— Побережись, білоручка!

— Ще й невдоволені? — Поліна обігнула їх і пішла попереду.

— Стривай! З тобою покотимо й до самого Дніпра.

— Хоч на край світу! — почувся ще голос.

Поліна, не озирнувшись, вгадала, що останнє сказав молодший. В голосі юнака лунали знайомі їй нотки відданості. Вона пішла швидше, думаючи про Петра. Сподівалася побачити його сьогодні, та чомусь усе переплуталось в змінах, і вона шкодувала. Саме зараз їй так хотілось зустріти його. Дівчині уявився вечір, там, нагорі. Він має бути таким, як був тоді, коли вони поверталися з клубу. Чомусь здалося, що неодмінно побачить його там, на вулиці чи на стежці Ботанічного саду. Їй не вистачає його закоханого погляду, прямих і простих слів, його відданості. Поруч з ним, того вечора вперше в житті вона була такою впевненою в собі, в своїй вроді, зрілості. Минуло так мало днів, і вона, здається, розгубила все, дороге її серцю і належно не оцінене тоді.

Біля шахтного ствола стояв довгий ряд ще не вивезених нагору вагончиків, навалених доверху блакитною глиною. Поліна обминала вагонетки, бралась рукою за сирі, липкі холодні глиби, думала про Єжовкіна, Артура і шкодувала, що не побачила Петра.

Стволовий, молодий на вигляд робітник, був увесь оббризканий водою, що лилася десь з верхів'я довгого отвору і з лускотом розбивалась об залізне підніжжя. Він якось хижо зиркнув на Поліну з-під гумового капюшона, мокрого й лискучого. «Чого ще й тобі тут треба?» Поліна подумала, що її не скоро підіймуть. Розуміла, що замість неї цей хлопець візьме дві вагонетки і швидше покине цю мокротечу, протяги й гуркіт, що його, молодого, певно, десь

чекають і він через те квапиться, стає під довгі цівки води, що можуть, наче списи, пронизати його наскрізь.

Прихилилась до іржавої, мокрої стіни.

— Більше ніхто не йде?

Кліть, подана згори, беззвучно торкнулась опори.

— Ні.

Чоловік енергійним рухом відсунув захисні ґрати:

— Прошу ласкаво! — Він зробив рух рукою в рукавиці, з якої стікала руда вода, і в усмішці показав білі, як сніг, гарні зуби.

Кліть стиха гойднулася і сковзнула вгору. Поліні нестерпно захотілось ще раз побачити ствольного. Вона подалася вперед. Але той, нагинаючись, уже підпихав вагонетку. «Його жде дівчина. Як він поспішає, щоб швидше прийти до неї!» — міркувала Поліна, дивуючись, чому вона не може позбутись цієї думки.

Кліть летіла безшумно. З усіх боків плюскотіла вода. Поліну на мить огортала пітьма, і тоді їй здавалось, що її зараз залле, затопить, то раптом мелькала електрична лампочка — не лампочка, а якісь ясні, сліпучо-ясні бризки, в яких вона сама наче розчинялась, і це було дуже приємно.

«На край світу!» — вчувся їй вигук юнака, коли світло саянуло в очі. І знову згадався Петро.

«А завтра неділя», — подумала Поліна і за цим подумала, що в роздягальні лежать її речі, що їх треба нести по місту до чужого, невідомого їй дому, що вона вже нічого сьогодні не купить з їжі.

Кліть зринула над вибіленою землею, над подвір'ям, рівні з обпушеними деревами. Поліна ніколи не пропускала короткої зустрічі з світом, і зараз, увібравши свіжого холодного повітря, крізь ґрати кліті жадібно дивилась на білі зимові шати, на ясні, мерехтливі, мов зорі, вогні, на осяяні вікна будинків.

Який вечір! Спинилась на хвилинку перед сходами, що вели вниз. Який вечір!

Їй хотілось полинути над містом, яке тільки-но було над нею.

— Ось і вона! — Тітка Настя, розпашіла, стояла посеред роздягальні з віником у руках. Дивилась на дівчину співчутливо-проникливо, але весело.

Поліна, усміхаючись, спроквола зняла каску і почала поволі, немов очікуючи чогось, розстібатись.

— Приходжу, а мені Валька лепече: «Отака-то отака...

Принесла й поставила». «Яка ж?» — питаю. Як почала вона мені тебе розмальовувати. Ти чи не ти — ніяк не второпаю. І про очі мені, і про брови, і про носа. «А що сказала? — питаю. — В чому була?» «Ой, не запам'ятала... Я так злякалась її, що все забула. Може, крадене принесла до нас?»

Вони посміялись.

— Поліна, думаю, живе у своїх.

— Всі свої, тітонько, поки догоджаєш їм...

— Аж коли подивилась на кофту, тоді повірила.

— А як щось не по-їхньому, тоді стає видно, свої чи чужі... Служила я в них... Думала, до літа доживу.

— З чужого воза хоч серед води злазь, — замислено мовила гардеробниця, все підмітаючи. Їй все стало зрозумілим і не вартим тих хвилювань, яких вона через це уже зазнала.

Коли Поліна, обмившись і зодягнувшись, постала перед вікном гардеробної, тітка Настя подивилась на неї з давнім і незмінним замилюванням її вродою, гарно пошитим і до лиця добраним одягом.

— Куди ж ти зараз?

— Знайшлися добрі люди.

— О, а я ламаю голову, як тебе затягти до себе додому.

— Спасибі, тітонько.

— Я одна сама. Перебула б у мене. Не спіши у воду, не спитавши броду.

— Будуть чекати, тітонько. Може, й не заснуть. Перед людьми незручно.

— Це невелика провина.

— Ні, образяться. То майже подруга. Ріпака знаєте?

— Високого, білявого?

— Дружина сама запросила.

— Ота касирка?

— Вона.

— Не дай бог! По-вашому, по-молодому, може, воно це й гарно. Цілий день отут над нами гасає по сходах, аж драбина гуде. Та обгортки від цукерок розкидає. Він чоловік здержаний, на плакат його незадарма підняли, а вона... мені це й ні до чого, а не подобається. Пробач, що набалакала тобі. Ти бачитимеш їх ближче, видніше буде. Умій тільки ходити між ними так, щоб не зачіпати котрого. Іди.

Поліну дратували поради гардеробниці. Їй не терпілось швидше вийти звідси. Тітка Настя провела її до коридора.

Коли вже штовхнула вузлом двері, назустріч повалила ціла бригада робітників, які піднялись нагору з сусідньої дільниці. Поліна одступила.

Побачивши дівчину з речами, хлопці загукали:

— З новосіллям, чорнява?

— А де ж твої гардероби?

— В чамайдані! — не бачиш.

— Чамайдан з крокодилячої шкіри чи з рогози — не второпаю.

Поліна, пропускаючи їх повз себе, згоряла від сорому.

— Пропустили б, лобуряччя, дівчину! — визвірилась на робітників гардеробниця.

— Ми теж поспішаємо.

— Пиріжкова зачиниться.

— І пиво може замерзнути в барилі. Треба рятувати.

Здається, це останній.

Поліна притримала вузлом двері, щоб, нарешті, вийти, і подивилась перед собою.

По той бік порога, на снігу, в квадраті світла, зодягнений так само, як того пам'ятного вечора, стояв Петро.

Поліні здалося, що вона ступила назустріч. Але це тільки так показалось. Насправді дівчина якусь хвилину не могла рушити з місця і тільки дивилась на Петра. Тітка Настя з радістю здогадалась, чому вона втретє за вечір бачить цього рослого, вбраного, як до театру, знайомого парубка, і миттю пішла з коридора.

Сергійко вже спав у ліжку, притуливши до щоби новенького пістолета. Павло читав, лежачи в постелі, і прислухався, що робила на кухні Ліна після його повчань. Він таки змусив її прибрати там, якщо вона справді запросила Поліну.

Герої Ремарка знову пиячили.

Павло перевернувся на інший бік і наблизив книжку до лампи-грибочка. Три товариші напивались коньяку, вина, горілки і зовсім не п'яніли. Автор ставив їм пляшку за пляшкою.

— От шоферня! — Павло тихо зареготав і опустив книжку. — Ліно!

В кухні брязнула конфорка плитки, щось зашипіло.

— Що тобі треба? — загрозово стала на дверях Ліна. Світло з кухні позначало під тканиною її стрункі ноги.

Павло глянув на дружину, і хоч щойно погиркався з нею і лагодився надовго заглибитись у книжку, поклав руки за голову та улесливо посміхався.

— Іди сюди.

— А підлогу ти встанеш мити?

— Послухай, про що вони розмовляють.

— Я читала.

— Про вас же, про жінок.

— Знаю. Про вас там не менше.

— Розумні, чорти. Послухай.

— Жінці обридла діловитість, вона — не залізне ліжко... Краще їй щодня говорити щось приємне, ніж все життя оскаженіло працювати на неї, — сказала, мов прочитала Ліна.

— Запам'ятала?

— І тобі завчити це теж не завадило б.

— Образилась?

— Я кажу це зовсім не через образу. Читати треба для того, щоб дечого навчатись.

— А я тільки оскаженіло працюю, так?

— А ти як вважаєш?

Павло кинув книжку на стіл і підвівся. Лампа потішалась його білою сорочкою, скрадене світло спонукало до інтимної, ніжної розмови.

— А я вважаю, що чоловік і жінка повинні вміти взаємно робити одне одному приємності.

— Я дала тобі сьогодні твою суботу. А ти мені що?

— Получка ще не скоро.

— При чому тут гроші? Ми могли б сьогодні побути в гостях, піти в кіно.

— До своєї тітки ти мене й калачем не заманиш.

— Чому ж до тітки? Ти з своїми товаришами розмовляєш тільки за чаркою. Без неї у вас язики присихають до піднебіння.

— А ти з своїми — про моди?

— Краще вже про моди говорити, ніж цілий вечір тупцюватись біля прилавка у винному магазині. Ти інших, Павлику, так розумно повчаєш, так повчаєш, я чула не раз. А сам жити не вмієш.

— Ну, далі, — Павло впав на подушку, як підкошений.

— Далі? Ти як питав мене сьогодні: «Що ти думаєш, коли запрошуєш дівчину до себе? Людина завжди зробить те, що надумала». Я тобі відповіла.

— Що, що ти відповіла, я вже забув.

— Я сказала, що Поліна допомагатиме мені по господарству. Я так подумала.

— Я певний, що ти подумала спершу трохи не так. «Вона буде мені за робітницю». Так?

— Ні, за помічницю, тільки за помічницю. Ми все робитимемо вдвох, разом.

— Не такою ж помічницею, як у твоєї тітоньки? Ліно, тільки побачу, що ти все звалиш на неї...

— Ти мене для цього одірвав від роботи? Можеш почитати хоч десять хвилин на добу?

— Можу.— Павло дістав книжку і прочитав підкреслені ним слова: «За негоди не гріх дещо зробити для своєї самоосвіти,— говорить Роббі». Зажди! То що ж ти хотіла сказати отим «що ти думаєш?»

Ліна втомлено відкинула з чола волосся і посміхнулась.

— Почекаєте, паночку.

Павло схопив на диванній полиці надуту зелену гумову жабу і кинув її навздогін.

Ліна, коли вже їй дорікав чоловік за сміття на підлозі та крихти на столі, прибирала з ентузіазмом. І зараз Павло, читаючи, щохвилини забирав книжку з-перед очей, здригаючись: у кухні хлюпотіло так, наче там уже по коліна налилось води. Часом щось бряжчало, як оркестрові тарілки.

— Так що там ще сказав Роббі? — Входячи через деякий час до кімнати, Ліна енергійними рухами втирала пахучий крем у шкіру довгопалих гарних рук.

Під дверима почулись голоси, і тут же сміливо по-свійськи подзвонили.

— Я сплю. Приймай сама! — Павло так смикнув ковдру, що оголилися ноги.

Ліна вийшла і прихилила за собою кімнатні двері. Павло наставив вухо.

— Добрий вечір! Павло дома?

Густий, сильний Петрів баритон Павло впізнав би де завгодно.

«От буйвол! Отак пізно припхавсь».

— Цс-с! — цитьнула на нього Ліна.

— Уже спить?

— Сергійко.

— А Павла немає?

— Роздягайся, не бубони. Роздягайтесь, Поліно.

«Треба вставати. От буйвол!» — Павло відкинув ковдру.

Коли він відчинив двері, Петро в коридорчику, стоячи спиною до нього, зачісувався перед дзеркалом. Біля ніг Павло побачив корзинку і великий вузлище.

— Привіт носильникам!

В кухні засміялись жінки.

— Здоров, ледацюго! — ревноу Петро не своїм голо-
сом.— Вони вже сплять... О десятій годині!

Петро поправив краватку, обсмикнув рукава піджака, повів дужими плечима, немов йому все було тісним. Очі його сяяли.

Вони пройшли до кімнати. Павло відсунув од столу два стільці. Петро не сів. Він знав цю кімнату, як свою, але за-
раз пішов попід стінами, додивляючись до картинок і різ-
них статуєток на етажерці. Поправив на Сергійку ковд-
рочку, ніжно торкнув пальцем носика і спинився перед
Павлом.

— У мене пляшка вина й сир.

— Тю на тебе! Чужа дівчина, і... з першого дня.

— Павле, ти ні чорта не бачиш. Поліна, — він нахилив-
ся до нього, жарко дихнувши в обличчя, — це ж моя... Ну,
моя дівчина!

— Переніс багаж через вулицю, і вже твоя.

— Замовчи! Ти — людина з глини.

— Не з рудої ж, а з голубої.

— Я сьогодні дуже щасливий, Павле! Ти це зрозумій,
і більше нічого від тебе не вимагають.

— А Борис? — Павло нерозуміюче поводив очима.

— Я її люблю. Я! Вона буде моєю! — Петро припадав
до Павла, ледве не цілуючи його. — Тільки побачив її і
сказав собі це. Так воно й складається. А Борис... Він не-
щасна людина, Павле. Ти тільки придивися. У нього доб-
ре, але пусте серце, — він не здатний закохатися, полю-
бити до кінця. Є такі люди... У вас знайдеться для неї
розкладушка?

— Авжеж. На підлозі не спатиме. — Павло чухав свої
волохаті груди.

— Я негайно знайду їй кімнату. З-під землі добуду!

— Молотком, з-під землі — це найпевніше. Тільки ж
це коли — «до кінця, навіки». Ой, Петре! Ти смішний
зараз, не можу. — Павло обхопив його за шию і притиснув
до себе. — Посидь, я зараз.

— Дай там вказівки. У моєму пальті, в кишені.

Та коли Павло зайшов до кухні, там уже був цілком споряджений до вечері столик. Поліна стояла над ним, розвівши руки,— бачила щось не на місці і не знала, куди пересунути.

— Поліно, то що там?..— почав з порога Павло, затуляючи одворотом піжами груди.

— Павлику, про це потім! — перебила Ліна.— Краще привітайся до дівчини.

— А звичайно ж! Добрий вечір! — Павло взяв її руку і вперше так уважно, як ми вдивляємось іноді тільки в своє відображення, подивився їй в обличчя.

Поліна скинула на нього ясними темно-синіми очима, повними світла, ласкавості й відвертості. Це були ті очі, про які нічого не скажеш словами, бо вони, ті очі, прекрасні, можливо, неповторні своєю чарівністю саме на такому, як у Поліни, обличчі. А можливо, все в ній було прекрасним саме в гармонії з її ростом, поставою і виразом очей, опромінених її душею. Павло відчув повів дівочої краси і насамперед тишу її очей — тишу вечора, неба, тишу води глибокої морської ночі.

— Ну що ж стоїш? — штовхнула чоловіка Ліна.— Клич Петра. Ох ці мені чоловіки! Ситі любов'ю, вони стають незграбними, як балувані коти,— мовила вона, коли Павло вийшов.

— Правда? — Поліна не розуміла, що мала на увазі Ліна і навіть так запитала.

Коли всілися до столика і всі взяли чарки, наповнені рожевеньким, як клюквовий напій, столовим вином, Ліна подивилась на Петра, що поважно клав на тарілку Поліні оселедця, і сказала:

— Ми з Павлом п'ємо за вас, за те, щоб у новому році побувати у вас в гостях. А тільки, скупий рицарю, не таке б вино треба приносити.

— А яке ж? — вдавано розгублено спитав Петро.

— Ти знаєш яке! Не прикидайся ягнятком перед дівчиною. Me-me!

Поліна дзвінко зареготала.

Петро нахилився і десь з-під ніг дістав велику пляшку «Портвейну».

— Отаке чи що?

Звеселілі і скорені Петром, всі простягли до його чарки.

— Давайте за те, щоб скоріше дійти до вокзалу...

— Ой, за це не тут, не зараз.— Ліна провела рукою по обличчі чоловіка і подивилась на Поліну, потім на Петра.— За їхню дружбу і щастя!

— За голубу глину! — з розгону дзенькнув Петро об Павлову чарку.— Наш вахтер каже: голуба глина — це ваш хліб, ваше щастя і нещастя.

Поліні в ці хвилини здавалось, що вона опинилась десь за тисячі кілометрів від того будинку, де жила, почувала себе наче в якомусь іншому, далекому місті, серед людей, яких вперше сьогодні побачила. Вони й ніби колись снилися, немовби чула їх голоси раніше, але зараз вони були перед нею зовсім іншими, живими, справжніми. «Невже так буває в житті, щоб враз усе змінилось? — питали її очі.— Невже це все справді так і мусить бути? Невже в людей стільки доброти, любові і вони можуть так щедро ділити їх з усіма?»

Дівчина цокалась, надпивала потроху вино, а думки і відчуття легкості на душі і простору не облишали її. Їй хотілось, щоб все це було довго, назавжди і таким справжнім, як вона відчуває зараз.

19

Михайлова сестра, налякана й засмучена арештом брата («Ще ж ніхто, ніхто з нашого роду не сидів за тими ґратами!»), сама приїздила вечорами до Марії. Побачила у неї ранку на руці, розповідала їй, що робить Михайло і за що його допитують. Мусив Михайло одбути п'ятнадцять діб «з мітлою» за хуліганство, а там, як наполяже Марія, то й за рану йому перепаде. Марія ж поки що ховала довідку медичного засвідчення побоїв, не з'являлась на виклики міліції, а з сестрою тим часом поводитись, як з чужою, і навіть страхала її: «Це йому ще мало, чортяці рудому!» З дня на день очікувала приїзду першого коханого з армії. Був він родом з її села, отож мав повернутись спершу додому, бо це по дорозі, а потім, мабуть, нагряне й до неї. Марія молилась, щоб той з'явився, доки випустять Михайла. Покинула б вона тоді нещасливий гуртожиток, отой засолзавод, оті діжки, запахи льохів, а з ними разом і Михайла. Готова була заїхати із своїм справжнім коханим хоч на Сахалін.

Все це випитала чи й просто відчула Михайлова сестра, білява, ставна, в ластовинні Стефочка, що працювала на будівництві якогось житлового масиву. Вдень вона носила на риштування цеглу, а після роботи поспішала до брата. Стефочку Михайло залишив дома дівчатком, коли виїздив з села до залізничного училища. Він запам'ятав, якою вона була — з рудавими кісками і пружними, кругленькими ніжками, — коли йшов до армії. Як осів Михайло у місті, вона приїхала сюди, щоб з допомогою старшого брата торувати свою дорогу в життя. Та мусила в ці дні Стефка, повернувшись з роботи, їла чи не їла, бігти щось купити на передачу братові, провідати, побачити, який він стрижений та спрацьований, розказати хоч через п'яте-десяте, що діється навколо його історії. Краще б не знати їй цих клопотів, не писати б про все це батькам, які ждуть від сина не таких звісток.

Провідуючи Михайла, сестра розповідала йому про Марію та виказувала свої жалі. А одного дня примчала веселою, балакучою. Розповідала, як викликав її секретар партійного бюро на Метробуд, як розпитував про Михайла, про батьків, привіт передавав. Зворушений і стривожений цим, не чекаючи, поки вийде на волю, Михайло написав Ярощуку цілу сповідь. Михайло знав, що Ярощук майже такого віку, як і він, що працює той в ремонтній майстерні, і коли сестра сказала, про що розпитував у неї, повірив у його добру, чулу душу. Пишучи Ярощуку, Михайло відкривав те, чого нікому й ніколи не довіряв. Він просив клопотати за нього, хоч в душі і не вірив, що чиєсь прохання одведе від нього покару за бійку і поверне його до бригади.

Свого листа Михайло пробував передати через Стефу, але розбухлий конверт викликав підозру в охорони, і його затримали. Лист потрапив до начальника відділка міліції.

Начальник не без цікавості накинувся на випадково роздобуте зізнання мовчазного Сиротенка. Наказавши, щоб в кабінет нікого не впускали, він заглибився в читання.

«Здрастуйте, Михайле Степановичу!

З привітом до вас Михайло Сиротенко.

Пробачте за турботи, мені незручно звертатися до вас, називаючи громадянином, бо я не маю права називати вас дорогим для мене словом товариш. Так, тепер я зрозумів, що значить слово товариш і як треба ним дорожити.

Михайле Степановичу, не знаходжу, з чого навіть почати, та, мабуть, опишу вам всю правду про себе, про своє

життя. Демобілізувався я з лав Радянської Армії в грудні 195... року. Їдучи через Київ з однополчанами на Донбас — усі ми дали слово будувати одну шахту, — я згадав, що в мене тут є далекі родичі і на засолзаводі працює дівчина, якій я зрідка писав листи, а вона мені, і покинув ешелон. 4 січня наступного року ми й побралися з нею. Звичайно, кілька днів все йшло добре чи як слід. А коли я почав влаштуватися на роботу... Ще перед цим я казав своїй нареченій, що я машиніст, у мене було й посвідчення таке, думав працювати на паровозі, бо я їздив на них перед призовом до армії. І пішов я на транспорт шукати роботи. Але мене без прописки не взяли. Нічого не вдієш — влаштувався на засолзаводі вантажити діжки та всякі овочі. Там я проробив десять місяців. Жив спершу в своїх родичів, а вона в гуртожитку на Куренівці. Сказав якось їй, щоб десь найняти кімнатку. Вона мені відповіла: «Якраз з твоїми заробітками та з твоїм засоленим одягом проситися до людей». Ще згодом сказала: «Роботу вантажника я ненавиджу, просто вважаю її ганебною». Я все прощав їй і не звертав на це уваги. Час ішов, і ставлення її до мене погіршувалось. Ми жили в різних кінцях міста. Це теж розбивало наше життя, але я говорив їй, що є ще люди, які живуть так само і миряться з цим, і в нас усе налагодиться. Та моя дружина думала про щось інше. У квітні, якраз навесні, мої родичі виїздили з Києва на цілий тиждень і на мене покинули квартиру. Я зрадив, що ми, нарешті, побудемо разом, і мов на крилах полетів до неї. Але вона не захотіла зі мною їхати на квартиру. Ми розійшлися того дня. Я думав виїхати з Києва, кудись далеко-далеко. Згадалися однополчани. Але, мабуть, не стало в мене духу на повний розрив, і повернувся я на засолзавод, до своїх діжок. Почав пити. Раніше випивав лише при нагоді. Через кілька місяців несподівано покликали мене до її родичів. Там були її батько й мати, і мої — це все зненацька, я нічого не знав. Очевидно, моя сестра всіх звела. Нас нібито помирили. Я подумав, що, дійсно, моя робота незavidна, що я можу знайти щось авторитетніше, і пішов на Метробуд. Дружині це сподобалось. Я порвав зв'язки з друзями, які любили чарку. Все у нас пішло на краще. Та через місяць я перехопив у комендантші гуртожитку на столі аж два листи до моєї. Відразу впізнав, від кого вони — від її першого коханого. Він просив її покинути мене і все пробачав їй. Я заховав листи, нічого їй не сказав і носив образу в собі, як мені

не було тяжко. Я знав, що восени чи взимку він демобілізується, приїде, як і я, сюди і буде шукати її. Знав, що забере її з собою. Почав випивати, знайшлися нові друзки... Я іноді приходив до неї, бо в мене була надія повернути її, але вже тоді зовсім занепав духом, змалодушничав, не врахував мужської гідності. Мені було однаково — жити чи ні, бути на волі чи сісти в тюрму. Отакий настрій був у мене, коли хлопці повезли мене того вечора на Куренівку. Вони розпалювали мене всякими розмовами. І ми вдерлися в гуртожиток. Я побачив її, і сам не знаю, як в моїх руках опинився ніжик, — кинувся на неї. Ось до чого я дожив.

Михайле Степановичу, ще недавно я думав про честь нашої бригади, а тепер згальовив себе, товаришів і весь колектив нашого будівництва. Два тижні не минуло, як я не опускаюсь з усіма у вибій, а все мені там стало таке дороге, таке дороге, що як згадаю — сльози набігають на очі. Товсті стіни і високий паркан відокремили мене од моєї праці, од товаришів. Не на дикому острові я, не роки мені тут бути, але як це тяжко, повірте мені, Михайле Степановичу, жити невільним хоч один день, хоч одну годину. Так тяжко читати газету, коли в ній пишуть про метробудівців... Я знаю, що мені вже не доведеться повернутися до своєї бригади. Вона без мене за цей час прославила себе, і я не стану під її славу, бо я не гідний її і моїх товаришів, чесних і морально чистих трудівників. Але де б я не був, ніколи не забуду, що хорошого було між нами. Іноді бригадир мене лаяв, і не тільки мене, та я від усієї душі вдячний Павлові Ріпаку за те, що він вимагав од мене. Я б зараз працював вдсятеро більше і краще, але...

Михайле Степановичу, сестра вам розказала, що я одбуваю зараз за той дебош у гуртожитку. Але мене жде, можливо, ще суворіший суд. Комендантша сердиться на мене за те, що я самоправно взяв листи в її столику, а моя захоче мстити мені. Якби прислали на мене характеристику з виробництва, як я працював, і клопотання. Тепер підсудних беруть на колектив за деякі провини, і це дуже допомагає ще при слідстві, бо міжнародне становище зараз змінюється на краще.

Отакі мої слова до вас, Михайле Степановичу, як до секретаря і робочої людини. Коли матиму дітей, я з них і з таких, як я тепер, очей не зводитиму, буду стерегти їх.

Скрізь казатиму своїм одноліткам, щоб не крилися, не ховалися із своєю бідою. Я поганець, що нічого ніколи не розповідав про себе товаришам у бригаді, з ким щодня працював. Таких замкнутих людей враз знаходить той, хто любить напиться за чужий рахунок. Він співчуває, аби налив йому чарку, аби сам дужче впився та все виклав йому з душі. І коли скажеш йому, він витягне з тебе ще не одну пляшку — наче пожаліє тебе, а ти уже й радий. Ех, нерозумно я повівся. Якби відкрився в бригаді, нехай і соромно було б говорити про своє розбите життя, знаю, товариші допомогли б мені, товариші створили б мені таку обстановку, що я забув би про все. Може б, Іван Іванович послав мене куди відпочити, я б на самоті передумав усе, подивився б на себе іншими очима. Та пізно вже... Михайле Степановичу, передайте привіт Павлу Ріпаку, Петрові Мазуру, Борису, Болоцькому, Лободенку, Василеві рудому (це ми так його називали), Тобишу, Івану Івановичу, табельниці Тамілі, сигналісткам Поліні й Люсі, якщо побачите їх. Та ви всіх побачите, а я навряд...

На цьому кінчаю писати. У нас одбой. З повагою до вас
Михайло Сиротенко. 29 грудня 195...р.»

Прочитавши перехопленого листа, начальник відділка міліції, літній чоловік, кілька хвилин сидів у задумі. Пригадав, що говорив про Сиротенка голова будкому, як поводить себе Сиротенко на роботі і на слідстві, і викликав чергового.

Сержант браво зайшов і впевнено стукнув каблуками перед самим столом. Це він помітив у дівчини підозрілого листа і зараз сподівався тільки на подяку.

— Запакуйте і відправте нарочним адресатові, — звелів начальник, все думаючи про Сиротенка.

Сержант од здивування витягнувся ще дужче.

— Сьогодні вже нема нікого, товаришу майор.

— Самі одвезете! Розшукайте секретаря партбюро і вручіть особисто, — начальник підвівся з місця, і сержант виправився ще стрункіше. — І дістаньте мені справу Сиротенка. Коли ми повинні випустити його?

— Здається, першого.

— На Новий рік йому треба бути дома. Сьогодні ж підготуйте всі папери.

— Єсть підготувати і відправити.

— Листа відправити. А Сиротенка приведете до мене. Можете йти.

— Єсть іти.

Начальник знову задумливо опустився в крісло.

Михайла випустили на день раніше строку. Йому припадало перебути під арештом ще одну ніч, ту саму, в яку майже ніхто з молодих і здорових, як Михайло, і голови не прихиляє. Начальник відділка викликав його до свого кабінету зовсім пізно і, стоячи перед покараним, сказав:

— Я своєю особистою владою позбавляю вас, товаришу Сиротенко, приємності валятися на тапчані в новорічну ніч.

Михайло підвів голову, хотів щось промовити. Майор знав, що кажуть в таких випадках, і говорив далі:

— Мені хочеться, щоб ви зустріли Новий рік серед своїх друзів. Розумієте, про кого я кажу?

— Розумію, товаришу майор,— з почуттям мовив Михайло, пам'ятаючи заготовані фрази.

На голому столі лежав один-єдиний папірець і Михайло подумав собі: «Мабуть, для мене... Як я тут сніг очищав та дрова колов...»

Майор пройшовся по кабінету і зупинився ще ближче до Михайла.

— За вас клопотали організації, щоб ми припинили розслідування побоїв. Ви працюєте в хорошому колективі.

— В хорошому,— поспішно повторив Михайло, мліючи в душі з почуття вдячності до майора, до тих, що були далеко звідси, по своїх домівках.

— В дуже хорошому! — Майор хотів сказати цим словом більше, ніж Михайло.— Я б на вашому місці провів сьогоднішнє свято просто у свого бригадира, у... як його...

— Ріпака,— підказав Михайло, враз відчувши себе вільніше.

— Так. Він переживав за вас. Був у нас на третій день. Ми з вами, товаришу Сиротенко, добре не уявляємо, скільки завдаємо своїми аморальними вчинками прикростей і горя, горя тим людям, що живуть поруч. Їм іноді більше, ніж собі.

Майор дивився на Михайла звисока, бо був високого зросту. І Михайло знову винувато опустив голову, приготувавшись вислухати нагадування про те, що сталось.

Одначе оте «ми з вами» весело Михайла, і йому хотілось подивитись на майора, чи він не сміється.

— Глядіть, товаришу Сиротенко, не здумайте розшукувати сьогодні тих, через кого потрапили до нас.

— Кінець, товаришу майор. Ніколи! — випалив, на решті, Михайло зовсім непереконливо.

— Всього найкращого вам у Новому році, — сказав майор, заходячи за стіл і подаючи якусь посвідку.

Останні Михайлові слова зіпсували настрої майору. Він уже не дивився, як той довго натягав біля дверей шапку. Залишившись сам у кабінеті, ще виразніше відчув невдоволення собою — тим, як він тільки-но говорив і що вчинив.

Десь у душі кричав, накачував, пробирав — так робив завжди, випроводжаючи тих, що потрапляли до нього.

Вулиця, на яку вийшов Михайло з подвір'я відділка, трамвайними коліями і широким полотном шляху поривалась до центру міста.

За ворітьми Михайло не знав, куди йому повернути — праворуч чи ліворуч. Глянув на вікна, на високий паркан, насунув нижче стару солдатську шапку і звернув у бік центру, куди більше прямувало перехожих.

Білий, свіжий сніг, який буває тільки на околиці великих міст, лежав на дахах низьких старих будинків і легкими купами поміж деревами на тротуарах. Яскраво горіли вуличні ліхтарі. Над ними, у відкритому небі, яке немов спиралось на покрівлі будинків, миготіли зорі. Михайло давно цього нічого не бачив, і йому легко ступалося по білому снігу, під вогнями і зорями.

Та проте поспішати нікуди. Він ітима повільно, хоч нехай його всі обганяють. Цілий вечір буде походжати отак вільно, просто для себе. Здається, що ніколи не ходив по своєму місту, гуляючи, оглядаючи все для свого задоволення. Завше біг кудись, заклопотаний, байдужий до всього. Ні, цього вечора він не байдужий до міста і відчуває його все — від цієї околиці до шумливих головних вулиць, круч над Дніпром, до глибинних трас під землею. Місто зараз, як ніколи, зрозуміле йому. Він знає, куди цього вечора поспішають люди, чому так швидко плывуть зустрічні потоки.

Воно плине навстріч радісній ночі. Михайло піде просто за більшою течією. До центру поспішають люди. Трамваї,

автобуси, що йдуть в тому напрямку, майже на ходу відчиняють і зачиняють двері на зупинках, наче тільки стишивши біг. У вагонах — люди, люди. Михайло тільки на мить скинув на них оком, трамваї йому ні до чого: він піде пішки до самого центру. Йому приємно бути серед людей.

Згадалось: колись він уже раз так сприймав місто, городян, потік перехожих. Тоді була пізня осінь. Жінки носили зеленуваті хустки. Які гарні жінки тут в тих хустинах! І тоді місто кудись поспішало. Михайло, опинившись в потоці людей, відчув, як йому приємно йти в ряду з усіма. Тільки тоді не було куди поспішати. І так захотілося неодмінно знайти роботу, стати отаким же городянином, мати такі ж, як у них, справи, турботи. І він досяг цього.

А зараз йому знову нема куди поспішати.

Люди, люди... Вони спішать у машинах, з розбігу вскакують у відкриті двері трамвая, юрмляться, вирують біля магазинів.

Михайлові здалося, що юнаків зараз на вулицях найбільше. Вони йдуть чомусь переважно гуртами, голосно регочуть, перегукуються. Невже їм подобається, коли на них звертають увагу? Михайла обурюють оті галасливі компанії. Вони розтинають людський плин, ні перед ким не звертаючи з дороги. Чи, може, перед ними розступаються? І всі щось несуть: кошики, пакунки, іноді радіолу, приймача... Михайло розуміє, що це складчина, початок новорічної гулянки. От перед ними він і не поступиться! Не буде звертати...

Обійдусь, думає Михайло, без ніякого святкування.

Трамвай з написом «Вокзал» змінив його роздуми і почування. До селища Відрадного, до гуртожитку, йому найзручніше дістатися приміським поїздом. Михайло згадав про це між іншим, байдуже пропускаючи трамвай і не затримуючись на зупинці. Чого він туди поїде? Щоб зустрітися сьогодні ж з Митьком? Ні, нізащо! Михайло не змовчить йому за те, що вдруге потяг його на Куренівку. А ніжик!.. І взагалі противний тип. Але він скаже йому те, що думає про нього, згодом, не сьогодні. І насамперед так: «Побув би ти в моїй шкурі. Та що в шкурі—в моїй душі!..»

Відрадне... Аж смішно. Яку там для нього приготували відряду.

Гайнути б оце до Мотовилівки, до Єрмака, знайомого ще по засолзаводу. Там було б усе. Але Михайло тут же уявив, як він постане перед своїм приятелем, перед його

батьками в такому вигляді, і просвітління в настрої згасло раптово, як і спалахнуло.

Найкраще йому серед чужих, незнайомих. Він ходитиме так всю ніч, до ранку, і прибуде до гуртожитку, коли всі спатимуть.

Смачні пахощі війнули з дверей, біля яких тіснилися чоловіки. Михайло спинився. З буфету раз у раз виходили, а до нього вже не впускали. Михайло згадав, скільки в нього грошей, і, не вагаючись, пристав до тих, що стояли і сподівалися на щасливу милість чоловіка, який притримував двері. Він обминув тих, що вже втратили всяку надію, і опинився перед самим порогом. Продавець дивився через скло впертими, сердитими очима і тримав двері. Михайло благально скривився, але той одвернувся від нього.

Зла, розгнуздана сила ворухнулась десь у душі. Згадалося, як брав приступом такі фортеці Митько. Навіть озирнувся на тих, що стояли,— чи не підпхнули б? Отямився. Припалив од сусідової цигарки і пішов далі вулицею.

Він перекусить в іншому місці і таки блукатиме по місту до ранку... Хороше було б потрапити зараз до кіно-театру або й на якусь виставу.

Затримався біля щита, заклеєного афішами. Жінки з перетягнутими таліями. Балерина танцює на льоду. Вродливі дівчата з легенькими масками на очах. Столик, заставлений наїдками, пляшками. Пари, пари, повиті барвними стьожечками серпантину... Перебігши очима всі афіші, Михайло знову задивився на двох, що сиділи біля столика,— молоді, гарні.

І згадав про Марію.

Центр міста, який вабив Михайла, здався йому чимсь далеким, майже недосяжним, і, головне, непотрібним.

Постояв часинку, зітхнув і повернув назад, на Куренівку.

Поява Михайла в гуртожитку на Куренівці, де жила Марія, не справила того враження, якого він так боявся. Чергова наглядка безборонно пропустила його на другий поверх, і він, затамувавши подих, переступив ті сходи, на яких вдарив Марію. Його ніхто не помічав тут, ніхто не сахався. Гуртожиток гув, співав, стугонів од руху. По довгому коридору не ходили — бігали дівчата. Двері кімнат раз у раз відчинялися, з них хтось витикався то з

праскою, то з сковородою, то з якоюсь одежиною в руках. Наче всі збиралися в якусь далеку дорогу.

Михайло йшов коридором, позираючи на двері, що могли кожної хвилини зненацька відчинитись. Побоювався, щоб не зіткнутися з ким-небудь. Тут, ще ясніше, ніж на вулиці, відчув, що всі кудись поспішають і що він серед цих людей нікому не потрібний. Йшов, думаючи, як би йому не зустріти отак в коридорі Марію. Вона може скрикнути, зчинити лемент, і всі збіжаться. Він тоді не поговорить з нею.

Йому треба дійти до отих третіх від краю дверей. Хоча б кілька хвилин побути з нею наодинці. Звичайно, постукає, як завжди, тричі. Незабаром, Маріє, Новий рік. Я хотів би, щоб ми все погане залишили в старому. Чи буде це остання наша розмова, Маріє?

Тук-тук-тук...

Тихо.

Постукав гучніше.

Кроки в сусідній кімнаті. У відхилені двері висунулась дівчина.

— Ніна?

— Ой! Мишко!

Михайло зраділо приступив до неї. Дівчина вийшла у коридор, зачинивши за собою двері, як закривають завісу сцени, на якій готується щось таємниче.

— Де вона?

— Немає.

— В Києві?

— Так.

— Поїхала до нього?

— Ні... З ним.

Повз них пройшли двоє. Дівчина ступала на високих каблуках, немов ішла по колючках. Хлопець тримав її під лікоть на відстані, наче ніс якусь коштовну вазу.

— Мишку, невже ти досі нічого не зрозумів?

— Він забрав її з Києва... назавжди?

Дівчина озирнулась на сусідні двері.

— Я тобі нічого не казала...

— Ніно, ти мене знаєш.

— Він приїхав з чемоданом... прямо до неї. Брали квитки до його села... Ти сьогодні вийшов?

Михайло здавив лоба рукою і притулився плечем до стіни.

— Тобі погано?

— Що? А-а! Хіба я дамочка якась?

— Я так...

— Спасибі. Мені ніколи ніхто з вас не казав про неї правди. Звичай у вас, дівчат, такий чи що?

Ніна поправила на гострому оголеному коліні халатик.

— Ти одбув за неї?

— Одбув... Край!

— Давно б так. Треба вміти забувати, що потрібно забути.

Хлопець аж стенувся. Де він стоїть? Чому ще тут? Біля її дверей? Як опинився тут?

За ці кілька хвилин пройшов безмір часу. Могла минути ціла вічність, а Михайло все одно не відчув би її. Могли бути вибухи, грози, катастрофи, землетруси — його мозок і цього б нічого не сприймав, бо ось поруч кімната, до якої він входив — тоді, вперше, і потім, потім. Тут гуляли весілля. І як не було йому іноді тяжко наблизитись по коридору до цих дверей, знав, що застане її тут, побачить. Тепер за тими дверима її немає. Її ніколи вже не буде... І нехай би з цим світом зараз, цієї миті, відбувалось що завгодно, він не потрібний йому, бо в усьому світі була вона, Марія, одна, а зараз не належить йому. У всьому світі були вона і він. І ще з'явився цей третій, який був завжди. З першого дня знайомства з Марією існував для неї і для нього. Але він знаходився десь далеко, був силою, що не діяла, не впливала на нього, Михайла, прямо, безпосередньо. Ця сила тільки щось випромінювала — тими листами, тими переказуваннями через товаришів. Тепер вона, як бомба, впала, вибухнула і розметала все, що Михайло наснував. А він снував наполегливо, довго. І що ж, це його снування виявилось блаженською павутиною, яку легко розірвав, розвіяв своїми крильцями пурхливий метелик.

Нащо, нащо все те було снувати?

— Одбув! Звичайно, одбув, — Михайло посміхнувся блідими устами. — Звільнили по чистій.

Він зняв кепку. Ніна провела рукою по його «їжаку» і теж засміялась.

— Тобі стриженому гарно. Таким прийшов ти до нас тоді, солдатом.

— То була не та стрижка, Ніно. Винеси сірничка.

— Зараз.

Дівчина відхилила і причинила двері так, що з кімнати, мабуть, не встигла б вилетіти й пташка.

— У нас не прибрано. Ти пробач...

— Нічого. Я звик до коридора.

— Бачила твого родича. Потекли у нього діжки з томатами.

— Потекли?.. Бажаю тобі в Новому році...

— І тобі, і тобі, Михайле! — Ніна потискувала йому руку, притримуючи халатик.

— Привіт дівчатам.

— Ми тут збираємось... Так, самі.

— О, у мене компанія сьогодні...— Він зробив широкий фальшивий жест.— Все місто!

— Приходь, Мишку...

Він вдав, що не почув. Знав, що сказано це було між іншим. Ішов по коридору низенький, зсутулений, немов ніс на собі якийсь невидимий тягар. Лише тінь відкидалась од нього широка й довга на весь коридор.

Трамвай ішов до вокзалу. Михайло просто скочив у нього. На вулиці його так вразили пари, що горнулися й поспішали, поспішали... Оті сліпучо-ясні вікна, вікна, вікна.

Він сів на останньому місці, в самому кутку і відгорнув комір пальта. «В кесонному пункті завжди є хтось з гардеробниць... Чаю неодмінно вип'ю...» Втягнув голову в комір пальта і заплющив очі.

— Спати збираєтесь чи що?

— Заплющую очі, щоб вас не бачити.

— Мені? — Кондукторка, вражена, оглянулась.

— Вас... жінок взагалі.

— Ото допекла! Такому молодому та гарному?

— Розбудите мене, тітко, коли закінчите свою промову.

— У-у, вже набрався! Не діждався й дванадцятої.

Він справді заплющив очі, бо йому так хотілося нікого не бачити й не чути. «Дуже добре! Що добре? А те, що я в ці дні був там, коли він ходив по тому коридору...»

Вікна трамвая були обмерзлі, білі. Михайлові здавалося, що за ними — сніг, степ і вогники вдалині. Так і пішов би зараз степом на ті вогники...

А що, як піти просто до Ріпака? Михайло немов від-

кинувся од силуваної дрімоти. До Ріпака... До Павла! Це ж він узяв його в бригаду. А міг і не взяти. Міг забракувати після першої ж зміни. Тоді, коли саме вода в тунелі полилася, і він, Михайло, сковзався і падав. Вислизнув з його рук ломик, і вся вага тубінга на мить повисла на Павлових плечах. Як він застогнав! Як подивився!.. І нічого не сказав. Міг тієї миті зірватись, і — смерть!.. Михайла і зараз пройняв холодний дроз. Але чого не буває на роботі! Скільки траплялося й хорошого, пам'ятного... Хіба він усе забув після цієї історії? Ріпак, як бригадир, можливо, й забув хороше, йому треба забути. А як людина, — ні. І з ним дещо траплялося! Сам якось розповідав.

— Площа Перемоги!

Михайло схопився і кинувся до дверей, в які повалив гурт молоді. Попхнув якогось в пижиковій волохатій шапці.

— З Новим роком! — в'їдливо обізвався той уже з вагона.

— Чижик-пижик! — огризнувся Михайло з тротуару.

Треба йти прямо до Павла. І нехай це розв'яжеться зараз, в останні хвилини старого року. Михайло тільки побачить, як йому відчинять двері, як привітають. Можливо, що він і через поріг не ступить. По очах впізнає: простили йому чи ні. І не проситиме, не благатиме... Світ великий!

Ще на сходах почув, як відчинились двері Павлової квартири. Михайло став. Серце йому швидко забилося. Але ніхто не йшов униз. Хлопець рушив далі вгору.

— Михайле...

На дверях до квартири Ріпака стояла Ліна, в розкішному, світлого тону платті і з накинутою на плечі сірою в'язаною хусткою.

— Ти звідки, Михайле? — Вона сумно дивилась на нього.

Юнак, не переводячи подиху, розгублено стояв перед нею.

— Я, Ліно... ти ж знаєш.— Його насторожували великі чорні очі, якими вона дивилась повз нього, кудись вниз, до чогось дослухаючись.

— Ти не з будівництва? Там щось...

— У нас?!

— Ой, Мишку! Всі побігли туди. Артура, кажуть,

придавило... І ще когось. Я так боюсь за Павлика, так боюсь. Він же скажений на роботі... Ні про що не думає.

— Ліно, дай мені напитись води,— тихо сказав Михайло, теж прислухаючись.

Йому справді здалось, ніби внизу, у глибині, щось гуркнуло. Під цим будинком, в якому він зараз стоїть. Може, вся земля під містом здригається?

— Зайди,— сказала Ліна, не звертаючи уваги ні на Михайла, ні на те, що в кімнаті блискотіла прикрасами ялинка і стояв довгий стіл, зовсім незайманий, багатий і яскравий, як натюрморт.— Тобі мінеральної?

— Якої-небудь. І сірничка, будь ласка.

Михайло пив з кухля і бачив, як Ліна шастала руками серед посуду, купок накраяного хліба, яблук, поміж пляшок і не могла натрапити на коробку.

Коли вона обернулась, нікого в коридорчику не було.

— Михайле!

Чула, як він гупотів по сходах, як внизу тривожно грюкнули двері.

Ліна так і стояла на порозі. Нижче і вище теж хтось виходив і заходив до кімнат. Ждала й ждала — може, хтось прибіжить. Іноді здавалось, ніби й справді щось відбувалось під землею, просто під цим будинком. Знала, що тунель тут не проходить, але все одно боялась.

Згадала, що Сергійко спить сам, і повернулась у кімнату.

20

Можливо, це була помста річки, яку давно зневажало місто. В літописах і древніх планах Києва вона жила широкою, багатоводною рікою, а нині зосталася чахлим каламутним ручаєм. Заслужила від потомків Щека, Хоріва й Кия символічний монумент своїй славі, а вже люди кількох поколінь споруджують будинки глухими стінами до неї і на її жалюгідні береги викидають сміття та непотріб.

Так, можливо, це прогнівилась зникла ріка, розсердилась на тих, що не рахувалися з нею і в підземеллі, де вона перетворилась на пливуні й джерела.

Можливо, це була помста земних глибин, які знали колись сонце, тепло, плескіт хвиль, шторми і тишу ви-

зрівняння родючості. Потім були приречені на цілі ери п'ятьми, закам'яніння і спокою. Навіщо ж ви, люди, по-тривожили їх? Для чого морозите холодом, висотуете насосами воду — останню сукровицю? Навіщо оті порожнечі, сліпуче світло й залізо, залізо?..

Ось вам, люди, за все це!.. Вона, земля, тільки раз поворухнулася, щоб позбутися всього цього.

Чаброву подзвонили з комутатора, коли він обтирав пляшки нарзану і розставляв їх на вже опорядженому столі. Дзвінок телефону нагадав йому про друзів, кликаних на новорічну вечерю, про всі приємності бажаного товариства, і він зовсім не подумав про своє будівництво. Там, в тунелі, на цю пору залишилась одна бригада, яка мала ось-ось піднятися нагору, і вона Чаброва вже не турбувала.

Телефоністка одним духом прокричала йому все, що передали їй з підземелля. Він, приголомшений, якусь мить стояв, тримаючи обома руками трубку.

Тетяна Павлівна, дружина, побачила Чаброва, коли він одягав реглана і надівав на голову сплесканого капелюха. Так її Олександр зникав з дому по телефонному дзвінку не раз, але це було давно, не в Києві, і в інші, далекі-далекі роки.

Він затримався уже на сходах. Хотів щось сказати дружині, попросити комусь подзвонити. Тетяна Павлівна стояла в дверях з тарілкою в руках і з рушником через плече. Її очі і занімілі руки теж нагадали Чаброву щось давно пережите, і він не сказав нічого.

Пробував збігти вниз, ноги не корились, і він лише дужче гунав. Пояс реглана бився пряжкою по халявах, але Чабров не чув цього.

Машину, подумав, найскоріше можна перехопити на Хрещатику, і підтюпцем спускався по крутій, сковзькій, зрідка посипаній піском вулиці. Щойно почуті слова заповнили всі його думки, і перед очима стояла цілком конкретна і зрима картина. Вона теж пов'язувалась з чимсь уже баченим, пережитим в давні роки, в інших містах. З людей, яких застала катастрофа в тунелі, Чабров бачив зараз в уяві лише Артура, і не через те, що про його стан було сказано найпевніше: «Придавлено породою». Чабров знав, що після різкого спаду тиску повітря в

кесоні і одночасної травми могла настати раптова смерть — це міркування саме відлунувало в його душі. Та не лише воно жило зараз відчуття Артурового нещастя.

Чаброву в ці хвилини спало на думку все, що він знав про молодого техника, що говорив йому про нього Ярошук колись і що чув від нього зовсім недавно. Проштовхуючись крізь натовп, сковзаючись на втопаному снігу, Чабров раптом відчув усю жорстокість того, що сталося з Артуром десь там, в підземеллі. Все, що відбувалось між ним, Чабровим, і молодим техніком і що Чабров досі оцінював то з висоти своєї гордості заслуженої людини, то з буденного вдоволення начальника, зараз блискавично переосмислювалось через якийсь глибокий, уже знайомий йому біль в душі, через лунання якихось сумних звуків. Його тривожило й зворушувало все, що він уявляв, що згадував про Артура, як зворушує нас благальний людський крик, що доноситься з даліни і поки що невідомо звідки.

«А хто і як повідомить про Артура його матір?» — зненацька подумав Чабров і, захеканий, згарячілий, з розстебнутими полами реглана і з розвіяним шарфіком на шиї вибіг просто на обочину Хрещатика. Широка вулиця, увінчана дугами різнокольорових вогнів, заповнена людом, рухом машин, клекотіла. Чабров став, немов осліплений, немов знетямлений усім побаченим. «Навіщо тут стільки вогнів? Навіщо стільки веселості й посмішок на обличчях людей?» — запитував він усім своїм виглядом.

Машини пробігали повз нього, незважаючи на його змахування рукою. Не скоро якийсь обережний, старенький «Москвич» підкотив до брівки.

На бульварі Шевченка, на його найвищій точці, звідки видно половину міста, Чабров насамперед побачив могутні білі стовпи білої пари, такі знайомі «Везувії». Мов велетенські екрани, відбивали вони одсвіти святкового міста, і Чабров, як і в той недавній перший день початку роботи кесона, пов'язав їх у своїх гарячкових думках з тим, що зараз відбувалося в тунелі, і через них — з людьми, які йшли по вулицях, з вогнями у вікнах. Його мучило, що «Москвич» їхав нестерпно повільно.

На виїзді з вулиці Ветрова перед «Москвичем» з-за рогу вихопилися один за одним два «Зіми» швидкої допомоги. Вони розітнули тишу своїми сиренами і втупились світлом фар у зачинені ворота. Чабров кинув на коліна

шоферові м'ятого в руках папірця і вбіг на подвір'я слідом за машинами.

«Невже сталося щось більше, ніж я знаю?» — запитував себе Чабров, обминаючи машини, що стали перед фермами естакади, протовплюючись між людей до кліті. Знизу якраз щось піднімали. Чаброва ніхто не помічав. Люди відвертали свої очі, і він знову відчув: сталося щось справді трагічне.

Головний інженер, побачивши Чаброва, випустив з рук носилки, що їх подавали до кліті кілька чоловіків, і кинувся до нього.

— Олександрє Михайловичу! Яка історія... — Голос інженера був якийсь не свій, і це неприємно вразило Чаброва.

— Кажіть, що трапилось? Що?

— Тобиша ось... і ще двох, трохи легше... В тяжкому стані... Яка історія!

Чабров потяг інженера трохи вбік.

— Що внизу, Романє Аристарховичу? Ви були там? Які причини? — Начальник будівництва, очікуючи чогось страшного, дивився поверх цього низенького, круглого чоловіка, до кліті.

— Загадкова історія, Олександрє Михайловичу. Раптовий витік повітря з кесона. Куди воно проникло — невідомо. І до того ж — очевидний зсув породи. Тільки цим можна пояснити порвані труби заморожування.

— Артур! — Чабров скрикнув своїм хриплим шепотом і підняв перед себе стиснуті в кулаки обидві руки, немов боронячись від чогось.

На носилках, поставлених на світло фар, Чабров побачив біле, як сніг, з чорними, такими виразними вусиками обличчя, схилене, мов неживе, до плеча. Плями од води чи крові темніли на штанах його спецівки. Біла тканина прозирала з прорваних чобіт, заліплених глиною.

— Вивал породи взагалі, як можна встановити із слів, практично незагрозливий. Але вода... Пішла вода, Олександрє Михайловичу.

— Що ми нарobili? — прошепотів зовсім тихо Чабров, думаючи про Артура.

Ступив кілька кроків, не тямлячи, куди й для чого. «Що ми нарobili?» — ще промовив внутрішнім голосом. Білий, сяючий від інею осокор, на який впало світло фар, перейняв на себе його погляд, і він якусь мить дивився на нього.

— З Новим роком, народ! О, брат, яку зустріч заслужив Єжовкін,—почув Чабров і впізнав Софронів голос. Від того вигуку на всіх війнуло бадьорістю. Чабров повернувся до кліті.

Носилки з'явилися в тому ж світлі, Чабров побачив знайоме обличчя з палаючими, широко відкритими очима. Одяг на Софронів був увесь мокрий і в глині. Поводячи очима, бригадир нашукував когось, через силу посміхався до людей, чи, може, кривив уста від болю.

«І Софрона, значить, вловило... В котрий це раз земля намагається його впіймати».

Люди тісним гуртом і стояли, і рухались, і кидались на підмогу. Хто прибігав — ліктями пропихався до носилок, які ще і ще пропливали у світлі фар. На тих носилках хтось стогнав, хтось озивався до знайомих, а дехто намагався жартувати.

Чабров завважив, як з розгону між люди втовпився Ріпак, а за ним — кілька його робітників, і смуток та пригніченість трохи відступили йому од серця. Відчув заспокоєння з того, що потерпілі уже були на поверхні й під наглядом, і хоч все це зробилося без нього, відповідального за всіх і все, Чабров міг піти звідси з полегшенням на душі. А він мусив іти звідси, і негайно. Те, що люди, збиті, повалені з ніг, покинули в тунелі, він мав зараз же перекласти на плечі інших. Чабров саме так і подумав: «На плечі інших». Йому виразно уявився вибій, вивали, течія і люди.

— Кличте всіх кесонників. Всіх! — Чабров рушив од машин. Інженер пішов за ним.— І треба негайно оглянути трасу. Пошліть когось... Ні, ідіть негайно самі.

— Я вважаю, Олександрє Михайловичу, що потрібно викликати геолога.

— Вважайте, повідомляйте, але робіть це негайно, негайно. Скільки раз я попереджав і вас, і тих учених консультантів, з якими у вас така дружба, щоб руками, колінами, чорт забери, облазили трасу і запломбували всі старі шпари. Хто зараз є внизу?

— Нікого, Олександрє Михайловичу.

— Чому ж ви мовчите? Та йдіть же, ідіть. Не тупцюйте біля мене, Романє Аристарховичу. Благаю вас,— Чабров приклав долоні до обличчя, ніби й справді збирався жалібно благати його.

Інженер відсахнувся од Чаброва, кинувся кулею до людей, щось бурмочучи. Начальник будівництва, схиляючись

набик і тулячи до серця руку, пішов на освітлені вікна душ-комбінату, які, всі до одного, сяяли, як у звичайний трудовий вечір.

Машини розвертались на тісному подвір'ї і вихоплювали світлом фар білий-білий сніг нетолочених закутків.

Це були робітники різних бригад. Чабров не всіх знав в обличчя, та він і не додивлявся до них. Відчував задоволення з того, що вони йшли поряд, позад нього, попереду, ішли швидко, випереджаючи один одного і гучно гупаючи чобітьми по дощаному помосту. І це — гурт робітників, гупання чобіт, стихшений тривогою чийсь голос («Чую: гатить хтось у двері так, наче на пожежу...»), і взятий під його ногу крок, і сподівання чогось невідомого — все це теж нагадувало Чаброву якісь інші, давно пережиті дні. Йому легко йшлося в гурті, в оточенні молодих відважних людей, і коли б не те, що він побачив, зараз зовсім по-іншому, спокійніше думав би про завал, про воду, яка, уявлялось йому, лилась і лилась, затоплюючи тунель.

Митько йшов поряд з Чабровим. Він один з бригади Єжовкіна вдало переніс катастрофу і тепер, повертаючись до кесона, відчував себе героєм. Всім хотілось розпитати його — як воно та з чого почалося, але Чабров тримав хлопця біля себе.

— А самі ви на якому місці були, коли стався вивал? — помовчавши, запитував Чабров знову майже те саме.

— Ми? Я? Відомо де — біля транспортера. У мене був свій завал, тільки встигай повертатись, — Митько згорда поглянув на хлопців, що йшли поруч. — А як затріщало, як гухнуло...

— Далі ми знаємо, де ти опинився, — дорікнув Ріпак. — Аж біля виходу! — засміявся Петро.

Хлопці зареготали, а Митько блиснув на Петра зеленими, ще повними ляку очима.

Мазур зрозумів той погляд.

— Як же могло так багато вивалитись породи? — допитувався Чабров. — Було зламано кріплення чи що?

— Вибрали на метр, воно зверху цілим метром і посунуло.

— На метр? — Чабров став, мов укопаний. — Ви брали метрову західку?

— Не я, Олександр Михайловичу. Софрон і Тобиш з

хлопцями брали. Моє діло — транспортер. Посперечались, а потім брали.

— Про що сперечались? — Чабров рушив, насторожено слухаючи Митька.

— Сперечались? Це не я один чув, будь ласка.

— А все-таки про що ж? — втрачав терпіння Чабров.

— Відомо всім, за що: Тобиш за своє, а Софрон за своє. Чабров суворо подивився на Митька.

— Ну, технік — за півметра. Мовляв, є наказ, метрову не дозволено. А Софрон — давай рискнемо, інакше нам не осадити Ріпака. Це всі чули.

— Он що! — зронив задумливо Чабров.

Всі притихли.

Позаду почулись швидкі кроки. Робітник біг, посковзувався, грюкав дошками настилу. Коли він наблизився, дехто озирнувся.

— Михайло! — радісно скрикнув Петро.

Ріпак непомітно відстав, з ним ще дехто. Чабров не надавав цьому ніякого значення. Ішов мовчки, похиливши в задумі голову. Ситуація йому стала яснішою. Коли б Артур не поступився перед Софроном... Коли б Софрон не напосідав на Артура... Так, все було б по-іншому. Чабров розумів, що метрова західка не була причиною витоку повітря з кесона, він стався б не сьогодні, то завтра, але породи стільки не впало б людям на голови. Все було б інакше. Чаброву знов пригадалися розходження з Тобишем, остання розмова з ним, коли він заступав змінним техніком. І на цей раз Чаброву довелося вибивати в його поглядах надмірну довірливість до породи і «страхати» його пливунями, які вже нависали, заморожені чи ні, у прохідників над головами; Артур і тепер слухав «батечка» абияк, а в його жвавості так і вчувалось самовпевнене: «Ми рискуємо! Над нами ті пливуні, а не над вами!»

Мовчки, понуро йшов Чабров, не дослухаючись, про що гомоніли робітники, які поділились на гуртки. Давні висновки його життя, що відклалися в свідомість, як сіль на солдатській гімнастюрці, здобуті десь, в таких самих тунелях, оживали тепер. Чабров міркував про те, що за всі прості і певні істини уже заплачено дорогою ціною, життям інших гірників, навіть його, Чаброва, здоров'ям, і ось вони знову взяли за себе плату кров'ю, болями. Чаброва аж поривало зупинитись і сказати про ті істини людям зараз, когось засуджувати, картати. Та він ще і ще перебирав у дум-

ках сьогоднішню подію. До його свідомості на якусь мить вдиралась думка про самого себе, про те, що ось і він саме через чиюсь провину мусить серед ночі спустатись до тунелю, а може, й іти до кесона.

«Значить, ти, Софроне, знову не рахуєшся з нами? Маєш нас усіх за ніщо? Знову?.. Увійшов ти в мою душу через мою доброту, а підеш з неї з її гнівом, Софроне».

Чабров майже наштотхнувся на Ріпака, який стояв перед входом на площадку і ждав, поки він зійде перший.

— Будь ласка, Олександрє Михайловичу.— Робітники спинялись за Ріпаком.

— Старикам даєш дорогу? — перебрав Чабров своїми руками спини прохідників.

— На площадку, Олександрє Михайловичу.

— Не далі? Це ми ще побачимо.— Чабров знову згадав, що йому треба пройти до вибою, і ще відчув вагання.— Слухай, Павле,—заговорив він по-іншому, напівтаємниче.— Кого ти нам даси з своїх хлопців на місце Єжовкіна?

Ріпак розгубився. Він не був готовий до такого запитання.

— Нікого, Олександрє Михайловичу,— випалив він.

— Як це так? Ми, брат, такі прохачі, що можемо й самі взяти, коли будеш опинатись.

Робітники засміялися.

— Не дам нікого. Вони ж зіпсують найкращу людину,— Ріпак поплескав по плечу Митька.

— От-от! Значить, туди треба крем'яного хлопця.

— Кремінь у нас є! — Ріпак подивився на Петра.— Ось Мазур.

— Хо-го-го! — зареготав Михайло і враз укляк. Митько дивився на нього звіром.

Поліна, напружена й схвильована, стояла на краєчку площадки, ждала, коли наблизиться Чабров, коли спитає її про те, що трапилось. Зміна її вже давно скінчилась, заступати ніхто й не збирався, завтра був вихідний, і Поліна аж поблідла від утоми й переживань. Вона вперше в житті бачила на свої очі таке нещастя, вперше чужі страждання були їй такі близькі, такі відчутні. Дівчина аж схудла, її обличчя видовжилось. І ще потерпала від того, що стільки людей нашло сюди опівночі, стільки буде допитувань тих та дзвінків. Тремтячи тілом, з не переможеного ще страху, дивилась на Чаброва, який уже піднімався по драбинці на площадку.

Тільки на хвилинку Чабров затримався перед манометром. Поліна, ловлячи кожен погляд начальника, взялась оповідати, хто їй перший подзвонив з кесона, що сказав, що сама почула... Позирнула на Митька, на Ріпака, на Петра — чи до ладу ж говорить? — як Чабров рішуче пройшов до камери.

— Повітря!

Робітники всідалися на лавах поруч з Чабровим. Поліна, ламаючи собі руки, стояла непорушно.

— Давай, шлюзуй! — гукнули з камери.

Дівчина стала на дверях.

— Я... я, Олександрє Михайловичу, не маю права. Не всім вам дозволено заходити до кесона.— Вона знову поглянула на Ріпака й на Петра, шукаючи в них підтримки.

— Мене маєш на увазі? — обізвався Чабров, ніяковіючи під впертим поглядом дівчини.

— Вас, Олександрє Михайловичу.

— О, а я думав, когось іншого,—весело озирнув обличчя робітників.— Так, дочко, мені ніхто й не дозволить, крім мене самого. А я собі дозволяю. Іди, відкривай кран.

Робітники бачили, що начальник будівництва зніяковів, йому незручно було виправдовуватись перед дівчиною. І мовчали.

— Хоч би хтось подзвонив мені... Я відповідаю, Олександрє Михайловичу, — Поліна ще шукала підтримки у хлопців, але вони вже не дивились на неї.

— Всі будемо відповідати.

— Не на смерть ідемо. Чого панікувати!

— Слухай старшого!

Почервоніла, розгубилась Поліна, але стояла на дверях, і у всій її постаті виявлялась впертість — не зійде вона з цих дверей, ніхто їх не зачинить. Вже готова була обуригтись за те наполягання. Навіть Петро відвів очі од неї, як Чабров підвівся з місця і, пригинаючись, мовчки поліз через ноги інших до виходу.

За його спиною бунтувались голоси:

— Заткнись із своїм «правом»! Шлюзуй!

— Чому ви її слухаєте?

— Ми тільки з вами, Олександрє Михайловичу.

— Геть її від крана!

У вигуках уже кипів гнів. Поліна ладна була одступити з порога, та Чабров сам затримав її.

— Дівчино! — Зробив тривалу паузу і дивився в її мо-

лоде обличчя, від якого наче передавалась йому сила, що промінилась в ній.— Ти можеш вивести мене з камери. Та ми всі, і ти в тім числі, не маємо найменшого права сидіти отут бодай хвилину. Знаєш, що діється зараз у вибої? Ні? Я теж не знаю. Розумієш, що це означає?

— У неї не це на думці...

— Боїться відповідальності за вас...

— Аби їй було спокійно.

— Що ви кажете! — скрикнула Поліна. Щось здушило в грудях, погляди людей, які йшли зараз у небезпечний вибій, погляди Ріпака, Петра, Чаброва пекли її.— Не за себе я думаю, Олександрє Михайловичу, ні! Не вірите мені? То я теж згодна піти з вами в кесон.

— Давай з нами!

— Ей, хто там є — відкривай кран!

Щасливий Петро перехопив запальний погляд її очей і аж підвівся з місця. Робітники тепло дивились на Поліну.

— Можна мені? — Дівчина стояла перед Чабровим, вся в чеканні й напрузі.

— Безперечно, можна! — сказав Чабров і знову згадав, як воювали кесонники з отакими наполегливими дівчатами на Московському метробуді. — Можна, дочко, але сьогодні я заміню тебе. Я піду в кесон замість тебе, керуючись тим самим почуттям, яке, вірю, є і в тебе. А що таке відповідальність перед іншими, це ми з тобою, Поліно, добре знаємо. Випускай на нас бурю, дівчино!

Звук, з яким повітря вдерлося до шлюзу, немов вибухнув. Чабров аж затулив вуха. Йому й справді занило в них. Ковтаючи слину, мимоволі забігав очима по залізних стінах циліндра. «Цілуй заклепки! Заклепки цілуй!» — вчулось йому в потужному шумові повітря. Усміхнувся і побачив, що до нього звернені всі обличчя.

У Байраченків новорічна гулянка набирала веселої, хмільної сили, до столу вже подавали смажену курятину і нові, нерозкорковані пляшки, як у передпокої довгим дзвінком обізвався телефон. Дзвінка тут очікували од сусідів— вони мали прийти на вечерю трохи пізніше, після того, як посидять з дітьми біля ялинки, і Дора Устимівна, до краю вдоволена компанією, зачувши телефон, повернула до нього просто з величезним блюдом.

Роман Аристархович не вдавався до делікатностей, йому було зараз не до них, отож його пряме звертання до

Віталія Юхимовича, без привітання і святкових примовок, немало здивувало господиню. Інженер зрозумів, що його слухає Дора Устимівна, але ніколи було признаватись та пояснювати,— Чабров уже в кесоні ждав його заходів і повідомлень.

— Тебе, Вітя... Коли б не приїжджій хтось,— сяючий погляд і розчервонілі щоки Дори Устимівни казали чоловікові, що їй зараз дуже весело.

Розкладаючи курятину на тарілки, майже оглушена гоном і заводами магнітофона, Дора Устимівна все-таки розчула кілька слів чоловіка і, все покинувши, вибігла до нього. Віталій Юхимович, з діловим виразом на обличчі, мацав пальцями лисину і слухав. Дора Устимівна збагнула, що йшлося про щось на будівництві метро, про неприємності, які стосувалися і її чоловіка, і, ставши зовсім поруч нього, немов затуляла його від тих, що проходили до кухні. Сполохано дивлячись, очікувала певніших слів.

— Зараз же! Та вже чим зараджу... — сказав Віталій Юхимович, увесь зосереджений на тому, що почув, і позирав на вішалку.

Дора Устимівна, ще не розуміючи, про що йшлося, робила всякі здогади і раптом уявила, що на Метробуді трапилось якесь нещастя з Поліною. Її жвава з охмеління уява зринула так далеко, що вона сплеснула руками. За одну мить привиділось таке, що аж спинило дихання. Після того, як Поліна пішла з їхнього дому, Дора Устимівна ні разу не згадала її, не скучала за нею. Навпаки, відсутність чужої людини в домі, хоч і звиклої, принесла всім приємне оновлення стосунків. Дора Устимівна бачить, як болісно хмурить брови її чоловік, як тихо говорить, і уявляє собі, що Поліна, зоставшись без притулку, сама в цей вечір щось заподіяла собі просто на роботі. Мабуть, кинулась до якогось тунелю (чоловік тільки-но вимовив це слово), і її щойно там виявили напівживою, і вона вже вимовила рятивникам прізвище Байраченків. «Боже! Невже це правда?» — питали її великі прозорі очі з пшонинками темних зіниць, очі ошаленілої людини. А Віталій Юхимович все не вішає трубки.

— Я зараз повернусь, Дорочко... Скажи гостям, що я спустився до магазину.— Віталій Юхимович похапливо зодягався.

Пройшовши до свого кабінету, швидко перегорнув папери і відразу знайшов потрібне.

— Що ж там, Віталійку? У мене серце мало не розірветься...

— «Що ж там...» Звичайні підземні несподіванки. Земля, Дорочко, живе за своїм календарем... Роман Аристархович просить негайної допомоги консультантів проекту.

— Ох, налякав ти мене,— Дора Устимівна справді аж зблідла на виду. Поправила на шиї чоловіка шалик, обвіваючи його міцним запахом парфумів і розігрітого тіла. — Я, дурна, подумала бозна-що.

— Що ж ти могла подумати? Іди до гостей.

— Думала, може, що трапилось з Поліною.

— З Поліною? — Віталій Юхимович замислився. Поліна постала йому перед очима, як увійшла до кімнати і сказала: «Ось здача. Прощавайте!» І справді, де ж вона знайшла собі притулок? Де живе зараз?

Байраченко пройшовся по кабінету, збентежений і розгублений.

— Чого раптом це спало тобі на думку?—Віталій Юхимович подивився на дружину допитливо й тривожно.

— Сам знаєш чого. Такі дівчатка на зло іншим можуть зробити з собою що завгодно.

— Кажи, не на зло, а на відплату, у своєму безвихідному становищі. Ми поставились до неї не по-людськи.

— Якби ж вона не така вперта,— прошепотіла Дора Устимівна, а очі її винувато бігали.— Попросила б вибачення за ту курку чи що.

Віталій Юхимович подався до дверей.

— Віталію! — гукнула дружина, коли він уже був на сходах. І швидкими кроками підійшла до нього.— Ти ж поспитай у Романа Аристарховича. Може, він що знає... Де вона зараз?

В передпокої кілька голосів гукали господарів. Віталій Юхимович погупав широкими стрибками, як бешкетник, вниз по сходах.

Замолоду він був фанатично захоплений геологією, хоч йому ніколи й не снились дивовижні зерна алмазів, знайдені ним в тайзі, чи відкриті незбагненно великі родовища чорного золота. Ще школярем вперше виколупав на крутому березі Ірпеня шматок бурого і твердого, як вугілля, дерева і від когось довідався, що це уламок хвойного високого красивого дерева секвойя і що такі дерева росли мільйони років тому на землі, яка потім дістала назву Україна. Тоді ж Віталій Байраченко обрав собі роботу на все

життя. Він одним махом перечитав лекції по геології Києва, написані колись, давно, товариством Нестора-літописця, дослідження Барбота де Марні і Борисяка, і це остаточно вирішило його долю.

Хтось сказав, що в київських прохідників завжди однаковий, зелений хліб, бо вони роками добувають його працею серед зеленкувато-блакитних осадків прадавнього Київського моря. Це ще правдивіше звучить щодо геолога Байраченка. Він десятки років присвятив вивченню напластувань мергелю. Його праця на цю тему принесла йому кандидатський ступінь, а будівельникам — чимало практичних порад і вигод. Блакитна глина з пластівцями піриту, з черепашками, залишками палъм і папоротей, шматочками дерева, в які берегові хвилі набили камінчиків, кістяками прадавніх риб і відбитками первісних морських рослин — промовистими свідками непроглядно далеких літ минулого нашої планети—була для нього поезією і казкою пізнання. Байраченко ще юнаком самотужки вивчив праці з досліджень прикиївського краю Гофмана, Роговича, Феофілактова; ще хлопцем знав, що перші бурові свердловини на території Києва заклав професор Київського університету Борисяк, встановивши, що блакитна глина, яку Віталій бачив на дні Ірпеня, залягає навіть нижче річища Дніпра; знав, що українські дослідники посилали колись перші зразки мергелю до Відня і Магдебурга, щоб європейські вчені сказали нам, по чому ми ходимо і що є під нами. Він, Віталій Байраченко, виростав в інший, прекрасний час,— в його рідному місті був геологічний інститут, чудові лабораторії, технічні можливості дослідження, і його невситима допитливість знайшла собі незоре поле діяльності. Байраченко працював у Києві пліч-о-пліч з видатними вченими, просиджував цілі дні за дослідженням і систематизацією зразків, добутих з глибин землі. І чим більше займався в лабораторії, тим дужче відчував потребу практичної роботи. Він уже лагодився був десь через рік після повернення з фронтів Вітчизняної війни відрядитись у тривалу експедицію на периферію, як практична геологічна робота сама прийшла до нього: почалося вивчення траси майбутнього метрополітену. Лазячи по закутках дворів міста з бригадами бурильників, Байраченко промацав усі тераси річища Либеді, до найменших зломів простежив залягання прошарків усіх порід, особливо ж своїх глин і пов'язаних з ними пісків. І на його знання, знання вченого, теж при-

падав проект спорудження метрополітену, хоч про це знали тільки безпосередні проектанті і давній друг Байраченка інженер Роман Аристархович.

Ось чому цієї безсонної ночі, пригнічений подією в тунелі і поведінкою Чаброва (поліз старий сам до кесона, нервує), Роман Аристархович подзвонив до Байраченка, як ми дзвонимо додому лікареві, покладаючи на нього останні надії. Головний інженер, відверто кажучи, не знав, де і як шукати йому серед ночі розгадки, яка вже дорого коштувала людям.

Віталій Юхимович, опинившись на вулиці, відразу забув про дім, про те, що спало ні з того ні з сього на думку дружини, і віддався щасливому розгадуванню таємниці глибин. Байраченко майже з перших років одруження вів роздвоєне життя: домашня обстановка, яка визначалась поглядами, смаками та ідеалами дружини, намагалась його немовби розчинити, зробити звичайним, буденним, зовсім реалістичним. Його ж збуджений працею розум і зосереджений на уявному дух завжди створювали певну відстань між реальним, повсякденним оточенням і ним. Геолог дивився на практичне життя з тихим усміхом замилювання, з радістю нового пізнання його чи першого знайомства. Такіх людей називають наївними. Для Віталія Юхимовича найщасливішими тепер були години, коли він бував на самоті, коли віддавався своїм думкам і йшов стежками темного підземного світу.

Отож і зараз Віталій Юхимович, почувши від головного інженера кілька слів про подію в кесоні і висловлене Чабровим припущення, йдучи по ясно освітленій ліхтарями і вікнами вулиці, розмірковував, де саме зараз знаходиться край тунелю і що він знає про землю буравленої траси. Люди, що зазнали горя в тунелі від злої примхи глибин, стояли перед очима. Добре знав, як страждають вони, коли немає повного узгодження між їхньою волею і затаєними, могутніми силами. Та обставина, що до Байраченка подзвонили опівночі і в таке свято, що прохання було і службовим, і чисто особистим, що йшлося про негайні пошуки розгадки заради людей, які були в тунелі, дуже імпонувала самому характеру відданого своїй справі геолога. Незвичайне завжди запалювало його до праці.

— Віталій? — Головний інженер ішов на другому боці темного провулка.

— Я, Романе, я! Привіт тобі! З Новим роком, друже!—

подав руку Байраченко, придивляючись до обличчя товариша, з яким не бачився досить довго.

— Спасибі. І тобі моє поздоровлення. Пройдемо до контори?

— Де зараз кінець тунелю?

— Під ТЕЦом. Така історія, Віталію! Така!

— Там велике подвір'я... Штабелі вугілля. Якраз в цьому місці найнижча точка річища Либеді.

— Це нам відомо. Тут вся загадка з повітрям.

— В конторі ми її не розв'яжемо. Треба шукати ознак на поверхні.

— На подвір'ї, значить? То, може, взяти ще когось з собою? — розгублено дивився Роман Аристархович на чисте пальто колеги, його світлий шарфик і пижикову шапку.

— Згадаймо, друже, нашу власну цікавість, впертість, якими колись відзначались,— Байраченко звернув униз по вулиці Толстого.

— О, колись! В минулому ми всі були кращими.

Вулицею Саксаганського навалом ішла компанія. Пісня, яка чомусь не лагодилась, розлягалась на порожніх тротуарах дуже голосно і теж нагадувала щось давнє.

— Пам'ятаєш наші нічні прогулянки? — мовив по паузі Байраченко.— Ватагою ми чомусь любили йти обов'язково мостовою.

— Щоб просторо було і зліва, і справа, і спереду. Молодість!..

— Простір потрібний для пісні... І людині він потрібен завжди.

— Якесь поетичне формулювання. У нашому ділі чи й у твоєму, глиняному, ніякого простору. Я в тунелі довго не можу бути — давить він на мене і все. Буквально з усіх боків давить.

— Старієш, значить. Нерви. Простір людина носить у своїх відчуттях. Мені подобається новий рух бригад. Він манить погляд вперед, як течія ріки. Люди вперед дивляться.

— Рух за комуністичну працю? — Роман Аристархович вимовив ці слова майже іронічно.— Ти віриш, що це щось серйозне?

— А ти не віриш?

— Ну, коли мене запитують, я, звичайно, вірю, ціную, агітую. А сам поки що не бачу в ньому чогось позитивного.

— Я бачу, Романе! Бачу, друже. Ви, закоренілі вироб-

ничники, часто за деревами не бачите лісу. Знову-таки — того простору.

— У нас для обмірковування перспектив є певні люди, які гроші за це одержують. А ми, спеціалісти, вдивляємось в кожне дерево зокрема.

— Дозволь зауважити: щось не дуже пильно доглядались.

— Теж думаєш, що є незапломбована свердловина?

— Так, Романе. Мабуть, ота остання. Її покинули цієї осені, після аварії.

— Стій! Та сама, де загинув робітник у трибках лебідки? Про неї тоді через ту кров на землі забули.

— Вона, друже. Підемо прямо туди, — піддав ходи Байраченко.

Роман Аристархович волікся повільно і якось безнадійно.

— Тепер Чабров усю вину звалить на мене.

— Так, може, я буду зайвий свідок? Можливо, ти даремно ведеш мене туди?

— Ходім. Ти, Віталію, мої думки про бригади зрозумів неточно. Сказати і подумати кожна людина може й по-своєму, оце, мабуть, він і є, простір. А діяти вона мусить завжди тільки чесно.

Помовчали.

— Ми з тобою давно не бачились, Романе.

— Давненько.

— Тихо! — закам'янів Байраченко. — Я чую, як шумить повітря!

— Це охолоджується вода.

— Треба, Романе, відрізняти серед інших запах глини, щоб уміти розпізнати шум підземного повітря.

— Скоряюсь! Викликати робітників?

— Навіщо? Тут знайдеться сторож, та нас двоє. Чи ми, по-твоєму, не робітники?

Байраченко сміливо, як свій, загамселив кулаком у ворота.

Коли через добру годину вони поверталися на будівництво, десь від університету в небо злетіла одна-однісінька самітна і через це дивна ракета. Вона повільно описала високу дугу, ллючи на місто і на хмарний небозвід ніжне зеленаво-жовте світло. Появилась, наче лише для того, щоб позначити висоту, простір. Два літніх чоловіки, які йшли темною глухою вуличкою, побачили в тому скороминущому

світлі свої закіптюжені обличчя, брудні руки, закаляну в сніг та в іржу одіжку. Вони, як і досі, не надали цьому ніякого значення. Тільки перегода, коли довкола стемніло, один з них промовив:

— Так, ми з тобою дуже рідко бачимось.

— Рідко, але пам'ятно. Отой молодий високий технік, що бурхливо виступав на раді, у вас працює?

— Тобиш? Артур Тобиш.

— Здається.

— Сьогодні йому пороною поламало ноги. Обидві.

— Та ти що? — Байраченко зупинився. — Ну як же це?

— Через цю саму свердловину. Мені зараз хоч не показуйся на люди.

Вони вже підійшли до воріт будівництва. Байраченко якраз хотів був сказати щось втішне своєму товаришеві, як до них впритул підїхала крита машина, що возила кесонників.

Над її кузовом з труби вихоплювались веселі іскри.

— От прямо й наскочили на «батечка», — зморено й глухо промовив Роман Аристархович.

— Жалко юнака. Він був рішучий, — обізвався Байраченко, коли вони вже йшли подвір'ям.

— У виступі проти кесона?

— Так, він був проти нього. Але, думаю я, тоді він говорив не з свого голосу. Серед інженерів теж знаходились противники повітряної подушки.

— Хтось запевняв, що Тобиш сам боявся кесона...

— І це можливо.

— А він з власної волі пішов змінним техніком у найважчу бригаду.

— З начальника дільниці?

— Так.

— Мабуть, шукав простору. От бачиш — простору у підземеллі. На поверхні щось сковувало його.

— Напевне.

— Шкода такого.

— І мені шкода. Та що ж тепер вдієш. Молоді кістки зростаються швидко. Он і Чабров.

Начальник будівництва в оточенні робітників стояв біля естакади, щойно піднявшись з підземелля. Хтось саме сказав щось смішне, й всі дружно зареготали.

— Ну, тепер, хлопці, з Новим роком вас! — Чабров підняв догори свою руку. — Будемо сподіватися, що інженер

більше не випустить духу з вашого кесона. — Робітники помітили Романа Аристарховича і незнайому людину, розступилися. — І консультанти, виявляється, не сплять. Вітаю вас.

— Яка технічна несподіванка, Олександрє Михайловичу. Повітря пробилося на поверхню біля самого басейну охолодження, де шумить і шумить вода... Ніколи б ніхто не почув.

— Так уже й ніхто. Он Бориса, музиканта нашого, послали б...

Хлопці засміялись, поглянувши на Бориса. Той був у спецівці і білій-білій сорочці з чорним метеличком.

— Ну, марш по домівках! Сьогодні робочий день, товариші. Доки не перейдемо непромерзлого вікна в породі, свята відмінюються. Щодня нам треба пересувати щит хоч на півметра. Інакше засмокче, затягне і його, і нас з вами на самий на той світ... Чортзна-куди.

— Найближче залягання пливунів над тунелем протягнеться п'ять метрів,— обізвався Байраченко.

— Ну от, ми за ніч очистили породу і взяли перших півметра. Збирайте нову зміну, інженере,— Чабров, пересмикнувши від ознобу плечима, рушив у напрямку роздягальні. Роман Аристархович потюпачив за ним слідом, заклопотаний і засмучений дорученням.

Коли робітники швидко, один за одним, шугнули до машини і вона відїхала, Байраченко збагнув, що його покинули на подвір'ї самого. Озирнувся — довкола не було нікого. Він обурився і рішуче пішов до виходу на вулицю. Ступивши кілька кроків, зіткнувся з людиною, яка повільно, втомлено просувалась від естакади, мабуть, останньою піднявшись нагору.

Подивились одне на одного і розминулись. Поліні здалось, що це хтось знайомий, але їй не хотілось навіть напружувати свою пам'ять. А Байраченко подумав був, яка їй тяжка випала сьогодні зміна, і раптом згадав, що це могла бути Поліна. Так, він тепер, уже без неї, по схоплених у напівтемряві обрисах обличчя, упізнав її.

— Поліно! Полю! — Байраченко подався наздоганяти, забувши про свою злість, про все, чим жив цієї ночі.

Дівчина обернулась. Байраченко підбіг і став так близько до неї, що вона аж відступила назад.

— Чого ви тут, Віталію Юхимовичу?

Байраченко дивився їй в обличчя, бачив каску, біле

чоло під нею, сяючі в п'їтьмі очі, білозубу кволу посмішку— все те, що він так добре пам'ятав, і став, як хлопчисько, схвильований, просто розгублений перед цією міцною, майже кремезною дівчиною. Не міг зміркувати, що сказати їй, як пояснити свою присутність. Йому-бо хотілось викласти цієї ж миті відразу все.

— Поліно, я почекаю, поки ти переодягнешся. Розповім, чого я тут. Тоді все вийшло не по-людськи.

Байраченко мимоволі простягнув руки, щоб взяти її пальці, і тут же сховав їх у кишені пальта.

Дівчина опустила очі.

— Ми підемо до нас, Поліно.

— Я не піду...

— Ну, Полечко, навіщо так? Лариска тебе щодня шукає по кімнатах. У людей все буває. Дора Устимівна пробачила тобі...

— Я ні в чому не провинилась перед нею.

— Ну, ти пробачиш їй. Це не має значення. Тобі листи є... від якихось хлопців.

— Порвіть їх. Не потрібні вони мені... Поцілуйте за мене Лариску.— Поліна ледь зробила крок.

— Поліно! — Байраченко знову висмикнув з кишень руки і простягнув, щоб затримати дівчину чи хоча б доторкнутися до її долоні, яка біліла в напівп'їтьмі, так близько-близько.— Навіщо все це так серйозно?..

У світлі вікон душокомбінату, які так і сяяли, наче у святковому домі, промайнула постать. Головний інженер біг, котився сюди з гірки.

Поліна враз підняла голову, випросталась і, обернувшись, пішла. Під її гумовими чобітьми гулко поскрипував втоптаний сніг.

— Пробач мені, Віталію! Ще треба було поговорити. Невгамовний старий... Ходім, проведу тебе трохи.— Вони рушили до воріт. — От новорічна ніченька так ніченька. Запам'ятається. Я б оце завернув на чарку до першого-ліпшого будинку. Йй-богу, нас зрозуміли б і почакували б охоче. Я сам, якби хто зайшов отак несподівано...

Байраченко нічогісінько не чув того, що говорив Роман Аристархович. Він думав про Поліну.

Коли Чабров через годину, вдоволений тим, що все побачив на власні очі у вибої і призвичаїв хлопців до нової обстановки, спроквола, милуючись містом, веселими зустрічними людьми, доходив до свого будинку, йому боляче закрутило в суглобах ніг. «Невже? — збентежено спитав сам себе.— Невже не минеться?..»

На третій поверх, до своєї квартири, ледве піднявся. Вже у всіх суглобах тіла пекло, ламало, крутило. Йому здавалось, що він ступав по жаринках. В голові шуміло, у вухах боліло, і ніби хтось вигукував, регочучи: «Цілуй заклепки! Заклепки цілуй!»

Тетяна Павлівна, гості радо й галасливо зустріли Чаброва ще на підході до квартири. Хтось заспівав до нього: «Капітан, капітан, усміхнися!». І Чабров, зборюючи біль, посміхнувся друзям. Посміхнувся і став на одному з останніх східців.

Більше він не міг зробити й кроку.

ЕПІЛОГ, АБО ЩЕ КІЛЬКА ЕПІЗОДІВ

Був січень і лютий.

Прохідники прокладали тунель так поступово і вперто, як хоробрі завойовують верховину важкої гори. Бригади просувались невеличкими кроками під зливою, в холоді, під тиском повітря. Ще декого виносили нагору, враженого «кесонною хворобою», яка першим підкосила Чаброва... Хлопці виліковувались і повертались до своїх бригад. До своїх і тільки, бо Ріпакова й Мазурова стали славними на все місто, а інші дві потяглися за ними... Ярошук і Птуха для прохідників відкрили університет професійної освіти. Байраченко взявся за нього і так здружився на цьому ґрунті з Борисом, що й холодною водою їх не розіллеш.

Прийшов зелено-блакитний місяць весни. І було на будівництві велике свято «збойки». Хто прокладає тунелі під землею, під горами, у вічній кризі на верховинах, під морями та ріками, той знає, що значить зустрітись двом загонам, які йдуть один одному назустріч, і одного дня почути перед собою в мертвій землі загадкове гупання ударів, потім бубоніння голосів і раптом подати в отвір руку людині.

Була така «збойка» і на цьому тяжкому перегоні. Вона зібрала до підземелля всіх причетних до цього будівництва,

звела тих, що давно не бачилися один з одним, сколихнула багатом душі споминами.

Після «збойки», виїжджаючи з подвір'я на своєму свіжопофарбованому «Москвичі», Чабров побачив біля конторки Артура й Тамілу. Спинив машину ніби перед ворітьми, але відчинив дверцята з того боку, де стояли хлопець і дівчина.

— Чому нудьгуєте, молодята? Поїдемо — покажу розлив на Дніпрі.

Артур і Таміла презирнулись.

— А що, Мілочко, поїхали!

— Сідайте, поки не роздумав... Моя старенька давно проситья, а я все відкладав до «збойки». На вас подивився і згадав,— говорив Чабров, уже викармовуючи з двору.

Вони їздили небагато. Поставивши машину на обочині узвозу, що вів до Дніпра, недалечко від лави, яку обрала Тетяна Павлівна, чоловіки залишили жінок милуватись далечінню, повінню, сизими туманами верболозу на островах, а самі пішли асфальтовими, вигрітими сонцем доріжками.

Артур ходив повільно. Схудлий і якийсь невідомий після того нещасного випадку, заглиблений в себе думками, він тепер приваблював, притягував Чаброва. Особливо привертала думки начальника будівництва до Артура його мовчазність і навіть офіціальність у стосунках з Чабровим. Повернувши Артура на посаду начальника дільниці, Чабров намагався наблизити його до себе. Але це не вдавалось.

Вони пройшли по алеї, яка вивела їх до пам'ятника Слави. Розмовляли про наступні плани, про Київ, про рибальство. Тобиш побажав іти далі, на плац, де поблискували надмогильники з написами. Чабров відмовлявся, хотів повернути назад. Артур попросив його, і вони перейшли через дорогу, обидва примовклі й спохмурнілі.

— Артуре, скажіть мені щиро,— обізвався Чабров, зовсім уповільнюючи ходу.— Ви тоді, на раді, були переконані в тому, що говорили?

— Про спокійні ночі начальства? — Артур дивився під ноги.

— Взагалі... Не довіряючи моїй чесності, моїй сивині?

— Признаюсь, Олександрє Михайловичу, як перед батьком: не думав про це. Особливо про вашу сивину. Для молоді гарячої голови досить буває чиеїсь однієї думки, першої, яку почує, щоб вона запала і вже спрямовувала молоду людину у безлічі вчинків. Мені протуркали вуха

деякі дружки: «Можна й без кесона... Навіщо душити людей?..» Потім дома... Ви не дивуйтесь. Під час практики я був у кесоні, а після того лікарі знайшли у мене якісь ускладнення. Мати налякалась... В тій суперечці я був чесним. А от про вашу сивину я не подумав.

— Да, Артуре, до сивини ви, молоді, не завжди додивляєтесь. Часто й не довіряєте їй.

Тобиш принишк і пішов зовсім нечутно, ще більше тулячись до Чаброва. Обіруч масивно лежали оброслі сіяною молодію травію гранітні прямокутники з написами імен та дат, і вони немов зближували Артура з Чабровим, що йшов теж тихо-урочисто і наче до чогось дослухався.

— Поважати людину за саму сивину, як це заведено у азіатів, за білу бороду, можливо, це й не переконливо для багатьох самовпевнених юнаків. Але зморшки на чолі і срібло у волоссі — о, за ними на душі чого тільки не сховано. І на роботі така людина багато перетерпіла, і в особистому житті. Я не про себе, ти зрозумій мене правильно. Теж будеш колись сивим, можливо, й таким хрипуном, як я... І, може, знайдеться, дивись, через кілька років і такий, що не повірить, що тебе відкопували з-під породи. А ти ж був під нею. Ти був, а не він, отой зневажальник. Ось тоді і ти відчуєш щось подібне до того, що мене не раз мучило.

Чабров став. Він дивився якусь мить в чисте блакитне небо, поверх розлогих дерев. Артур спинився поруч, ждучи, куди поверне Олександр Михайлович, що він скаже ще.

— Ти не ображаєшся на мене за такі повчання, Артуре? — тихо спитав Чабров, стоячи непорушно.

— Ні, Олександр Михайловичу.

— Я кажу тобі про те, про що сказав би й своєму сину. Його немає в мене, Артуре. Коли він був, такі думки йому ще не були тоді потрібні. Він не зробив, здається мені, жодної помилки в житті. Я з ним іноді розмовляю і про це, і про все інше, коли приходжу сюди. Він ось тут, Артуре.

Артурів погляд впав на надмогильник: «Чабров Олексій Олександрович. Загинув у повітряному бою над Києвом 26 грудня 1943 року». Артурові ноги прикипіли до землі. Він дивився на могилу, саме прізвище, викарбуване там, і в ньому звучало зараз щось далеко більше для нього, зрозуміліше, рідніше, ніж досі носив він у душі.

Тінь Чаброва колихнулась, але Артур боявся поворухнутись, не наважувався озирнутися до Чаброва.

Тепер Артур дивився і дивився в далечінь, поверх дерев,

у ніжну, невідчутну блакить неба. Коли він опам'ятався, Чаброва вже не було. Наздогнавши його, юнак пішов поруч.

— Я просив тебе не йти туди, Артуре... Ти цього не розумієш, сину...

Коли доходили до лави, де сиділи жінки, Чабров ще сказав:

— Дивись, не обмовся... Ми буваємо на могилі сина тільки в день його народження. У Тетяни Павлівни таке ненадійне серце...

Того дня Петро з Поліною, що сиділа позад його, на мотоциклі їхали до Петрових батьків в гості. Всім прохідникам дільниці з нагоди «збойки» дали триденну відпустку, і ті, що мали близько родичів, подались на зелені простори, до рідних з дитинства батьківських осель.

Вітер пружно обпинав Петрову постать, дорога линула назустріч, понад шляхом обіруч мерехтіли квіточки. Петро відчував теплі Полініні руки, що обійняли його, чув тепло її гарячих ніг, на яких вітер завівав спідничку, підставляючи сонцю круглі білі аж сяючі коліна. Обоє вони крізь насторогу відчували щастя близькості і лету.

Десь за Святошиним, на прямому шосе, яке так бентежить серце і кличе в далечінь, наздогнали вантажну машину, в кузові якої сиділа одна людина. Коли зовсім наблизились до машини, Петро на одну мить підвів на пасажира очі, захищені великими окулярами. Той, що був у кузові, здалось, аж підхопився з місця. Петро, впізнавши його, враз обігнав автомашину.

Коли в дзеркальці мотоцикла уже зник грузовик, Петро, трішки повернувши голову набік, прокричав:

— Михайла бачила?

— Де? — обізвалась біля самого вуха Поліна, ще міцніше притискаючись до нього.

— В кузові сидів...

— Михайло?! — скрикнула Поліна.

— До Марії подався. Листа вчора показував. Плаче вона, кається... Ну як? — про інше спитав Петро, але Поліна не відповіла.

Петро відчував її подих і дивився й дивився на шлях, що линув разом з зеленим простором їм назустріч.

Друзі-прохідники, ви ніколи не бачили, щоб я при вас, у вибої занотовував щось до записної книжки, бо мої руки були там такі ж мокрі й брудні, як і ваші. Але ви розуміли, чому я вдень і вночі приходив до вас в кесон. Мабуть, ніде в світі немає такої безпосередньої близькості, такого взаєморозуміння між письменником і людьми праці, як у нашій країні.

Пам'ятаєте, напередодні «збойки» я був далеко від Києва. Звістка про неї змусила мене приїхати на свято.

Вранці, за годину до початку торжества (о, була в тунелі і музика, були й сліпуче світло юпітерів, і тріскотнява фотокамер!) я прийшов до роздягальні, щоб взяти спецівку. На сходах, що вели з нижнього, жіночого, відділка до чоловічого, на другий поверх, першою побачив гардеробницю Настю. Вона вже була тепер «хазяйкою» на два відділки і падала з ніг, розшукуючи одяг, каски, взуття для всіх, хто хотів зійти вниз.

— О, і вас принесло на мою голову! — жалісно вигукнула вона і застигла на східцях. — Я думала, що ви вже й не покажетесь до нас.

Я стояв і благально дивився на неї, як на когось могутнього і всевладного.

— Ходіть вже, подивимось, може, хтось і не прийшов. В кімнаті пахло сухим глиняним пилом, повітря було аж сиве: тільки що через неї перейшли десятки робітників.

— Пощастило вам. Якраз на ваші ноги, сорок четвертий. Це ж того, чорного луципера. Я й забулась перевісити на інший номер.

— Чиє ж це?

— Та того ж... Єжовкіна. Розрахувався, кажуть... Поїхав десь аж на Алтай. Тісно йому скрізь... Тісно йому на світі жити.

Я почав розстібатись, але Настя ще стояла на порозі.

— Книжки ж вашої і досі немає? — раптом спитала вона і подивилась на мене так, немов зважувала: вартий чи ні я такого цінного сьогодні сорок четвертого номера чобіт.

Ялта—Ірпінь, 1959—1961 рр.

АНАТОЛІЙ ХОРУНЖИЙ

Хорунжий Анатолій Мефодійович народився 1915 року в с. Мало-Михайлівці, Васильківського району на Дніпропетровщині. Батьки-селяни згодом переселилися на хутір Таранова, де й провів майбутній письменник шкільні роки.

В 1932 році А. Хорунжий закінчив фабзавуч будівельників у м. Дніпропетровську і деякий час працював на заводі ім. Карла Лібкнехта арматурником. Повернувшись на село, до свого району, був комсоргом, інструктором райкому комсомолу, а з 1933 по 1935 рік співробітничав у районній газеті «Колгоспник Васильківщини».

Навчаючись у Харківському інституті журналістики (1935—1938 рр.), А. Хорунжий друкує свої перші літературні спроби в періодичній пресі. Після закінчення інституту працював у редакції газети «Комуніст» (Київ), потім, під час служби в армії, у військовій газеті.

В роки Великої Вітчизняної війни був фронтовим кореспондентом газет «За честь Родины», «За честь Батьківщини», «Крылья победы», друкуючи в них нариси, вірші, зокрема, повість «Вітрам назустріч». За участь в бойових операціях нагороджений трьома орденами та медалями.

В 1943 році вступив у члени КПРС.

Після війни А. Хорунжий повернувся на газетну роботу: працював у газеті Васильківського району, на батьківщині, потім в «Радянській Буковині», «Кіровоградській правді». В 1949 році видав першу свою збірку «Буковинські оповідання», яка поставила його в ряди молодих українських прозаїків, що влилися в Спілку письменників в післявоєнні роки.

З 1950 року А. Хорунжий живе в Києві, співробітничав спершу в журналі «Дніпро», потім в «Літературній газеті» і протягом останніх років — у «Вітчизні», членом редколегії якої він є й зараз.

Вивчаючи життя своїх героїв на місці, письменник часто виїздить у тривалі творчі відрядження, відгукується на актуальні проблеми сучасності. Поїздки по Україні принесли письменникові книжки нарисів та оповідань «Літа молодії» (1952), «Весняний дощ» (1954), після знайомства з краєм освоєння цілинних земель було написано нарис «На цілинних землях» (1954), книжку оповідань «Вечіря дорога» (1956 р.) та повість «Ковила» (1959 р.). Враження з часів Великої Вітчизняної війни склали основу повісті «Незакінчений політ».

Для свого твору «Місто над нами» А. Хорунжий зібрав матеріал, працюючи якийсь час у бригаді прохідників на будівництві Київського метрополітену.

Зараз письменник пише нову повість з сільського життя.

Твори А. Хорунжого видавалися в перекладах на російську мову в Москві, Алма-Аті, друкувались в польській та угорській пресі.

Хорунжий Анатолій Мефодієвич
Город над нами
Повість

Издательство «Радянський письменник»
(На українском языке)

*

Редактор *Г. Т. Крижанівський*
Художник *М. Н. Усов*
Художній редактор *К. І. Золотарьова*
Технічний редактор *Н. В. М'яковська*
Коректор *М. О. Мирська*

*

Здано на виробництво 12/VI 1962 р.
Підписано до друку 16/X 1962 р.
Формат 84×108/зз. 7,0 фіз.-друк. арк.,
11,48 ум.-друк. арк., 12,93 обл.-вид. арк.

Ціна в оправі 54 коп.

БФ 19352. Тираж 21000. Зам. 117.

Радянський письменник,
Київ, Бульвар Лесі Українки, 20.

Книжкова фабрика Головополіграфвидаву
Міністерства культури УРСР,
Одеса, Купальний зав., 5.

01
X10

54 коп.

